

मगधम्

[मगधविश्वविद्यालयस्याङ्गीभूतहरप्रसाददास-जैनकालेज-
संस्कृत-प्राकृत-विभागस्य संस्कृत-
शोधवाङ्मयस्य तृतीयोदय]

गान्धि-दर्शनम्

संस्कृत-प्राकृत-विभाग
एच० डी० जैनकालेजः, आरा
मगधविश्वविद्यालय

गान्धिजन्मदिनम्

रअक्तूबर १९६९
विक्रमाब्दः २०२६

सागधम्

संस्कृत-प्राकृत-विभागस्य संस्कृत-शोध-
वाङ्मयस्य तृतीयोदयः

गाण्धि-दर्शनम्

सरक्षक

कुलगुरुः शिक्षाशास्त्री, श्रीविश्वमोहन कुमार सिन्हा

भगवद्विश्वाविद्यालयस्योपकुलपति

प्रैरक

डॉ० परमहंसरायः

एम्० ए०, पी-एच० डी० (लन्दन)

आरास्थहरप्रसाददासजैनकालेजस्य प्राचार्य

सम्पादक

लब्धस्वर्णपदकः, प्रो० डॉ० नेमिचन्द्र शास्त्री

एम्० ए० (संस्कृत-प्राकृत-हिन्दी), पी-एच० डी०, डी० लिट्०,

ज्योतिषाचार्य, न्याय-काव्य-ज्योतिषतीर्थदत्त

संस्कृत-प्राकृत-विभागाध्यक्ष —आरास्थ एच्० डी० जैनकालेजस्य

सयोजकी

श्रीरामनाथपाठक 'प्रणयी'

एम्० ए० (संस्कृत-प्राकृत), साहित्यव्याकरणायुर्वेदाचार्य

डॉ० राजारामजैनः

एम्० ए० (प्राकृत-हिन्दी), पी-एच० डी०,

आरास्थहरप्रसाददासजैनकालेजस्य

संस्कृत-प्राकृत विभागस्य प्राध्यापकी

प्रकाशिका
बाणभट्ट-परिषद्,
एच० डी० जैनकालेजः,
आरा (बिहार)

●

तृतीयोदयः
अक्तूबर १९६९

●

मुद्रक
बाबूलाल जैन फागुल्ल
महावीर प्रेस,
भैरूपुर, वाराणसी-१

विषयानुक्रमिका

१. जयतु जयतु भुवि मोहनदासः
श्रीरामनाथ पाठक 'प्रणयो' मुखपृष्ठम्
२. सम्पादकीयम् १
डॉ० नैमिचन्द्र शास्त्री, एम० ए० (त्रयम्) •
पी-एच० डी०, डी० लिट्
संस्कृत-प्राकृतविभागाध्यक्ष,
आरास्थ एच० डी० जैन कालेजस्य
३. गांधी-विचारधारायामाधृतमर्थशास्त्रम् ४४
डॉ० परमहंसराय
एम० ए०, पी-एच० डी० (लन्दन)
प्राचार्य आरास्थ एच० डी० जैन कालेजस्य
४. तन्त्रयन्त्रदर्शनम् (चर्चादर्शनम्) ४९
डॉ० राजाराम जैन, एम० ए० (द्वयम्), पी-एच० डी०
प्राध्यापकः, संस्कृत-प्राकृत-विभागीय
आरास्थ एच० डी० जैन कालेजस्य
५. महात्मगान्धिन शिक्षादर्शनम् ५५
श्रीवाचस्पति द्विवेदी, एम० ए० (द्वयम्)
एम० एड०, साहित्याचार्य
संस्कृत-विभागाध्यक्ष आरास्थ महाराजा कालेजस्य,
६. महात्मगान्धिनामीश्वरदर्शनम् ५९
डॉ० जगन्नाथ पाठक, साहित्याचार्य
एम० ए० (द्वयम्) पी-एच० डी०
अध्यापक, आरास्थराजकीयसंस्कृतोच्चविद्यालयस्य
७. महात्मगान्धिन ईश्वरदर्शनम् ६२
श्री रञ्जन सूरिदेव, साहित्याचार्य
कार्यकारि-सम्पादक, परिपद् पत्रिकाया (प्रेमासिक्ता)
पाटलिपुत्रस्यबिहार-राष्ट्रभाषा-परिपद

८. गान्धि-ज्ञानमीमासा ६८
 श्रीदशरथसिंह, एम० ए० (लब्धस्वर्णपदक)
 प्राध्यापक दर्शनविभागीय
 आरास्थ एच० डी० जैनकालेजस्य
९. गान्धि नीतिदर्शनम् ७८
 श्रीकञ्छेदीलाल एम० ए० साहित्याचार्य
 अनुसन्धित्सु सस्कृत-प्राकृत-विभागीय
 आरास्थ एच० डी० जैन कालेजस्य
१०. महात्मगान्धिन जीवनदर्शनम् ८४
 गोविन्द नरहरिवैजापुरकर
 एम० ए०, न्याय-वेदान्तसाहित्याचार्य
 प्राध्यापक, वाराणसेयस्याद्वादमहाविद्यालयस्य
११. गान्धिन. शिक्षा क्रान्ति ९६
 श्रीरामनाथ पाठक 'प्रणयी' एम० ए० (द्वयम्), डिप इन-एड,
 साहित्यव्याकरणायुर्वेदाचार्य
 प्राध्यापक, सस्कृत-प्राकृत-विभागीय
 आरास्थ एच० डी० जैन कालेजस्य

जयतु जयतु भुवि मोहनदासः !

जयतु जयतु भुवि मोहनदास ।
भारतवर्ष - विभूति - विलास ॥

यो गन्धोति प्रसिद्धि यात ,
यस्य मनसि गर्वो नायात ,
यो 'वा'-हृदय-ललितमधुमास ।
जयतु जयतु भुवि मोहनदास ॥

मानवताया जीवन - दाता,
मानवताया भाग्य - विधाता,
सत्याग्रह-हित विहित - प्रयास ।
जयतु जयतु भुवि मोहनदास ॥

बहु-जन हित - कामनासु लीन ,
बहु-जन सुख साधना - प्रवीण ,
प्रेम - भावना यस्योच्छ्वास ।
जयतु जयतु भुवि मोहनदास ॥

यस्याहिंसा परम शस्त्रम्,
येन धृत करनिमित्तवस्त्रम्
सत्ये यस्य परमविश्वास ।
जयतु जयतु भुवि मोहनदास ॥

येनात्मनि निर्भयता नीता
कण्ठे यस्यागुञ्जद्गोता,
पीडायामपि यस्योल्लास ।
जयतु जयतु भुवि मोहनदास ॥

श्रम - समय - सेवा - सलग्न ,
राम - नाम रस - सागर - मग्न ,
यस्य शुद्धि सबलमुपवास ।
जयतु जयतु भुवि मोहनदास ॥

अस्पृश्यानामश्रु—घनानाम्,
बन्धुरीश्वरो दीनजनानाम्,
येन कृतो ग्रामीण-विकासः !
जयतु जयतु भुवि मोहनदासः !!

त्यागमयी यस्यार्थिक-समता,
ज्ञानमयी यस्यात्मिकममता,
येन नाशितो भवसंत्रासः !
जयतु जयतु भुवि मोहनदासः !!

यः कथितो लोकैरवतारः,
सेवा - ग्राममहर्षिरुदारः,
छिन्नो येन दासता - पाशः !
जयतु जयतु भुवि मोहनदासः !!

यस्य दर्शने जीवन - शिक्षा,
यस्य जीवने कठिन - परीक्षा,
दिशि-दिशि दीव्यति यस्य प्रकाशः !
जयतु जयतु भुवि मोहनदासः !

प्रो० रामनाथ पाठकः 'प्रणयो'

सम्पादकीयम्

प्रास्ताविकम्

विंशतितमा शताब्दी भारतवर्षस्येतिहासाय परममहत्त्वपूर्णास्ति । अतथा शताब्द्या चिन्तनक्षेत्रे महात्मनो गान्धिन, काव्यक्षेत्रे रवीन्द्रनाथठक्कुरस्य तथा शिक्षाक्षेत्रे महामनोमदनमोहनमालवीयस्य जन्मभिरभूतपूर्वं कार्यं कृतम् । महात्मा गान्धी त्वेतादृशसाधारणो महापुरुष आसीत्, येन भारतस्य सांस्कृतिकेतिहासे राजनैतिकेतिहासे चानेकानि मौलिकचिन्तनानि समुपस्थापितानि । तेनाहिंतासद्ग्रामस्य प्रदाय देशस्वतन्त्रो विहित । एव राष्ट्रपिता महात्मा गान्धी स्वस्य तपसा त्यागेन चिन्तनेन च नवीना विचारधारा विश्वहिताय कल्पितवान् । तादृश सर्वतोमुखचिन्तकशङ्कराचार्यनन्तरमेकसहस्रवर्षावधौ नान्य. कोऽप्यजनि । अस्माक दृष्ट्या महात्मा गान्धी श्रमणपरम्पराया एतादृश सन्त आसीत्, यो वर्गभेद जातिभेदतथान्योच्चावचभावनामुन्मूल्य समताया सिद्धान्त प्रतिपादितवान् । स्वामी श्रीभगवदाचार्यमहाराज कथितवान्—

सदैव तद्वाञ्छति मुक्तिमकिका विदेशिसत्तामिह तत्र काङ्क्षति,
न चापि तत्कामयते कदाप्यथो विदेशिसेना विष्टता सहायताम् ।
अहिंसकेनैव बलेन तत्क्षम समर्जितु स्वस्य महास्वतन्त्रताम् ।^१

अर्थात् विदेशिभ्यो भारतस्य मुक्ति केवलाहिंसकशक्यैव सम्भाव्यते, या शक्ति शतध्यादिपु द्विर्नाल्लभामु च नास्ति । सा शक्तिरहिंसाया समये चास्ति । यदा मनुष्य स्वार्थे पतति, तदा दासतागत्य समावेष्टित करोति । आत्मशक्तेरेकमात्र जागरणोपायआत्मनियन्त्रणमेवास्ति । य स्वतन्त्रता समीह्य, तस्मिन्नात्मबलस्यापेक्षा वर्तते । आत्मबलाभावे जन स्वतन्त्र न स्थास्यति । स्वतन्त्रताया स्वाद सैव जातिव्यन्तिर्वा लभते, यस्याग तपश्चरण वा स्वीकरोति । गान्धिना कथितम्—

१. पारिजातसौरभम्—पण्डितराजस्वामिथ्रीभगवदाचार्यविरचितम् द्वितीय सर्गं श्लोक ६०, ६१ तथा द्रष्टव्यम्

In search of the supreme, Vol I, Nava jivan publishing House Ahmedabad — 14, 23-24

“हिंसाया परिणामो बहुधा विपरीत एव भवति । अस्माकं देशे बहवो जना नैतिकदृष्टिमपहाय केवलं व्यावहारिकदृष्टयैव विचारयन्ति । किन्तु वयं हिंसामार्गं सारहीनं विचार्य परित्यक्तवन्त । भारते हिंसया विनाश एव भविष्यति ।”..... निश्चितमिदं यत् यः साहसं कृत्वा कार्यक्षेत्रेऽप्रसरो भवति, विजयवैजयन्ती तमेव वृणोते ।”

महात्मा गान्धी देशस्य राष्ट्रस्य समाजस्य वैयक्तिकजीवनस्य चोहापोहनं कृत्वै-
का जीवनप्रक्रिया प्रतिपादितवान् । सा प्रक्रिया प्रकारान्तरेण दर्शनाभिधानं
प्राप्नोति । पारिजातसौरभे ऽस्य चिन्ताधारायाः विश्लेषणं विवेचनञ्च विद्येते—

लुण्ठनानि सकलानि यन्नृणां द्रव्यवासवसनादिकानि ह ।
तान्कथं सुसुखितान्निवदध्महे चिन्तयेति न शमं लभामहे ॥^१

X X X

सर्ववर्णजनतोपभुक्तये भूरियं च भविता निरावृता ।
या प्रवर्त्तत इहाद्य भावना सा सती भवतु दीर्घजीविनी ॥
ब्राह्मणाश्च वणिजश्च मुस्लिमा अन्यजा अपि भुवीह सर्वदा !
सर्वमानवहितानुगामिनी वांचनापि सुकृतिं वितन्वताम् ॥
नाहमस्मि मुखजो न बाहुजो नोरुजात इति नास्मि पादजः ।
नैव हिन्दुरथ नैव मुस्लिमः सर्व एव मयि सर्वगोऽप्यहम् ॥^३

महात्म-गान्धि-दृष्ट्या दर्शनम्

दर्शनं मनुष्यस्यैको निष्पक्षो बौद्धिकप्रयत्नोऽस्ति, येनासौ विश्वं तस्य सम्पूर्ण-
ताया ज्ञातुं प्रयतते । वस्तुतः कस्यापि वस्तुन ज्ञानप्राप्तेः साधनद्वयमस्ति । प्रथमं
साधनं तदस्ति, यस्मिन् वस्तुनोऽज्ञानं पृथक्-पृथक् कृत्वा समस्तवस्तुनः ज्ञानं प्राप्यते
तथा द्वितीयं साधनं तदस्ति, यस्मिन् समग्रवस्तुनः ज्ञानमवाप्यते ।

बौद्धिकप्रयत्नेन सह दार्शनिकचिन्तनं तदैव पुष्टं मन्यते, यदात्मानुभूतिरपि तेन
सहावस्थिता भवेत् । मनुष्ये चिन्तनस्योत्पत्तिः स्वाभाविक्याः जिज्ञासायाः फल-
स्वरूपा विद्यते । अतः स जीवनं जगच्च ज्ञातुं यतते । मनुष्यो जीवति तथा स
ज्ञातुं प्रयत्नं करोति यदसौ कथं जीवति तथा तस्य जीवनस्य कोऽर्थोऽस्ति ? तस्य

१. भारतीयम्, विष्णुप्रकाशनम्, गया, सन् १९६२ ई०, पृ० ३६५
२. पारिजातसौरभम्, पण्डितश्रीभगवदाचार्यः, ६।५१
३. सैव ६।७१-७३

जीवनेऽन्यजीवजीवनेषु च किं पार्थव्यम् ? मनुष्य वेदलजीवनेनैव न तुष्यति, स जीवनस्यार्थं जिज्ञासते । तस्येयं जिज्ञासोत्तरोत्तर वर्द्धते तथा तस्य चिन्तनप्रक्रिया गतिशीला भवति । जीवन जगत्कृते जायतेऽतः जीवन वेत्तु जगत परिज्ञान परमावश्यकमस्ति । स पश्यति यत् पुष्पाणि विकसन्ति तथा पुन शीर्णानि जायन्ते; आकाशे मेघा दृश्यन्ते तथा पुनरितस्ततो विलीयन्ते । घसन्तस्य मादकतया सह ग्रीष्मस्य तप्त पवनोऽपि चलति । चिन्तनशीलमानव एतन्निखिलदृश्यानामर्थं ज्ञातु समीहते तथा मानवजीवनेन सह वर्तमानसम्बन्धानां विश्लेषणं चिकीर्षति ।^१

घटनानां कारणेषु विश्लेषितेषु प्रतीयते यत् प्राकृतिकघटना अपि कार्यकारणनियमानुसारं घटिता भवन्ति । एव प्रकारेण चिन्तनशीलमानव जीवन-जगतो कार्यकारणसम्बन्धं ज्ञातु प्रयासं करोति, तर्थापि एव तदीय प्रयासं दार्शनिकचित्तनमस्ति । दार्शनिकस्य बौद्धिकी यात्रा तदैव समाप्ता भवति, यदासौ जीवनजगतोरर्थं ज्ञातु प्रभवति ।^१

भारतीयपद्धत्यनुसारं सर्वविधानुभूतीनां युक्तिसङ्गता व्याख्या विधाय वास्तविकतायां यथार्थज्ञानं दार्शनिकतायां उद्देश्यमस्ति । अनुभूतयो द्विप्रकारा भवन्ति ऐन्द्रिया, अतीन्द्रियाश्च । उभयोरपि गणना दर्शनसूत्रे भवति । वयं ससारस्य भौतिकपदार्थानां ज्ञानमिन्द्रियैः कुर्म, यान् पदार्थानि नेन्द्रियाण्यवगच्छन्ति, तेषां ज्ञानमतीन्द्रियानुभूत्या प्राप्यते । एवाध्यात्मिकयनुभूतिं बौद्धिकज्ञानसदृशी न भवति । बौद्धिकज्ञाने ज्ञातृजेययो द्वैतं तिष्ठति, परमस्यामनुभूत्या द्वयोरप्येक्यं जायते । एवात्मानुभूतिरन्यासं प्राप्यते । एतस्यै साधनायां आवश्यकता भवति । साधनायां अर्थोऽस्ति मनोवाकबुद्धिभाषनाचेष्टा पवित्रा परिमार्जिताश्च सम्पाद्य एकस्यां विशेषदिशि तत्प्रेरणा । एतासां कस्मिन् कस्यामपि वा दुष्टे, दुष्टाया वा साधनां क्षुण्णता जायते । अनवरतं साधनायां फलस्वरूपं साधकस्य परमतत्त्वस्यानुभूतिर्भवति, एषैवानुभूतिराध्यात्मिकयनुभूतिरस्ति ।

महात्मनो गान्धिनो विश्वासोऽस्ति यद्दार्शनिकचिन्तनस्योत्पत्तिं जिज्ञासया नाभवत्, प्रत्युत दुःखमात्रस्य नाशाकाङ्क्षया भवति तर्थात्स्योद्देश्यं मोक्षप्राप्तिविद्यते । मोक्षप्राप्तिश्च तदा भवति यदा साधकस्य परमतत्त्वस्य साक्षात्कारो भवति । जिज्ञासामात्रस्य क्षमनं दर्शनस्य लक्ष्यं नास्ति । तस्य लक्ष्यं तु जीवनस्य परम-

१ In search of the supreme Val II P 320-323.

४. Cantemporaray Indian Philosophy, P 21, edited by Radhakrisnan, London, 1958

सुखस्य प्राप्तिविद्यते । एतदेव कारणमस्ति यत् भारतीयदर्शने जीवनमृत्याना मीमा-
साऽपि गर्भिता वर्तते ।

वस्तुतः विश्वमिदं किमस्ति ? एतत्कथमस्ति ? एतस्योत्पत्तिश्च कथमभूत् ?
एतस्य वास्तविकस्वरूपं किमस्ति ? घटना केनापि नियमेन घटिता भवन्ति उत
एवमेव वा ? वास्तविकसत्ता काऽस्ति ? तस्या ज्ञानं कथं भवितुमर्हति ? सत्यज्ञानस्य
स्वरूपं साधनं सीमाश्च का सन्ति ? ज्ञानाचारयोः कः सम्बन्धः ? आचारस्य किं
मानं मूल्यञ्चायाति ? आचारस्य मूल्याङ्कनप्रक्रिया कथं केन प्रकारेण वा सम्भाव्यते ?
कीदृशमाचरणं कर्तव्यं कथ्यते ? व्यक्ति-समाजयोः कानि कर्तव्यानि सन्ति ? राष्ट्रेषु
कीदृशं सम्बन्धोऽपेक्षितो विद्यते ? तेषां सम्बन्धानामाधारभूता सिद्धान्ताश्च के
सन्ति ? मनुष्यजीवनस्य किं लक्ष्यमस्ति ? तस्य लक्ष्यपूर्तीं च केन प्रकारेण समाजस्य
सहायतापेक्षिता वर्तते ? मनुष्यस्य सौन्दर्यं कथं समीहते ? सौन्दर्यस्य स्वरूपं किमस्ति ?
इत्यादिप्रश्नाः दर्शनेऽन्तर्हिता सन्ति । एव महात्म-गान्धिव्य-प्रतिपादितदर्शनस्य विषय-
व्यापको गहनो महत्त्वपूर्णश्च विद्यते । स हि व्यक्ति-समाजयोर्मध्ये उत्पाद्यमानानां
विभिन्नप्रश्नानां समाधानमपि दर्शनसरण्यैव बृत्तवान् ।^१

महात्मगान्धिनो दर्शनस्य सर्वोत्तमा विशेषतया विद्यते यत् स हि जीवनस्य
जगतश्च सर्वाङ्गीणमध्ययनमकार्षत् । जीवन-जगतो सम्बन्धे न कामपि तमस्या स
परित्यक्तवान् । तस्य दार्शनिकचिन्तनं रागद्वेषपरहितं निष्पक्षं युक्तिमङ्गतञ्चास्ति ।
तस्य मतं विद्यते यद् दार्शनिकविचार एवास्माकं गतिविधौ स्थिरत्वमानयति ।
जीवनं कीदृशं भविष्यति ? तथा तादृशजीवनेन कथं वयं विश्वकल्याणे योगं दास्याम
एतत्सर्वमस्माकं दार्शनिकविचारेष्वेव पर्यवसितं भवति । वस्तुतः विना कम्पि
सिद्धान्तिकमाधारं जीवने शृङ्खलादृढता च नायास्यत । आचरणे सामञ्जस्यानय-
नाय विचारे सामञ्जस्यमावश्यकं विद्यते । विचाराणां सामञ्जस्यं च तदानीमेव
सम्भवमस्ति, यदा तेषामाधारशिलारूपेण जीवनजगतो विषये समुचिता सुदृ-
ढाश्च सिद्धान्ताः प्रस्तुता भवेयुः । एते सिद्धान्ताः जीवनं प्रति व्यक्तिदृष्टिकोण-
स्थिरं कुर्वन्ति तथा तस्य जीवनपर्यन्तस्य क्रियाणां मध्ये एका शृङ्खला समुपस्थाप-
यन्ति । सक्षेपेण वयं महात्मगान्धिनो दार्शनिकविचारान् निम्नाङ्कितवर्गेषु प्रस्तुतान्
करिष्याम —

१ "हरिजन" पत्रम्—१९३४

Mahatma Gandhi P. 5-6, edited by S Radhakrishnan,
London, George Allen and Unwin Ltd (1949)

१ ईश्वरमीमासा २ तत्त्वज्ञानम् ३ नीतिविज्ञानम् ४ जीवनदर्शनम् ५ सौन्दर्यमीमासा ६ प्रमाणमीमासा ७ अर्थदर्शनम् ८ समाजदर्शनम् ९ मूल्यमीमासा ।

ईश्वर-मीमासा

महात्मगान्धिन ईश्वरे पूर्णो विश्वासोऽस्ति । स ईश्वरस्यास्तित्व स्वीकरोति । 'ईश्वर सर्वज्ञ शक्तिशाली च विद्यते' तस्य पूजयोपासनया चात्मशक्तीना विकासो जायते । गान्धिनोक्तम्—“अहमव्यक्तरूपेणावश्यमेवानुभवामि यद् यदा मामभित्त सर्वं परिवर्तित भवति, मृतमपि जायत, तदैषु परिवर्तनेष्वेका चिच्छक्तिरस्ति, यस्या कदापि परिवर्तन न भवति, या सर्वमेकत्र बद्ध्वा रक्षति, या नवा सृष्टि रचयति, एषैव शक्तिरोश्वरोऽस्ति । परमात्मा चापि कथ्यते । अहमिन्द्रिये येषामनुभव करोमि, तेषु नैकमप्यन्यद् वस्तु स्यामित्त्वमहति । अत एव 'तत्सत' एक स एवास्ति । सा च शक्ति शिवरूपा स्यादशिवस्वरूपा चाह तु ता शुद्धाकल्याणकारिणीमेव पश्यामि । यतोऽह पश्यामि यन्मृत्युमध्ये जीवन स्थित भवति । असत्ये सत्यस्यास्तित्व विद्यमान जायते । अतोऽह मग्ये यदोश्वर जीवनमस्ति, सत्योऽस्ति, प्रकाशोऽस्ति । स एव च परममङ्गलमस्ति”^१ । अयत्रापि लिखितमस्ति—

“If we exist, if our parents and their parents have existed, then it is proper to believe in the parent of the whole creation” There is orderliness in the universe, there is an unalterable law governing everything and everything and every being that exists or lives. It is not a blind law, for no blind law can govern the conduct of living beings that law then which governs all life is God. Law and Law-giver are one”^२

स्पष्टमेतद् यन्महात्मगान्धिना अस्माक मातृपित्रस्तित्वबदोश्वरस्याप्यस्तित्व

१ महात्मगान्धी—धर्मपथ, छात्रहितकारी पुस्तकमाला, दारागज, प्रयाग, १९३३ ई०, पृ० ५ तथा—

In search of the supreme, vol II, P 302-303

Wit and wisdom of Mahatma Gandhi, P 116-120

The story of my Experiments with truth, P 189-200

२ *The Philosophy of Mahatma Gandhi, university of Calcutta (1968) P 43*

स्वीकृतम् । अस्मिन्सारे एका सुनिश्चितनियमपरम्परा चलति, अस्या. परम्पराया सञ्चालिका सम्पादिका च काऽपि शक्तिरस्ति ।

महात्मा गान्धीश्वरस्य साम्राज्य हृदये मनुते । इन्द्रियजानेनेश्वरवोधो न भवितुमर्हति । य परमात्मसाक्षात्कार करोति, तस्याचारे, व्यवहारे, चरित्रे च परिवर्तनानि जायन्ते । गान्धी लिखितवान्—“य मनुष्य स्वयमेवेश्वरस्योपस्थितिं परीक्षितुं वामयेत्, स श्रद्धया जीवितया तमनुभवितुमर्हति तथा श्रद्धाविश्वासी बाह्यप्रमाणैरपरीक्ष्यावत् सुरक्षिततमो मार्गोऽस्ति ससारस्य नैतिकशासने विश्वासी नैतिकनियमश्च सत्यप्रेम्णो सर्वोपरिताया श्रद्धाभावो विद्यते । यत्र सत्य-प्रेम-विह्वल प्रत्येक वस्तु निराकृत भवेत्, तत्र श्रद्धाविश्वासावलम्बन सर्वाधिकं सुरक्षित वर्तते ।

“अहं यावान् शुद्धो निर्विकारश्च स्थातुं प्रयते, मह्य परमात्मा तावानेव समीपवर्ती ज्ञायते । अद्य तु मम श्रद्धा नाममात्रात्मिका विद्यते, परं यदा सा हिमालयसमाटला भविष्यति, हिमालयशिखरवर्तिहिमसदृशैव दिव्या शुभ्रा च भविष्यति, तद्दिनं मयि कियँत्यधिका शक्तिर्भविष्यति ।”^१

स्पष्टमस्ति यत् महात्मागान्धीश्वरे विश्वसन् नैतिकतायै महत्त्वमददात् । श्री-धीरेन्द्रमोहनदत्तो लिखितवान् यन्महात्मगान्धिनो दृष्ट्या सत्य शिव सुन्दरमीश्वरोऽस्ति । ईश्वरस्य निवासस्तत्रैवास्ति यत्रेमे त्रयस्सहैव निवसन्ति ।^२

गान्धीमहोदय एकत्र लिखितवान् यन्ममेश्वरस्तु मम सत्य प्रेम च वर्तते, नीति-रीश्वरोऽस्ति, सदाचारश्चेश्वरोऽस्ति, निर्भयतेश्वरोऽस्ति, ईश्वर जीवनप्रकाशयोरेक मूलमस्ति, पुनरपि सर्वेभ्य एतेभ्य परोऽस्ति । ईश्वर अन्तरात्मैवास्ति, स नास्तिकाना नास्तिकताप्यस्ति । यत स स्वामर्यादितप्रेम्णा तानपि जीवितान् रक्षति । स हृदयदर्शकोऽस्ति, वाण्या बुद्धेश्च परोऽस्ति । वय स्वयं यावदात्मनो जानीम, स ततोऽधिकमस्मानस्माक हृदयानि च जानाति । यथा वयं वदाम स तथैवास्मान् जानाति, यत स जानाति यद् वयं जिह्वया य ब्रूम, स एव भावोऽस्माक प्रायो न भवति, तथैतत् कियन्त ज्ञात्वा कुर्वन्ति कियन्तश्चाज्ञात्वाैव । ईश्वर तेषां कृते व्यक्तिरेवास्ति ये त व्यक्तिरूपे समुपस्थित दिदृक्षन्ति । यस्त स्पष्टमिच्छति, स-

१ धर्मपथ, छात्रहितकारीपुस्तकमाला, दारागज, प्रयाग, पृ० ६-७ तथा—

In Search of the Supreme Vol I, Navajivan publishing house Ahmadabad, 80-90

२ The philosophy of Mahatma Gandhi, Page 58-59

तस्मै शरोरं दधाति । स पवित्रतमं तत्त्वमस्ति । यस्य तस्मिन् श्रद्धास्ति, तस्मै एव तस्यास्तित्वमस्ति ।^१

गान्धिमहोदयस्य विचारानुसारमीश्वरः परमसंवेदनशीलोऽस्ति । वयं यथान्यै सह व्यवहारं कुर्मः ते तथैवास्माभिः सह व्यवहारं कुर्वन्ति । ईश्वरः परमदयालुः वर्तते । स सर्वैः सह दयापूर्वकं व्यवहारं करोति ।

गान्धिमहोदयः रामं मोक्षदातारं मनुते तथा तस्मैप रामोऽपि परमेश्वर एवास्ति । अस्य मते रामः केवलः दशरथपुत्रः नासीत्, अपितु अयं व्यापकः सर्वशक्तिमान् सर्वज्ञोऽस्ति अयं सर्वस्य जगतः स्थित्युत्पत्तिविनाशाना कारणं स्वतोऽकारणं जाग्रदाद्यवस्थाना समाधिसहितानामनुस्यूतं देहेन्द्रियादिभिर्यदगम्यं विद्यते, तदेवरूपं रामस्य ।

अत्रेदमस्ति विचारणीयम्—गान्धी मत्स्यवराहनृसिंहावतारैर्म्योऽपि मान्यता ददाति । मनुष्यैः देहाभ्यासेनेश्वरस्य कल्पना देहधारिरूपे करोति । गीतासदृशं तस्यापि कथनमस्ति यत् यदा धर्मस्य ग्लानिर्भवति तथाधर्मश्च वर्धते तदा धर्मस्य रक्षायै सोऽवतारं गृह्णाति । स एतदपि कथितवान् यदवतारस्य धार्त्ताया तावत्येव सत्यता विद्यते, यावत्यैतिहासिकपुरुषस्येश्वररूपेऽथवेश्वरस्यैतिहासिकपुरुषस्य रूपेऽवतरण-कल्पनाया । ये-ये महापुरुषा अभूवन् तेषां गुणान् बोध्य मनुष्यस्तान् पूर्णावतारान् वाशा-धतरानमन्यत । गान्धी लिखितवान्—“वयं कस्यापि देहधारिण ईश्वरस्य पूजा न कुर्मः, वयन्तु स्वनिरञ्जितं निराकारं राममर्चाम, तस्य निकटे गतिः सरला नास्ति, अनेनैव कारणेन तस्य सामीप्यलाभार्थं मूर्तिमत ईश्वरस्य पूजा विधीयते, तथा तस्य भजनान्यपि गायामः” ।^२

गन्धीश्वरप्रार्थनाया विश्वसितिसम् । स समस्तमनुष्यै सह प्रेमन्यायपूर्णव्यव-हारञ्च सत्या प्रार्थनामन्यत । प्रार्थनाया सम्यदानेन धैर्येण श्रद्धया च सह पवित्र-तायाः प्राप्तिर्भवेति । स लिखितवान्—“निश्चयात्मिका वैयक्तिकी या प्रार्थनेश्वरं किमपि याचितुं विहिता भवेत्, सा स्वभाषाया कृता भवेत् । अनया प्रार्थनयेश्वरोऽ-स्मान् प्रत्येकं जीवं प्रति शक्तिं ददातु, तथा कापि धार्त्ताधिका न भवेत् । प्रार्थना याच्ना न वर्तते, एपात्मन आह्वानमस्ति । ईश्वरसत्तास्वीकारस्यैतावानेवार्थोऽस्ति यत् मनुष्यो जगति किमपि दुष्कर्म न कुर्यात्, कस्मा अपि कष्टं न दृच्छेत् तथा कमपि

१. धर्मपथ, पृ० १५-१७; हरिजन १९३८ ई०

२. धर्मपथ—पृष्ठ २१ तथा—

In search of the supreme Val. I पृष्ठ० 40-50

निजापेक्षया नीच नावगच्छेत् । य मानवमात्रेण सह प्रेमव्यवहार करोति, स ईश्वरस्यास्तित्वमनुभवति ”।^१

परमात्मा सर्वस्य द्रष्टा सर्वस्य भोक्ता सर्वज्ञ सर्वानुभावी च वर्तते। अयं नित्यज्ञानादिमत्त्वेन सर्वोत्कृष्टः । गौतमन्यायवत् शरीरमन्तरेणैवेश्वरेण मन्त्रादिवत्कार्योत्पादनमिति । अत्रानुमानं भवति—ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् । न पुरुषकर्माभावे फलनिष्पत्तिः । शरीरहेत्वद्रष्टाभावात्परमात्मा शरीररहित एवास्ति, अनेन सत्यरूपं परमात्मास्ति । नहि सत्यात्परोऽपर ईश्वरोऽस्ति । विशुद्धचैतन्यं पुरुषोत्तमं ईश्वरं पितामहं ईश्वरं अन्तरात्मानुभूतिरीश्वरं, सच्चिदानन्दस्वरूपं ईश्वरं, इतीश्वरस्यानेकानि रूपाणि स्वीकृतानि महात्मना ।

गान्धिरदृष्ट्या परमात्मा क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टं पुरुषं स्वेच्छया निर्माणकार्यमधिष्ठाय लौकिकवैदिकसम्प्रदायप्रवर्तकं ससाराङ्गारे तत्पमानानां प्राणभूतान्मनुग्राहकश्चास्ति ।^२ अनेन हेतुना प्रार्थनायाः आवश्यकता विद्यते ।

यस्य जनस्य हृदयं विशुद्धो वर्तते, स एव मनुष्य ईश्वरस्यास्तित्वमनुभवति । यः कलुषितविचारयुक्तोऽस्ति, अथवा यस्य जीवने न कापि मर्यादा विद्यते, स मनुष्य ईश्वरस्यास्तित्वं नानुभवति ।

वस्तुतो मनुष्यस्य सद्बिचार एवेश्वरोऽस्ति । य ईश्वरस्य साक्षात्कारं समीहते, स स्वकीयमात्मानं शुद्धं प्रयुद्धं वा कुर्यात् । प्राकृतिकनियमानां पर्यायभूता एवेश्वरीयनियमाः वर्तन्ते । मनुष्यः कर्मकरणे स्वतन्त्रोऽस्ति, स फलमपि स्वतन्त्ररूपेण प्राप्नोति । यः प्राकृतिकनियमाननुसरति स एवेश्वरीयनियमानुं जानाति ।

गान्धिनः श्रद्धाब्धा नासीत् । स तस्यामीश्वरशक्त्या विश्वसितिसम, या शक्तिमानवायेश्वरीयरूपं ददाति । मनुष्यस्य यदा सर्वा दुर्बलता दूरीभवन्ति, तस्य विकाराः नश्यन्ति, तदा स परमात्मानं साक्षात्कारं करोति । ईश्वरस्य सत्तायाः बोधः जीवच्छ्रद्धया भवति, येनेश्वरास्तित्वे विश्वासो विहितः, तेनैव तस्याकथनीयाज्ञाताशक्तिरनुभूयते । यथार्थतः जगतः सम्पूर्णजन्तवः समानाः वर्तन्ते । येषामधिक उपयोगो भवति, तेषामधिकं महत्त्वमस्ति । ईश्वरद्रष्ट्या न कोऽपि लघुर्न च कोऽपि महान् विद्यते । सत्यहङ्कारे नष्टे ईश्वरीयशक्त्या परिज्ञानं भवति । ईश्वरः सर्व-

१ The philosophy of Mahatma Gandhi, Page 37-45.

२ तुलनीयम्—सर्वदर्शनसंग्रह, पृ० ३३३ तथा—

The story of my experiments with, truth, page 56-60

दृष्टा भवन्नपि जगत्पदार्थोल्लसोऽस्ति । सैदान्तिकदृष्टयेऽस्वर "परमतत्त्वम्" व्यावहारिकदृष्ट्या परमसाध्योऽस्ति ।

गान्धिदृष्ट्या विश्वस्येश्वर केवल निमित्तकारणमस्ति । अयमेवैकमात्र परमार्थतत्त्वमस्ति, य विना किमप्युपादान वैविध्यपूर्णसंसारस्य रचना विदधाति । एष संसारश्चिरन्तनोऽजादिश्व वर्तते, सृष्टे कदाप्यन्तो न जायते । ईश्वर स्वस्मिन् पूर्णो निरपेक्षश्चास्ति । ईश्वरकृते संसारस्यापेक्षावश्यकता वा नास्ति । यत स स्वभावतः पूर्णोऽभावरहितश्च वर्तते । संसारस्य जडचेतनपदार्था केनापि नियमविशेषेणैव सञ्चालिता भवन्ति । एष नियमविशेष प्राकृतिकनियम ईश्वरीय-नियमो वा कथ्यते, विश्व स्वयमेव स्वतन्त्रगत्या स्वनियमानुसार चलति । ईश्वर तदीय शासन पर्यवेक्षण वा न करोति । ईश्वर कस्मिंश्चिदपि कार्ये हस्तक्षेपमपि न कुहते, येन सृष्टे समस्तकार्याणि निरन्तर सम्पद्यमानानि जायन्ते । प्रत्येकानि स्वतन्त्रकार्यसम्पादनश्रमता विद्यन्ते । अतः सर्वे कार्येणैव ईश्वरस्य निवासो विद्यते । य सेवाया त्यागस्य च कार्यं कुर्वते स ईश्वरानुकम्पा लभते । महात्मगान्धिदृष्ट्या राम एवेश्वरोऽस्ति । एतस्य तथ्यस्याभिव्यक्ति स्वराज्यविजयनामकग्रन्थे पण्डितया सोमाश्वरया क्षमारावेन निम्नप्रकारेण कृता विद्यते—

प्रकाशयति तच्छेत् स राम परमेश्वर ।^१

तद्यकाशोऽसवेनासौ नन्दति प्रेमभाजन ॥

गान्धिना रामरहोमपोरेकत्वमपि प्रतिपादितम् । स राम कुष्ण रहोम करोम-ञ्चैकस्यैवेश्वरस्य रूपं भनुते । रामेन लिखितमस्ति—

रामस्य रहिमस्यापि नामनो प्रार्थनोत्तरम् ।

हृदये चेन्निरुद्धे वस्तुदेतत्परम शुभम् ॥^२

गान्धिना मनुष्येश्वरसम्बन्धो वैष्णवसम्प्रदायाधार स्थापितः । शीताधारे हि स कवितवान् यत समस्तजीवा ईश्वरस्यावतारा सन्ति । ईश्वर प्रभुरस्ति, मनुष्यश्च तदास इत्येषा कल्पना नाधिका स्वस्थास्ति । ईश्वरे मनुष्ये चैकैव शक्ति विद्यमाना । य आत्मानुभूति प्रबुद्धा विधाय समताभावस्य दर्शनं करोति, स ईश्वर पश्यति ।

य विश्वस्य नैतिकशक्त्या नैतिकशासने च विश्वसिति, तस्यैवेश्वरे विश्वासो

१ स्वराज्यविजय—सौ० प० क्षमाराव, पृ० ११० इत्ये० २०

In search of the supreme Vol II, Page 70, 72, 73, 340

२. स्वराज्यविजय, पृ० १६०, पद्य ७

वर्तते । गान्धेदृष्ट्या नियमनियामकयोरेकत्वमस्ति । यो नैतिकनियमे निष्ठावान् भवति स एवास्मिन् क्रियात्मके चेतने प्रेम्णि विश्वसिति, गान्धिन ईश्वरसम्बन्धी-विचार परमसुन्दरोऽध्यात्ममूलकश्चास्ति । यदि व्यक्ति कामयेत तदा स्वात्मनि साक्षात्कारमीश्वरस्य कर्तुं प्रभवेत् । ईश्वरस्य विश्वास एव मानवताया विश्वासोऽस्ति । अनेन लिखितम्—

“I believe in absolute oneness of god and therefore also of humanity what though we have many bodies ? we have but one soul The rays of the sun are many through refraction 'But they have the same source '”

ईश्वरेच्छा विज्ञाय सदाचारे प्रवृत्ति मानवेभ्य आवश्यको वर्तते । एतत्सदेवा-विस्मरणीयमस्ति यत् सत्यमीश्वरमेव सत्य गान्धी स्वीकृतवान् ।

तत्त्वज्ञानम्

गान्धि-दर्शनानुसार मूलतत्त्व किमस्ति ? तत्सख्या च कियत्यस्ति ? एष प्रश्नो विचारणीयोऽस्ति । सतश्च सद्भाव असतश्चासद्भाव तत्त्वम् । योयथावस्थित पदार्थ स तथाभूत प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तम् । स्वतन्त्रास्वतन्त्रभेदेन द्विविध तत्त्वमिति द्वैतवा-दिन श्रीपूर्णप्रज्ञाचार्या वेदान्तिन प्राहुः । सदसदुभयानुभयात्मकचतुष्कोणविनिर्मुक्त शून्यमेव तत्त्वमिति शून्यवादिनो बौद्धा । पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि तत्त्वानी ति चार्वाका आहुः । द्रव्याद्रव्यभेदेन द्विविध तत्त्वमिति रामानुजीया । पतिपशुपा-शेषु त्रिषु पदार्थेषु पृथिव्यादीनि पञ्च तत्त्वानीति पाशुपतशास्त्रकोविदा नकुली-शाचार्या । महदादीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि इति निरीश्वरसाख्या । ईश्वराधिकानि तानीति पञ्चविंशतितत्त्वानीति शेश्वरसाख्या पतञ्जल्यादयः । अशेषप्रत्यनीक चिमात्र ब्रह्मैकमेव तत्त्वमिति मायावादिनो वेदान्तिन । विलम्बित नृत्यवाद्यादि तत्त्वमिति नाट्यशास्त्रज्ञा आहुः । चेत स्वरूप च तत्त्वमिति काव्यज्ञा कस्यापि मतस्य तत्त्व-लोकविमोक्षमुद्ध्योपायमस्ति । अभिमत तत्त्वज्ञान यथार्थबोधसाधक नि श्रेयस-साधनञ्चेति बोध्यम् ।

गान्धिना मूलत एकसत्यमेव तत्त्व स्वीकृतम् । इदमेव तत्त्व गान्धिप्रतिपादिताना-सर्वेषा सिद्धान्तानामाधारभूत वर्तते । अस्मादेव तत्त्वादर्हिसातत्त्व निस्सृतमस्ति । अनयो प्रस्फोटनेन चत्वारि तत्त्वानि जातानि ।

१. Selections form gandhi, by N K Bose, Navajivan, 1957
तथा—हरिजन जुलाई, अगस्त, १९४० ई०

१० मागधम्

१ सत्यम् २ सत्याग्रह ३ अहिंसा ४ मोक्ष

गान्धिदृष्ट्या तत्त्वमिति प्रानाणिकोऽर्थो निगद्यते । तत्तत्त्व पर सत्य ब्रह्म परमात्मा सर्वेश्वर श्रीभगवान् नारायण इत्यादिभिः पर्यायान्तरैः गण्यते । सर्वे चेतनाचेतन-पदार्थास्तिस्य विशेषणानि । तर्च्यपा विशेष्यम् । अतएव मूलभूतमेक सत्यमेव तत्त्वमस्ति । उपर्युक्तानाञ्चतुर्णां तत्त्वानां स्फोटनेन चेतनाचेतनपदार्थानां विशिष्ट-ज्ञानार्थं सप्त तत्त्वानि जायन्ते । येषु तत्त्वेषु जीवनस्य समस्तार्थिकसामाजिक-व्यवस्था अवलम्बिता सन्ति ।

(१) सत्यम् । (२) सत्याग्रह । (३) आत्मा, ईश्वरश्च । (४) रचनात्मककार्यक्रम — आत्मविस्तार (५) श्रम (६) आत्मशुद्धयर्थं प्रार्थना (७) उपवास

गान्धि-दर्शनस्य यावदस्माकमध्ययनमस्ति, वयमेतद्वक्तुं शक्नुमो यत् गान्धि-दर्शने यथार्थतः तत्त्वज्ञानं नास्ति । इदं तत्त्वज्ञानं प्रकारविशेषेण जीवनशोधनस्य कार्यक्रममात्रमस्ति, अनेनैव कार्यक्रमेण मोक्षप्राप्तिरपि भविष्यतीत्यत्र नास्ति मना-गपि सन्देहः । यतो हि यत्र सत्यमस्ति, तत्रैव शुद्धं ज्ञानं विद्यते । अहिंसा, अस्तेयं, ब्रह्मचर्यम्, अमयम, आस्वाद अपरिग्रहप्रभृतयः सत्यस्यैव विस्तृतरूपाणि सन्ति । गान्धिमतेन सत्याहिंसे एकमेव वस्तु स्त । सत्यं साधनमस्ति, अहिंसा च साध्यास्ति । यत्र सत्यमस्ति, तत्रेश्वरनामापि वर्तते । सत्येन सदैव ज्ञानानन्दो स्यात्तु गकनुत । सत्यं आनन्दश्च शाश्वतो स्त । एतदेव कारणमस्ति यत् 'ईश्वर' सच्चिदानन्दोऽभिधीयते । सत्यशब्दस्य मूलम 'सत्' अस्ति । सतोऽर्थोऽस्ति भवनम् । अतएव सत्यार्थं उभयौर्भावो जातः । अनेनैव हेतुना परमेश्वरस्य सत्यं नाम सदयवा सत्योऽस्ति । गान्धो परमेश्वरं सत्यं सत्यञ्च परमेश्वरं मनुते । स लिखितवान्— "साधारणतया सत्यार्थं वयं सत्यभाषणमेव जानीमः । परन्तु मया सत्यार्थं विशालार्थं प्रयुक्तं । विचारे, कार्ये, वाचि आचारे, च सत्यमेवास्तु । एतत्सत्यस्य पूर्णतया ज्ञाने सत्तारे किमपि ज्ञानुं नावशिष्यते । यत् सम्पूर्णं ज्ञानं जगच्चास्मिन् समाविष्टं स्त । सत्यमेवैव विश्वस्य कार्यं कारणञ्चास्ति । सत्यादृतेऽयत्किमपि तत्त्वभूतं नास्ति । सत्तारस्य रचनापि सत्येनैव भवति ।"

"वस्तुतः सत्यं पारसमणिरूपमस्ति, कामधेनुल्पमस्ति च । एतत् कथं प्राप्येत ? चेत्, एतस्य समाधानं गीतायां भगवता दत्तम्—अभ्यासेन वैराग्येण च । सत्ये सलग्न-ताभ्यासोऽस्ति तथा सत्यं विनाऽयद्वस्तुम्य आत्यन्तिकी उदासीनता वैराग्यमस्ति । अस्मिन् सत्येपि वयं द्रष्टव्यमो यदेवस्य सत्यमन्यस्मा असत्यं विद्यते । एतद्व्यथ-

ताया. नावश्यकता वर्तते । यत्र शुद्ध. प्रयत्नो वर्तते, तत्र भिन्नानि प्रतीयमानानि सर्वाणि सत्यानि वृक्षस्यैकस्यैवासंख्यातानि दृश्यमानानि पत्राणीव सन्ति ।”^१

गान्धिनः प्रत्येककार्यक्रमे सत्यस्य समावेशोऽस्ति । स समस्तसमस्यानां समाधानं सत्येनैव प्राप्नोति । सम्पूर्णसफलकर्मणा मूलेषु सत्यस्य स्थितिर्भवति । सत्यमेवैकमेतादृशं तत्त्वमस्ति, यत् परस्पर प्रेम्णो विश्वासस्यार्हिसायश्च भावना-मुत्पादयति । विश्वासाभावे एव संसारे दुराचारा अत्याचाराश्च भवन्ति । यत्र सत्यतत्त्वं तिष्ठति, तत्र सम्पूर्णं सङ्घटितजीवनं कार्यसम्पादने संलग्नं भवति । अनाचारस्य, भेदभावस्य, भयस्वार्थयोश्च त्यागं सत्यं विना न सम्भाव्यते । सत्ये कार्यसम्पादनस्यापूर्वा योग्यता भवति । यत्र सत्यमस्ति, तत्राध्यात्मिकशक्ति-रात्मबलञ्च पूर्णरूपेण निवसतः । सत्यमेव मनुष्यं वादेभ्यस्तर्कैर्भयश्च दूरं करोति । भौतिकबलस्य पशुबलस्य वा निरोधोऽपि सत्येनैव सम्भवति ।

“गान्धिना लिखितम्—“सत्यशोधनेन तपश्चरणं जायते, अर्थात् सत्यानुष्ठाने स्वयं दुःखं सोढव्यं भवति । एतत्कृते मरणमपि वरणीयं भवति । सत्ये स्वार्थस्य गन्धोऽपि न तिष्ठति । एतादृशं नि स्वार्थं शोधं कुर्वन्नद्यावधि न कोऽपि तादृशो भूतो योऽन्तर्पर्यन्तं कुमार्गं गतो भवेत् । सत्यानुष्ठानेन मुक्तिमार्गस्य प्राप्तिर्भवति, तेन जप-तपो-ध्यानादीनामुपयोगिता सत्याद्भिन्ना नास्ति । अतएव सत्यस्याराधना भक्तिरस्ति तथा भक्तिस्तु शिरःपथमस्ति, अथवा सा हरिमार्गमस्ति । अतस्तस्या कातरताया आवश्यकता नास्ति । तस्या पराजयसदृशं किमप्यस्त्येव न हि । सत्यं मृतेऽपि जीवनमन्त्रोऽस्ति । गान्धिनः एतत्तत्त्वं परमव्यापकं वर्तते । एतत् स्वयं परमेश्वररूपमस्ति । एतस्याराधनाऽर्हिसया कर्तुं शक्यते ।”^१

१. धर्मपथ, छात्रहितकारी पुस्तकमाला, दारागज, प्रयाग, सन् १९३३ ई०, द० १३२-१३३

Wit and Wisdom of Mahatma Gandhi, P 270-180

In search of the Supreme, Vol I Page 20-35

The Mind of Mahatma Gandhi, Compiled by R. K. Prabhu and U. R. Ros, Madras, Oxford University Press (1946), Page 150

Contemporary Indian philosophers, Allahbad Kitabistan (1947) Page 70-81

२. The Philosophy of Mahatma Gandhi, Page 40-41
धर्मपथ, पृ० १३४

सत्यं व्यापकं जीवनव्यवस्थापकं साधनमस्ति । कथितम्—“The path of truth is as narrow as it is straight. Even so is that of ahimsa. It is like balancing oneself on the edge of a sword. By concentration an acrobat can walk on a rope. But the concentration required to tread the path of truth and ahimsa is far greater. The slightest inattention brings one tumbling to the ground. One can realize truth and ahimsa by ceaseless striving.”

स्पष्टमेतद्दर्शिता विना सत्यं कार्यसाधकं नास्ति । सत्यतत्त्वं मूलभूतं वर्तते । अस्मादेव सत्याग्रहं निम्नूतोऽस्ति ।

सत्याग्रह

गान्धिनो जीवनोत्थापनस्य द्वितीयं तत्त्वं सत्याग्रहो विद्यते । एतज्जगज्जीवनञ्च दर्शनस्यैकावृत्तिरस्ति । वस्तुतः सत्याग्रहो आत्मशोधकस्तथा परशोधकोऽप्यस्ति । एषा सत्याहिंसासदृशी साधना वर्तते, या विना क्वपि विकारं स्वविजयेन सह परविजयं प्रापयति । एतस्य सत्याग्रहस्यान्तिमध्ये सत्यमस्ति । अस्माकं दृष्ट्या गान्धिनः सत्याग्रहतत्त्वस्यार्थाः सन्ति—प्रेम, कष्टसहिष्णुता, तथाहिंसया संयोज्यत्वम् । अपोऽहिंसया प्रेम्णा यथा सत्यपर्यन्तं गमनस्य मार्गोऽस्ति । एषा प्रेम्णा एतादृशी प्रवृत्तिरस्ति, या स्वसर्वस्वं प्रदाय सत्यं प्रापयति । कस्यापि शोडनम्, कष्टदानम्, तिरस्कारं, क्रोधं एतदराज्यादं बहिः सन्ति । सत्याग्रहं सर्वेषां जीवानां समानरूपेण कल्याणं विदधाति । नैषा प्रतिगामिनी शक्तिः प्रत्युत्ताराम्बुखी वर्तते । प्रेम्णा त्यागस्य, आनन्दस्य, ऐक्यस्य, अध्यात्मनः—सर्वेषां समाहारं सत्याग्रहे भवति । मानवजातं विकासं सत्याहिंसयोर्भागैर्नैव भवति । सत्याग्रहं सत्यमार्गमुदघाटयति ।

श्रीरङ्गनाथदिवाकरो लिखितवान्—“सत्याग्रहस्य विश्वासोऽस्ति, यत् मानवविकासं प्रेम्णा तथाहिंसायामेवावलम्बितोऽस्ति । सत्याग्रहो मनुते यत् नाधिकबाहुबलं, प्रयुक्तं नैतिकबलेन प्रेम्णा कष्टसहनेन चान्ते न्यायस्य विजयोऽपेक्ष्यते । एतत्स्पष्टमस्ति यत् सुखशान्तिदिग्गम्यामेव मानवस्य विकासो जायते । सत्याग्रहस्य प्रकृतिं विधायिका विद्यते । अतो मानवीयप्रगतिमार्गोऽज्ञानस्यालस्यस्य, भीरुतायाः स्वामित्वस्य भावना, आक्रमण-शोषणयोः प्रवृत्तिः, महत्त्वाकाङ्क्षा, लालसा, सत्ता-

लौभस्तथान्यानि काठिन्यानि सत्याग्रहादेव दूरीक्रियन्ते । उच्चकोटे सरसताया , श्रेष्ठप्रकारस्य शान्ते स्वर्गीयसुखस्य च दिक्षु मानवताया नेतु विकासस्य नैसर्गिक प्रेरणायाः एकस्मिन् एकाङ्कस्फेऽविभाज्ये सत्याग्रहस्य कार्यं चलति ।”^१

मानवमनसः सूक्ष्माध्ययनेन तस्य नैसर्गिकप्रवृत्तेर्विश्लेषणेन च ज्ञायते यत् सत्याग्रह एक शान्तिदायकमस्त्रमस्ति । एष सत्याग्रहः सद्यमात् सैनिकयुद्धेभ्यश्च विरतः करोति । सत्योपासकतया सत्याग्रही स्वजीवनस्य प्रत्येकक्षणं सत्यान्वेषणे प्रापयति । सत्याग्रही नञ् परोपकारपरायणश्च भवति ।^२ स सत्तालोभाद्दूरं गच्छति । तस्याचारविचारी परिष्कृतौ भवतः । तस्य मार्गं एकस्य कर्मयोगिनो मार्गो भवति । तस्मिन् न ह्यद्भ्युरात्याचारशोषणानीति तत्त्वानि न भवन्ति । सत्याग्रहिणः उपास्यदेव एवमान सत्यमेव भवति । एतत्सत्यं प्रेम्णा, विश्वासेन चोपलभ्यते । अनुशासनस्य, सयमस्य, अनासक्ते, स्वाथत्यागस्य, शान्तेरेव धैर्यादिगुणानां तस्मिन् पूर्णं समवायं प्राप्यते । प्रेम विश्वासी तस्य कार्यसिद्धे मूलाधारी स्तः । अतएव प्रेमसम्बन्धे लिखितमस्ति—“प्रेम मानवीयजीवनस्य सिद्धान्तोऽस्ति । प्रेमाधारेणैव समाजस्य रचना जाता । यद्येव नाभविष्यत्, तदा कोऽपि समाजोऽस्तित्वे नागमिष्यत् तथा मानवजातिरपीदानीं यावत् नष्टाभविष्यत् । प्रेम्णो द्वेषोपरि, अहिंसाया हिंसोपरि सृजनात्मकशक्तेः विनाशकरशक्तेरुपरि प्रभुत्वेनैव जीवनं तुषटितं समृद्धं तथाखण्डं विद्यते । सत्यत्वेतदस्ति यद् जीवनस्योदय एव प्रेम्णो जातः । जीवनं प्रेम्णैव स्थितमस्ति तथा प्रेम्णैव तस्मै पूर्णता प्राप्यते । अतः प्रेममार्गस्यावलम्बनेनैव केवलं प्रेम्णोऽनुभूतिर्भवति । द्वेषहिंसयोः मार्गोऽसत्यमार्गोऽस्ति । एषः वयंजीवनस्य नियमो वर्तते । अहिंसायवा प्रेम मानवीयसमाजस्य नियमो विद्यते । अतएव सत्याग्रही सत्यसाधनामहिंसया करोति ।”^३

गांधिनः सिद्धान्तानुसारं सत्याग्रहिणो जीवनमात्मसुद्धेः, सयमस्य, सेवायाः स्वाथत्यागस्यात्मसमर्पणस्य चारण्डपिण्डो भवति । स मनुष्याणां सत्यवृत्तिषु निष्ठा

१ सत्याग्रहं मोमासा, सस्ता साहित्यमण्डल, नई दिल्ली, सन् १९४९, पृ० : ९ ।

२ सत्याग्रही अन्याय वा प्रतिवारं शारीरिक बल से नहीं करता । वह तो उसे धैर्य से हँसमुख रहकर सहन करता है और इस प्रकार अन्यायी के हृदय को स्पर्श करने की कोशिश करता है । वह अन्याय और अन्यायी में बड़ा अन्तर मानता है । दु रा और कष्ट को मिटाने का प्रयत्न करते हुए वह अन्यायी को अन्याय का अनुभव कराने का प्रयत्न करता है ।—सत्याग्रहमोमासा, पृ० ९

३ सत्याग्रहमोमासा, पृष्ठ ५१ ।

करोति । स्वल्पं प्रति सत्याग्रहदम्यं विदवासं विदधाति । स स्वयमेवात्मपरीक्षणनात्मवृत्तौना मननं परीक्षणं परिष्करणञ्च करोति ।

सत्याग्रह एक एतादृशस्तन्त्रोऽस्ति, यदर्धमनेकगुणाना सद्भाव आवश्यकोऽस्ति । महात्मगायिर्नैतस्य तन्त्रस्य यद् प्रमुलसिद्धान्ता प्रतिपादितास्सन्ति ।

- (१) सत्याग्रहस्य वारण न्यायोचित सत्यञ्च भवेत् ।
- (२) यदा गन्धिभारं पूर्णतयाग्राफलो भवेत्, तदा सत्याग्रहस्यावलम्बनं कार्यम् ।
- (३) विरोधिने स्वदोषपरिमार्जनाय पूर्णोऽवसरो देय ।
- (४) सत्ये तर्षेऽवरे पूर्णं विश्वास विधाय कष्टसहनतायनेनाहिंसा मार्गेण प्रतिवारो विधेय ।
- (५) नम्रतापूर्वकं स्वसिद्धान्तस्य सन्धि विना परित्यागो न विधेय ।
- (६) कष्टसहन विना क्वपि कलह विसवाद प्रसन्नतया सह्य स्यात् ।
सत्याग्रहिभ्य निम्नलिखितगुणाना सद्भावोऽप्यावश्यको विद्यते ।^१
- (अ) निर्भयता
- (आ) वीरता
- (इ) धैर्यं दृढता च
- (ई) आत्मशुद्धिकृते उपवासादि
- (उ) समय
- (ऊ) प्रेम-विनयादि

जीवनतपफलताप्राप्तरेप सिद्धान्तो गान्धिर्नैतादृश स्वीकृत, य सत्यपर्यन्त प्रापयति । सत्यानिवृत्तिदि तत्त्व सत्यसाधकमात्मशोधकञ्चास्ति ।

आत्मन ईश्वरस्य च विश्वास

गान्धिनात्मन ईश्वरस्य च विश्वास जीवनविकासार्थमावश्यक स्वीकृत ।

१ सत्याका उपासक होनेके कारण सत्याग्रही अपने जीवनका प्रत्येक क्षण सत्य की खोजमें लगाता है और प्रेममय जीवन होनेके कारण वह दूसरोंका हित-करनेमें मग्न रहता है । यह सब करना मानो उसका स्वभाव धर्म ही हो जाता है । वह विनम्र परोपकारी और मिलनसार होता है । और वह जिस धर्मात्म रहता है तथा जिनके साथ उसका सम्बन्ध होता है, उनके हित के लिए सदैव प्रयत्नशील रहता है ।

—सत्याग्रहमीमांसा, पृ० ४०

य सामाजिकेषु राजनैतिकेषु च कार्येषु सफलता प्राप्तुं समीहते, तस्मै बाह्याचरणा-
पेक्षयान्तरिकशुद्धेरधिकावश्यकता भवति ।

आत्मन ईश्वरस्य च विश्वासः मानवाय प्रत्येककार्ये साफल्यं प्रयच्छति । य
स्वस्मिन् न विश्वसिति, स आत्मशक्तिं विकसितां कर्तुं न शक्नोति । मानसिक
श्रम आत्मविश्वासं विना सफलो न भवति । य स्वान्तरङ्गशक्तौ विश्वसिति, स
एव सफलताप्राप्तेरधिकार्यस्ति । स्वातन्त्र्यस्य मूलमन्त्र आत्मविश्वास एवास्ति ।
आत्मविश्वासाभावे मनुष्ये कस्मिंश्चिदपि कार्ये दक्षो भवितुं नार्हति । दक्षताप्राप्ति-
नियमेषु सर्वप्रथमो नियम आत्मविश्वास एवास्ति । यदा प्रबल आक्रमणकारी
आत्म-याक्रमणं करोति, तदाहिंसात्मकप्रतिरोधस्य विश्वास एव तस्मादाक्रमणात्
रक्षति । यत्रात्मविश्वासस्यालोको भवति, तत्र प्रेम, सहानुभूति, सरलता च स्वय-
मेवोपस्थिता भवन्ति । आत्मविश्वासेनैव दयाया सहानुभूतेश्च विकासो जायते ।
दयाया मनुष्ये यन्धुत्यस्यैकतायाश्च भावना जायति । सहिष्णुताया नम्रतायाञ्चोत्प-
त्तिरात्मविश्वासभावेनैव भवितुमर्हति । अतएव गान्धिना सफलतायां मार्ग आत्म-
विश्वास ईश्वरविश्वासो वा स्वोक्तः ।

जीवने निर्भयताया विकासोऽपि आत्मविश्वासेनैव भवति । अयमात्मविश्वासः
दार्शनिकभाषाया सम्यग्दर्शनमभिधीयते । अहं कर्ता, भोक्ता चेत्यस्य प्रतीति
आत्मनि जागरणं कर्तुं शक्नोति । मोक्षमार्गदृष्ट्या आत्माशुद्धिकारणं मिथ्यात्व
स्वथद्वाभावोवेति चिन्तनीयम् । आत्मालोचनेनोक्ता प्रतीतिरात्मनि सजायते ।

आत्मप्रतीत्यभावे न सामान्यतः साक्षात्कारस्य कारणत्वप्रयत्नेच्छयोर्वा,
प्रमाणाभावात्, चैष्टादिनाऽयथासिद्धे । व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति
प्रवादस्तु यत्र व्यापारिकारणताग्रहाधीनैव व्यापारसिद्धिस्तद्विषयक एव । अतएवा-
नुमानेनात्मप्रतीतिं कार्यसाधिकां सिद्धयत्येव । तथापि—आत्मनिष्ठं कार्यसाधिकां
सत्याहिंसासाधनान्यथानुपपत्तेः । अस्मिन्ननुमाने हेतु असिद्धविशुद्धादिदोषैरहितः,
तेन स्वसाध्य साध्यत्येव ।

अत्रेयं विचारणीया वार्ता यदात्मविश्वासाभावे प्रमातृप्रमाणादेरपि तथात्वे
शास्त्रादेरपि मिथ्यात्वे कथं तेभ्यः परमपदमतिरूपपद्यत इति चेद् विमृश्यताम् ।
अत्रेदं भवान् प्रष्टव्यं किं प्रमाणादेरसत्यत्वे ततः परमपदसिद्धिर्न भवतीत्युच्यते,
किं वा भवन्त्यपि सा वास्तवी न बोभवीति, किं वाऽविद्याप्रतिबन्धनिवृत्तिरूपा वा ?
भवतीति । नाद्यं, यतो हि सच्चिदानन्दरूपमात्मतत्त्वमेव प्रमितिर्यत्र स प्रत्यक् प्रमा-
णकः, तत्रान्येषामपेक्षाविरहात्तत्स्फुरणे बाधाभावात् । अत आत्मप्रतीतिरतीवाव-
श्यका पारमार्थिकफलानुपपत्तेः ।

आत्मप्रतीति प्रमेयत्वा, अर्थात् प्रमातरि प्रमेये वा प्रमा न भवति, सति तु भवति, न तु प्रमातरि प्रमेये वा सति प्रमा भवत्य, किन्तु प्रमाने सति भवन्ती प्रमा भवत्य, इति सर्वत्रुभवान् आत्मप्रतीति गिद्धत्वेव । अर्थश्रियागामत्परिणामविद्वान् आत्मप्रतीतिर्वा प्रमानातिगिद्धपति ।

रचनात्मककार्यक्रम

त्रोपने मर्मनाम्नात्कार्याणां विधेयं महत्त्वमिति । ज्ञानं गान्धिना रचनात्मक कार्यक्रमस्यापि गान्धा प्रमेयवित्त्व सत्त्वत्वेन कृता । इदमनालोचनीयम्—गान्धा यो गान्धये गान्धनातविशेषत्वमपिष्ठात्वे प्रयोक्तव्यम् । तेनेदं गिद्धपति समानंरेव स्वजीवनकार्येषां वाग्वा मासुनन्त्या मर्मत्वेन रचनात्मककार्यक्रमेण वा प्रतिष्ठापिता । अतो ध्यनेरेव वैयक्तिको गान्धाजिकार्यो वापमोगयोर्भूत्वा दायित्वम् । ध्यनो गमाने च विवेकस्य गान्धुर्वा ननिनिहितं विदते यथाज्ञो यथाज्ञो समाजे च पुनलगतिक पयसिमुद्योपयेत्, समाज ध्यक्ति च नि श्रेयस प्रापयेत् ।

दृष्टिर्दानम् । दृष्टयन्ना रचनात्मककार्यक्रमेणानुविद्धा । कार्यक्रमान्ना भामाजित्व निधिवादम् । पर रचनात्मककार्यक्रमानो स्वयगिद्धत्वं नास्ति । अतो दार्शनिकं समाजस्य ध्यनेत्र विवचनमालोचन च कर्त्तव्यम् । भारते प्राचीनदार्शनिकानां विद्वेषणपद्धतिर्बन्धुमुग्धी आसीत् । सांप्रत तया सामाज्य मुर्यापि भाव्यम् । एतदर्थं गान्धिना जीवनस्वागण्डनाया गिद्धान् बयित । तत्र समाजस्य परित्यागोऽज्ञावश्यं । गान्धिरुष्ट्यागण्डना नाम नानावप्रेतवशात्, गान्धाजिकार्योरेभेदवोशो वा, न तु नानात्वस्य विलोच । गान्धाजिकार्योर्दृष्टेरेव भेषान तु वस्तुत । इ म न केवै वैयक्तिकम्, प्रसूत सामाजिकनप्यस्ति । अतो दु गान्धेरो वैयक्तिक एव कप भवेत् सर्वथा विहाय समानम् ।

रचनात्मककार्यक्रमस्यालम्बन समाज एव । अस्मिन्नालम्बनस्यापि नित्यत्वम्, यतो हि समाजस्य कार्यक्रमो नि य । कार्यक्रमस्यापर नाम मानवाणा नैतिकत्वम्, नीतिकर्म । स च प्रबहप्रित्य, न तु गिद्ध, मार्गं साध्यत्वान् । ध्यनेरेव पुरवार्यो यस्तु स्याध्यवसायेन रचनात्मककार्यक्रमस्य साक्षात्कार, समाजे च तस्य प्रतिष्ठापनम् । एव सति दार्शनिकाना सत्प्रधान कर्त्तव्य यतो समाजव्यवस्थान्तिहितसिद्धान्ताना प्रतिपादनं कुर्यु । महात्मा गान्धी एव एतादृश दार्शनिक य समाजसंशालनार्थं रचनात्मककार्यक्रम प्रतिपादितवान् । यतो हि समन्तात् प्रसूताना समस्याना समाधानमकृत्वा स्वीय दर्शन परमार्थप्रापकत्वेन वक्तु न शक्नुयात् ।

गान्धी समाजव्यवस्थार्थं य पञ्चदशसूत्रीय कार्यक्रम प्रस्तुतवान्, तस्य सम्पादन परमावश्यक विद्यते । एष कार्यक्रम निम्नाङ्कितो विद्यते—

(१) जातीयैकता (२) अस्पृश्यतानिवारणम् (३) मद्यपाननिषेध
 (४) हस्तनिर्मितवासोव्यवहारः (खादी-धारणम्) (५) ग्रामोद्योग
 (६) ग्रामस्वास्थ्यम् (७) नवीना शिक्षायोजना (८) प्रौढशिक्षा, साक्षरता-
 प्रचारश्च (ज्ञानप्रचार) (९) नारीणामुन्नति (१०) ग्रामसेवा ।
 (११) आर्थिकसमता । जनानामुन्नति (१२) निम्नश्रेण्या दलितश्रेण्याञ्च
 विद्यमानानां (सर्वाङ्गीणविकास) । (१३) कृषकेषु श्रमिकेषु च जागरणम् ।
 (१४) आत्मालोचनम् । (१५) जाति-वर्गभेदादीनामुन्नयनम् ।

समाजे प्रचलितमूल्यानां पुनर्घटन रचनात्मकार्यक्रमद्वारेणैव सम्भाव्यते । एतत्स-
 त्यमस्ति यद् रचनात्मकार्यक्रमस्य मले क्रान्ति समाहिता भवति । क्रान्ति विना
 न नवीनसमाजस्य निर्माणं भविष्यति, न प्राचीनमूल्यानां स्थापनैव । मौलिक
 प्रतिभाशाली जन कामपि क्रान्ति गृहीत्वैवोत्पन्नो भवति । स च समाजे यद्येष्ट
 परिवर्तनं करोति । न्यायस्य, समतायां मानवाधिकारस्य च भावना व्यक्ति-समाज-
 राष्ट्ररक्षणं जीवनं परावर्तयति । मानवहृदये यदा मानवस्य मौलिकाधिकाररक्षा
 विश्वासो भवति तदा स क्रान्तिमार्गोऽग्रसरः भूत्वा नवीन कार्यक्रम समुपस्थापयति ।

मनुष्यस्य भूषणभूता चेष्टास्तथा तस्यात्मालोचनस्य प्रक्रिया त क्रान्तिमार्गोऽ-
 ग्रसर कुर्वन्ति । एतत्सत्यात् क्रीडपि विमुखो भवितु-न शक्नोति, यत् शताब्दीभ्य
 आगच्छन्त सामाजिकदोषा समाजे विपमता दरिद्रता स्वार्थबुद्धिमनीतिश्च जन-
 यन्ति, येन जनतायां शारीरिको धौडिको नैतिकश्च विकासोऽवच्छेदो भवति । अत-
 एव क्रान्तिजन्मन पश्चादेव रचनात्मकार्यक्रमाणां प्रारम्भो भवति तथैव रचना-
 त्मकार्यक्रमा समाजस्मार्थनीत्यामाचारनीत्याश्च परिवर्तनं कुर्वन्ति ।

गान्धिना भारतवर्षस्य नवनिर्माणे समाजकल्याणे च रचनात्मकार्यक्रमाय
 तत्त्वस्वरूपं दत्तम् । समाजस्य प्रत्येकव्यवस्था तत्त्वत रचनात्मकार्यक्रमेणैव सम्भ-
 वति । अनेनैव कारणेन गान्धिमहोदय मानवस्य समाजस्य च गम्भीराध्ययन
 कृतवान् । स व्यक्ति-समाजयोर्जिवने लोकमङ्गलस्य दर्शनं करोति । गान्धिसिद्धान्तेनै-
 बाधुनियम सर्वा अपि समस्ता समाहिता सन्ति । पूर्वोक्त-रचनात्मकार्यक्रमेषु
 नवीन समाजं संस्थापितो भवेत् । अस्य विधिप्रकार्यभारस्य निर्वाहस्तु गान्धि-
 महोदयेन कृतः ।

श्रम

गान्धी जीवनविकासाय श्रममाशयकतत्त्व स्वीकृतवान् । यो जन श्रम विनैव
 सामाजिकसौविध्यानि प्राप्नोति, स समाज प्रति तत्करोऽस्ति । सामाजिक श्रमोऽ-
 स्माक कर्तव्यमस्ति । एषोऽस्मभ्य प्रकृत्या दत्तो विद्यते । अतएव स्वजीवन व्यव-

स्थितं विधार्तुं तथा मानसिकाध्यस्तिनकशक्त्या पूर्णतयोपभोगाय शारीरिक धर्मो-
पेक्षितो वर्तते । कृपिकार्यम्, तातवचक्रचालनमन्यस्मिश्च कस्मिश्चिदप्युद्योगे प्रवृत्ति
जीवनयागोऽस्ति । गान्धी शारीरिकश्रमाय विशेष महत्त्वमदद्यात् । स लिखितवान्—
“यज्ञार्थं शारीरिकश्रमोऽप्यत्र रोटिकाभूतिश्चोपयुक्ता प्रतीयते । त्व स्वरोटिका
स्वेदश्च वाह्यित्वा धम कुरु खाद च । शारीरिकश्रम सर्वस्मै परमावश्यक ”^१

मूलपरिष्कार गृहादिवस्य परिमार्जन श्रमान्तर्गतमस्ति । यो मनुष्य शारी-
रिकश्रम विना जीवनयापन करोति, तस्य जीवनमहिंसक न मन्यते । अहिंसाया
व्यवहार शारीरिकश्रमोऽवलम्बितोऽस्ति । श्रम्येव जन सबलता प्राप्नोति तथा
श्रमेणैव सेवावृत्ति पुष्टा भवति । अतो जीवन्तोत्थानाय धमस्य तत्त्वरूपेण स्वीकरण
परमावश्यकमस्ति । श्रमादेव निर्भयतायाति तथा श्रमिक एव प्रेम्ण सद्भावनायाश्च
व्यवहार करोति । श्रमे भगवतो निवासो वर्तते । य भोग परित्यज्य पारमार्थिक-
सेवावृत्तौ सलग्नो भवति, स भगवदभक्तोऽस्ति, पूजनीयोऽपि च विद्यते ।

गान्धिनोऽभिमतमस्ति यत् नि स्वार्थं श्रम कुर्वन्नेव जन भगवदनुग्रहमवाप्नोति ।
य विना श्रम तथानुत्पादितमन गृह्णाति, स दण्डनीयो विद्यते । श्रमो जीवनवि-
कासायानिवार्यतत्त्वमस्ति ।

प्रार्थना

प्रार्थनाया महत्त्व जीवनविकासाय सर्वाधिकमस्ति । गान्धिदृष्ट्या प्रार्थनाया
परिभाषा काचिदयैव वस्तुते । स लिखितवान्—“प्रार्थनाया सर्वोत्तम प्रकार
क भवितु शक्नोति ? तस्या क्रियान् समय यापनोय ? मम मतेन तु न्यायकरण-
मेवोत्तमप्रकारा प्रार्थना विद्यते यो मनुष्य सर्वे सह न्यायार्थं सत्य-
हृदयेन तत्परो भवति तस्मै नान्याया प्रार्थनाया आवश्यकताऽस्ति । कियन्त
सन्ध्यायामधिक समय यापयन्ति, परन्त्वधिका जना एवविषा सन्ति, ये तदर्थमपि
नावगच्छन्ति । मम मतेन तु मातृभाषायामेव प्रार्थना विधेया, तस्या एवात्मनि
प्रभावो लक्ष्यत । अहन्तु कथयाम्येतदपि यत् सत्या प्रार्थना यदि क्षणपर्यन्तमपि
क्रियते, तदा सापि पर्याप्ता भविष्यति ।”^२

स्पष्टमस्ति यत् गान्धिदृष्ट्या न्याय श्रम सत्यतजीवनयापन वा प्रार्थनान्तर्गत-
मस्ति । प्रार्थनाया पवित्रतोत्पद्यते । प्रार्थनाया आत्मविश्वास वार्यक्षमता घोत्पद्यते ।
गान्धी आत्मशुध्यं प्रार्थना साधनभूता मनुते । तस्याभिमतमस्ति यत् प्रार्थना याच्ना

१. धर्मपथ, पृ० १६१

२. धर्मपथ, पृष्ठ २३ ।

नास्ति, एषा आत्मन आह्वानमस्ति । वैयक्तिकया प्रार्थनया सह सामूहिकी प्रार्थना-
प्यपेक्षिता वर्तते । अतः प्रार्थनैकमेतादृशं तत्त्वमस्ति, यज्जीवनं अनुशासनं विश्वासं
स्वावलम्बनञ्चोत्पादयति ।

गान्धिसिद्धान्तोऽस्ति—“Religion, in the opinion of Gandhi, is a friend of liberalism and a foe to fanaticism. It is conquest of passion and quest for compassion. Religion wears equation with his Maler. It is to become what he is. By religion, Gandhi means to cognize the self (आत्मा), to recognize the cosmic self (परमात्मा), to realize Reality, to see God face to face, to attain Moksha through service to man.”¹

स्पष्टमेतद्यत् मानवसेवायां रूपान्तरं प्रार्थना विद्यते । यः मानवसेवां करोति, स
सेवाश्रमरूपप्रार्थनया स्वकार्यमचिरेणैव साधयति । मोक्षप्राप्तिरपि सेवारूपप्रार्थनया
सहजं सम्भवतीत्यत्र नास्ति कोऽपि विवादः ।

उपवास

उपवासः शरीरशुद्धयर्थं परमावश्यकतत्त्वमस्ति । उपवासेन विकाराणां शमनं
भवति । आत्मोत्थानस्य मार्गं उपलभ्यते । गान्धिनोपवासः जीवनशोधनार्थं स्वीकृतः ।
तथाहि—उपवासः आवश्यकं तत्त्वं जीवनशोधनसम्भवात् । अनेनैव हिंसायाः सत्य-
स्य च प्राप्तिर्भवति । उपवासविषये गान्धिसाहित्येऽधिकधिको विचारो लभ्यते ।
अस्माकं दृष्टेयं जीवनगोपनप्रक्रियाचारविशेषेणाभिमतत्वात्तत्त्वशब्देनोच्यते, वस्तुतः
तत्त्वस्यार्थतादृशोऽर्थो न विद्यते, यादृशं आकाशजलादीनां मूलभूतानां पदार्थानामर्थो
विद्यते । अत्रैव विचारणीयं यदुपवासकारणसत्त्वे आत्मशुद्धिः कार्यसत्त्वमिति यावत् ।¹

1 Candhi Marg, July 1969, Page 211

Truth is God, Navajivan Publishing House (1959)
Page 5 तथा—

The mind of Mahatma Gandhi, Page 175-178

२ उपवासः शब्दः का अर्थः ही है भगवान् के पास बैठना । इसलिए कि परमात्मा
के नजदीक हमारा चित्त रहे, बाहरी भोगों का दरवाजा बन्द करने की
जरूरत है । परन्तु बाहर से विषयभोगों को छोड़कर यदि मन में भगवान्
का चिन्तन न होता, तो फिर इस बाहरी उपवास की क्या कीमत रही ?

उपवासकारणाभाव आत्मशुद्धिरूपकार्याभाव दृश्यते । अतोऽव्यव्यतिरेकाम्या सह-
कारित्वेनोपवासस्यावश्यकता सिध्यति । उपवास. ज्ञानसाधकमपि भवति । ज्ञान-
व्यक्ते उपवासव्यक्तितो भेदाभावेऽपि विज्ञानत्व-प्रमात्वधर्मयोरभेदात् । तथा च
घटत्वस्य पृथिवीत्वप्रयोजकतिरिक्तप्रयोजकत्वसाधन इवोपवासस्य विज्ञानत्वप्रयोज-
कतिरिक्तप्रयोजकत्वसाधने बाधाभावात् । उपवास आत्मशुद्धिकारणाद्विज्ञानं जन-
यति, विपक्षे बाधकाभावात् । उपवासन् व्यक्ति आत्मशुद्धिं लभते, तेन ज्ञानमुत्पा-
दयति । अनेनैव कारणेनोपवास पृथग्भूत तत्त्वं स्वीकृतम् ।

नीतिविज्ञानमाचारदर्शनञ्च

महात्मा गान्धी नैतिकचेतना नैतिकीमनुभूतिं वा व्यक्ता कर्तुमाचारं विस्तार-
पूर्वकं निरूपितवान् नैतिकचेतनाया आशय शुभोऽशुभ, उचितोऽनुचित, वाञ्छनीयो-
ऽवाञ्छनीय आदिरस्ति । एता अनुभूतय सार्वभौमा सन्ति । स्वरुचिसंस्कृत्यनुसारं
सदसदोश्चेतनाऽर्माकं सर्वेषां भवति । अतो नैतिकविज्ञानं नैतिकनिर्णयानामध्ययनं
कृत्वा नैतिकचेतनाया युक्तिसङ्गता व्याख्या करोतितथा तस्या सार्थकता स्थिरा
करोति । महात्मा गान्धी स्वाचारस्य व्याख्यार्थं नैतिकताया मानदण्डं स्थिरं कृत-
वान् तथा तस्य मानदण्डस्यानुकूलमेव कर्त्तव्याकर्त्तव्यो समीक्षा कृतवान् । शुश्रूषा-
श्रवणग्रहणधारणविज्ञानोहापोहतत्वाभिनिवेशा हि नैतिकाचारानुष्ठानेन प्राप्नुवन्ति ।
सर्वसुखं परिपूर्णं मोक्षमुखमपि नीतिविज्ञानं विना न प्राप्नोति किञ्चिज्जन. । विप-
रोताभिनिवेशविबिक्तमात्स्य स्वरूपमपि न कोऽपि लभते सदाचारेण विना ।
नैतिकानुष्ठानेनैव मनुष्यस्य कर्त्तव्यपरिज्ञानं भवति तथान्तरङ्गमस्त्रानामपि परिशालनं
सम्भवति ।

अलौकिकाविगोतशिष्टाचारविषयत्वन्नैतिकविज्ञान आत्मशोधकमस्ति विद्वेष-
रागरहितत्वात् । शरीरेण प्रशस्तानि दानपरपरित्राणादीनि कर्माभ्याचरति । वाचा
हितसत्यादीनि । मनसाजिज्ञासादीनि । सेयमात्मशोधनरूपा प्रवृत्ति आचारदर्शन-
मिति गान्धिनाभिमतम् ।

ईश्वर का चिन्तन न करते हुए यदि उस समय खाने-पीने की चीजों का
चिन्तन करें तो फिर बड़ा ही भयंकर भोजन हो गया । यह जो मन से भोजन
हुआ, मन में विषय चिन्तन रहा, इससे बढकर भयंकर वस्तु दूसरी नहीं ।

—गीता प्रवचन, विनोबा भावे, सस्ता साहित्य मंडल
(सन् १९५२), पृ० ४६-४७

गान्धिन आचारदर्शनं सत्याहिंसाप्रह्लाचर्याम्वादास्तेषापरिग्रहाभयेषु^१ सप्तप्रतेषु वैरादशप्रतेषु विभक्तमस्ति । तेनैने सप्तमहाप्रतसङ्गपाप्यभिहिता । निस्सन्देह जीवन-समाजयो राष्ट्रस्य चोत्थानाय चोत्तमप्रतमूलकाचारस्य पालनमावश्यमस्ति । गान्धिना प्रवृत्ति-मानवयोग्यो भूयताना निराकरणस्य प्रयत्न कृत । तस्याहिंसासिद्धान्त केवल व्यक्तेरेव शोधन न करोत्यपितु समाजराष्ट्रयोर्मध्येऽप्यात्मीयता स्थापयति । गान्धिनो मतमस्ति, यत् समूह विना व्यक्ति नापि नास्ति तथा कोऽपि समूह व्यक्ति विनाप्येव वेनापि सह चलितु न शक्नोति । यदि समूहस्य व्यवहारो अन्यो हिसत्वो वास्ति तदा तस्य प्रतिबूल प्रभाव व्यक्ते सामाजिकजीवने तथा सामान्ये सदाचारे नोत्थाञ्चावश्यमेव पतति । मानवता तदानीमेव सम्या सतो स्यास्यति, यदा तस्या द्वावपि पशो व्यक्ति समूहश्चाथवा सामाजिक राजनैतिकश्च सम्यो भवेताम् । सदाचारी जनो दुराचारी समाजश्चाधिकदिनानिपर्यन्त सहैव नहि चलितु शक्नुत । वैयक्तिकप्रगत्या सामाजिकप्रगत्या च सह यदि समूहगता राज-नैतिकवृत्तिगामिता चलन्ती तिष्ठेत्, तदा स्थिरोन्नतिवृत्त आवश्यक सन्तुलन नष्ट भविष्यति । गान्धिमहोदयोऽहिंसाव्याख्या धर्मशिक्षकरूपेण न कृतवान्, प्रत्युक्तस्य विचारकस्य व्रान्तिद्रष्टु रूपेण कृतवान् ।

धर्माचार्या यथाहिंसाया सम्बन्ध केवलवैयक्तिकजीवनेन सह स्वीकृतवन्त, गान्धी तस्या सम्बन्ध समाजेन राजनीत्या च सह योजितवान् । प्रेम, विश्वास निष्ठा चाहिंसाया प्रतिरूपाणि सन्ति । आचार्यकृपलानोमहोदय महात्मगान्धिनोऽहिंसाया व्याख्या कुर्वल्लिसितवान्—“स्वध्रुवाया, स्वदेशस्य प्रतिभापरम्पराणा-ञ्चानुकूल गान्धी विश्वशान्तिवृत्ते एकस्या योजनाया एव स्य तत्त्वज्ञानस्य च निर्माण कुर्वन्ति । तस्य विश्वासोऽस्ति यद् यथाहिंसाया, सत्येन च व्यक्ते सामाजिक-सम्बन्धेषु सा सम्या निर्मिता, तथा तेनेत्रचान्त सामूहिकसम्बन्धानामन्ताराष्ट्रिय सम्बन्धानाञ्च मार्गदर्शन विधेयम् । आसीत् कश्चन समय एतादशो यत् वैयक्तिकी हिंसा कदाचित् व्यक्ते समस्याना समाधानमकरोत् । वैयक्तिकप्रतिहिंसा द्वारेण तस्यैकमानव्यायप्राप्ते सम्भावनासीत् ।

१ तुलनीयम्—

हिंसाऽनुत्स्वेयाऽत्रह्यपरिग्रहेभ्यो विरतिव्रतम् ।—तत्त्व सूत्रम् ७।१

प्रतमभिसन्धिकृतो नियम । बुद्धिपूर्वकपरिणामोऽभिसन्धि, इदमेवेत्यमेव वा क्तव्यमित्यन्यनिवृत्ति नियम, अभिसन्धिना कृत अभिसन्धिकृत सर्वत्र प्रत्यपदेशभान् भवति ।—

परमद्यतनपुगे गान्धी सामूहिकविकासेऽप्यर्हि साया प्रयोगमनिवार्यं मनुते । कर्तव्यपालनं विना कामपि दुर्भाविना सत्यमभयार्जहि सात्त्विकया च रोत्यावश्यकमस्ति ।”^१

चिराद् विच्छिन्नाया भारतीयसमाजव्यवस्थाया सन्धानं वैयक्तिक-सामाजिक-वैतिकाचरणेनैव सम्भवति । अनेनैव सिद्धान्तेनाधुनिक्य सर्वापि समस्या समाहिता स्युः, तद् द्वारैव वाऽश्रुवं दर्शनमपि सदुदभवेत्, यस्य पवित्रताया यथार्थभूताया च भूमिकाया नवीन समाज सस्यापितो भवेत् । अस्य विभिष्टकार्यभारस्य निर्वाहस्तु नैतिकानुष्ठानेन विद्ये । एतदर्थं तरवचिन्तनस्य स्वतन्त्रता-प्रवृत्तिर्नूनमुद्बोधयितव्या । अतः सामाजिकजीवनोपजीव्यदार्शनिकतत्त्वानामाकलनं गान्धिना कृतम् ।

सत्यार्हि साया उत्पत्तिर्भवति । गान्ध्यार्हिसानन्तरं ब्रह्मचर्याय महत्त्वमददात् । यतो ब्रह्मचर्यस्य सम्पूर्णपालनं महिषाचरणं विना शक्यं न भविष्यति । सर्वव्यापिने प्रेम्णे ब्रह्मचर्यमपेक्षितमस्ति । यं कुटुम्बं सृष्टवान्, एतादृशो जनव्यापक प्रेमकर्तुं न शक्नोति । व्यापकप्रेमकृते “वसुधैव कुटुम्बकम्” इति सिद्धान्तस्यावश्यकता विद्यते । मनसो वाच शीलस्य च निविकाररक्षणं कर्तव्यपालने सदा सलग्नता च ब्रह्मचर्यान्तर्गतमायात् । गान्धी लिखितवान्—“यदि वयं मनोऽधीना भवेम, तदा शरीर-मनसो विरोधो जायते, मिथ्याचारस्य कदाचारस्य वा प्रारम्भो भवति । परं वक्तुं शक्यते यत् यावन्मनोविकारं निरद्ध्यो भवति, तावत् उभयो सहैव गमनं भवति ।”^२

तत्त्वार्थवार्तिकम्—भारतीय ज्ञानपीठ काशी, प्रथम संस्करण, पृ० ५३३, ७११३
एवमिहापि य एव मनुष्यं प्रेमापूर्ववारी स पश्यति य एते हिंसादयः परिणामा पापहेतवः पापवर्षणि च प्रवर्तमानमिहैव राजानो दण्डयन्ति परत्र च बहुविधं दुःसमवाप्नोतीति स्वबुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तते ।

—बही, पृ० ३३, ७११५

१ गान्धीमार्गं, साधनासदन, इलाहाबाद (१९४७ ई०), पृ० ८९

२ धर्मपथ, छात्रहितवारी पुस्तकालय, मारागज, प्रयाग, सन् १९३३, पृ० १४१ तुलनीयम्—

अहिंसादिगुणबहुणाद् ब्रह्म—अहिंसादयो गुणा यस्मिन् परिपाल्यमाने बृहन्ति वृद्धिमुपयन्ति तद् ब्रह्मैवोच्यते, न ब्रह्म अप्रज्ञम् । किं तन् ? मैतृन्म् । तत्र हिंसादयो दोषा पुष्यन्ति । यस्मान् मैतृन्मेव न प्रवृत्तं स्यात्पुनश्चिरिपुनः प्राणिनो हिनस्ति भृशत्वादमापष्टे अदत्तमादत्ते सनेनमित्तरं च परिपहं गुणानि ।—
तत्त्वार्थवार्तिक ७१११०, पृ० ५४४।

गान्धी विषयेन्द्रियविजेतारं ब्रह्मचारिणमलौकिकशक्तिशालिनं मनुते तथैतादृशं ब्रह्मचार्यैव स्वविकासं कृत्वा समाजं व्यवस्थितं कर्तुं शक्नोति । गान्धी ब्रह्मचर्य-लाभानां विचारपूर्वकं विवेचनं विहितवान् । तस्याभिमतमस्ति—“संयमादुत्पद्यमानस्य रोगस्य वस्यापि कोऽपि नाम वक्तुं न शक्यते । परमसंयतविषयभोगेभ्य उत्पद्यमानानां भयङ्करव्याधीनां नामानि को न जानाति । शरीरन्तु विकृतं वस्तु जायमानमस्त्येव, कल्पनाशक्तेः, हृदयस्य बुद्धेः दशा नितान्तं भ्रष्टा जायते । दिशि दिशि चरित्तपतनम्, युवकानामुद्दामवासना, स्वार्थपरतायाश्च बुद्धेः रोदनं श्रूयते ।”

गान्धी जीवनोत्थानाय समयमावश्यकं मनुते । यस्मिन् संयमस्य प्रकाशो विद्यते, स स्वचरित्रबलद्वारेण समाजस्य देशस्य च प्रवाहं परिवर्तयति । ब्रह्मचारिण स्वभाव सन्यासिनो भवति । तस्मै सम्पूर्णं विश्वं समानं दृश्यते । स समर्थादृष्टिस्तथा दिश्वप्रेमद्वारेण समाजाय नवीना गतिविधिं ददाति । ब्रह्मचर्यस्यामिता शक्तिरस्ति । विकाराणां यशोकरणे समर्थो जन जितेन्द्रियो भूत्वा पर शक्तिशाली भवति । वस्तुतः समस्तविकाराणां मूलकामवासना वर्तते । येनैषा वासना विजिता, स सर्वेभ्योऽन्यायेभ्योऽन्याचारैभ्यश्च मुक्तो भवति ।

ब्रह्मचर्यस्य सहायकोऽस्वादव्रतोऽस्ति । यस्य यतस्य सम्यक् पालनं क्रियते, तदा जीवने समयोपलब्धिरसम्भवा नारिती । अस्वादस्वार्थोऽस्ति भोजनकाले-ऽस्वाद्यपदार्थानामस्वादनम् । यथोपभोगेनकाले औपघस्य स्वादापेक्षा न भवति, तथैव शरीरस्यावश्यकता मत्वा भोजनं कुर्वन्नपि स्वादापेक्षा न विद्येया । य भोजनेऽसक्तो भूत्वा तत् स्वाद्यते, तस्यैव व्रतो भग्नो भवति । जिह्वेन्द्रियस्य दासताया अर्थोऽस्ति समस्तेन्द्रियाणां दासता । य स्वादं विजितवान्, सोऽर्हिसाया, सत्य-ब्रह्मचर्ययोरपि सम्यक् पालनं कर्तुं शक्नोति ।

स्वादजय साधारणो नास्ति । सामाजिकजीवनकिष्ठा-प्रतिक्रियाणां कृते इन्द्रियजयित्वमावश्यकमस्ति । गान्धी लिखितवान्—“मम स्वानुभवस्तु एषोऽस्ति, य जिह्वा न विजितवान्, स विषयवासनां जेतुं न शक्नोति, जिह्वाजय परम-कठिनोऽस्ति । विजिताया जिह्वायामन्यविजयो लभ्यते । जिह्वाविजयस्यैव उपाय एषोऽस्ति यद् यथाशक्तिमरिचादिसेवनस्य परित्यागं विधेयं । द्वितीयोऽतोऽपि बलवानुपायोऽस्ति, यन्मनसि सदैव भावो रक्षणीयः यद् वयं यद् खादाम, तत्सर्वं शरीरपोषणार्थमेव । स्वादार्थं वयं कदापि भोजनं न कुर्मः । वयं स्वादार्थं न

१. आत्मसंयम, सस्ता साहित्यमण्डल, नई दिल्ली, १९६० ई०, पृ० ३२ ।

तुलनीय—हस्तपादपुद्गलसघट्टनादिभिरब्रह्म सेवमाने—तत्त्वार्थवात्तिक
७।१६।५, पृ० ५४३

पिवाम् । प्रत्युत जीवनधारणार्थं जलं पिवाम् । जलमपि यथा तृपाशमनार्थमेव पीयते तथैवात्रमपि केवलं बुभुशाशमनार्थमेव ग्राह्यम् ।^१”

गान्ध्यास्वादमहाव्रतं परं प्रशंसितवान् । तेन स ब्रह्म-जीवनशोधनस्य सुन्दरोपायः कथितः । एतस्य व्रतस्य सर्वोत्कृष्टलाभस्तु एषोऽस्ति यन्मनुष्योऽमर-भक्षणस्य त्यागं करोति, मिताहारश्च जायते । मिताहारः स्वास्थ्यरक्षाया उपायस्त्वस्त्वेष्वेव, जीवनयापनस्यापि मार्गोऽस्ति । गीताया कथितमस्ति—

विषयाः विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥^२

अस्तेयम्

अस्तेयेन सत्यस्यास्तिक्यदुद्धेरहिंसाया विश्वप्रेम्णश्च पालनं भवति । गान्धिना लिखितम्—“मनुष्य-स्ववस्तुन्यपि चोरयति । उदाहरणार्थं वस्यापि पितुः स्ववाल-कानामज्ञाने-परोक्षे वा वस्यापि वस्तुन खादनम् । एतद् वस्तुं शक्यते यद् आश-मस्य वस्तु भाण्डागारं सर्वेषामस्माकमस्ति । परन्तु तस्मादनिर्वेद्य गुडखण्डमपि यदि कश्चन भ्रूल्लति तदा स चोरोऽस्ति । एकं बालकं द्वितीयस्य बालकस्य कलमं दृष्ट्वा चोरयति ” ‘‘ यस्य वस्तुनो ग्रहणस्यास्माकमावश्यकता न भवेत् तस्य ग्रहणं तदानामादायापि तस्करता विद्यते । अस्तेयव्रतपालक-स्वावश्यकता शनं शनै-न्यूना कुर्वन् गच्छति ।^३”

१. आत्मसंयम, सस्ता साहित्यमण्डल, नई दिल्ली, द्वितीय संस्करण, पृ० ६३ ।

विशेष जानने के लिए—

यह इन्द्रियसंयम आसान नहीं है । इन्द्रियो से बिलकुल काम ही नहीं लेना एक बात आसान हो सकती है । मौन, निराहार आदि बातें दतनी कठिन नहीं हैं । इससे उलटा इन्द्रियो को मुला छोड़ देना तो सबके लिए सधा-सधाया ही रहता है । परन्तु जिस प्रकार बछुवा खतरे की जगह अपने तमाम ख-पवों को भीतर छिपा लेता है और निर्भय स्थान पर उनसे काम लेता है, इसी तरह विषय-भोगो से इन्द्रियो को समेट लेना और परमार्थ के काम में उनका उचित उपयोग करना यह समय कठिन है । इसके लिए महान् प्रयत्न की जरूरत है ।—गीताप्रयचन, विनोबा भावे, पृ० ३२ ।

तथा—तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत् मत्पर ।

वशे हि यत्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥—गीता २।६१ ।

२. गीता २।५९ ।

३. राममहाव्रत, विद्याप्रचारकमण्डल, पब्लिशर्स बाजार, साहायद, पृ० २०-२१ ।

गान्धिनो विचारेण मनसापि कस्यापि वस्तुनो ग्रहणाकाङ्क्षा तस्करतास्ति । एषा पतितकारिण्यस्ति । वयं कस्यापि सुन्दरमाकर्षकं वस्तु वीक्ष्य लोभं कुर्म, तत्प्राप्तुमिच्छाम । अस्माकमेव स्वभाव तस्करतान्तर्गतो विद्यते । उपवासी शरीरेण न खादति, यदि स द्वितीयं खादन्त वीक्ष्य मनसा स्वादेच्छां करोति, तदा स चौर्यमाचरति, उपवासं जहाति । य उपवासत्यजम् खादितुं समीहते सोऽस्तेयमुपवासं द्वावपि नाशयति । अस्तेयव्रतपालकं नम्रं विचारशीलं विवेकीं तथा साधारण-वसनो भवति । य स्वजोवनेऽस्तेयव्रतं पालितवान्, स भौतिकी बौद्धिकी नैतिकी कलागताश्च शक्नोति नियामयति । अतः समूहस्य व्यक्तेश्च उभयोरपि कृते सम्यगायै, सदाचरणशीलतायै चास्तेयव्रतस्य पालनमपेक्षितमस्ति ।

अपरिग्रहस्य सम्बन्धोऽस्तेयेनास्ति । यद्वस्तु मले चौर्यस्य नास्ति, परन्तदेवा-नावश्यकमस्ति, तदा तस्य वस्तुनः संग्रहं व्यक्ति-समाजोभयकृतेऽनावश्यकोऽहित-करश्च विद्यते । परिग्रहस्यार्थं सञ्चयो विद्यते । सत्यशोधकः परिग्रहं न सञ्चयति । परमात्मापि परिग्रहं न सञ्चयति । स आत्मनः आवश्यकं वस्तु प्रतिदिनं जनयति । यदि वयं परमात्मनि विश्वासं कुर्याम तदा ज्ञास्याम यदावश्यकतायां वस्तूनि प्रतिदिनं जायन्ते । य सञ्चयं करोति, स जगति विषमतां तज्ज-यदुःखानाञ्च सर्जनं करोति । अतः सञ्चयं सामाजिकदृष्ट्या, राष्ट्रदृष्ट्या चाहितकरं कथितो विद्यते । मानवतृष्णां प्रत्यहं वर्धते । स क्वापि न तुष्यति । यो लक्षाधीशोऽस्ति, स कोट्य-धीशतायै, य कोट्यधीशोऽस्ति, स ततोऽप्यधिकाधिपतित्वाय यतते । दरिद्रोऽपि स्वावश्यकतानुसारं वस्तुं प्राप्य न तुष्यति, सोऽपि घनाढ्यो भवितुमिच्छति । यो मनसा कर्मणाच दिग्म्बरो भवति, स एव सत्यसाधको विद्यते । उक्तञ्च गीतायाम्—

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्सजायते कामः कामात्क्रोडमिजायते ॥
क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्समृतिविभ्रमः ।
समृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥
रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥^१

१. गीता, २।६२-६४ ।

तुलनीयम्—

हृदि यस्य पदं घत्ते परवित्तामिपस्पृहा ।

करोति किं न किं तस्य कण्ठलग्नेव सपिणो ॥—ज्ञानार्णव, रामचन्द्रशास्त्र
माला, ११७

गान्धी लिखितवान्—“सत्यस्य संस्कृते. सुधारस्य सम्यतायाश्च लक्षणं परि-
ग्रहवृद्धिर्नास्ति, प्रत्युत् विचारपूर्वकं तस्य न्यूनता वर्तते । मया-यथा परिग्रहो न्यून-
क्रियते, तथा-तथा सुखसन्तोषयोर्वृद्धिर्भवति । सेवा क्षमता च वर्धते । केवलं सत्यात्म-
दृष्ट्या विचारेण शरीरमपि परिग्रहे गम्यते । भोगेच्छार्थमस्मानि. शरीरावरणं
गृहीतम् । भोगेच्छा यदि परंक्षीणा भवेत्, तदा शरीरेच्छा नश्येत् । यो विचारो-
ऽस्मानोश्वराद् विमुहान् करोति, ईश्वरसविधे वा न नयति, स परिग्रहे गम्यतेऽत
एव च स त्याज्योऽस्ति ।”

महात्मगान्धिना परिग्रहव्याख्या परमविम्वरेण कृता । स सर्वविषयग्रहं
परिग्रहं मनुते । यावत् संसारस्य पदार्थे. विषये. वा ममता संलम्भा भवति, तावत्
परिग्रहस्य मोचनमावश्यकमस्ति । ममता मोहवृद्धिश्च परिग्रहे स्तः । अतः साम्य-
वादाय परिग्रहस्य त्याग आवश्यको वर्तते ।

सप्तमहाव्रतस्त्वान्तिमा श्रृंखला—अभयमस्ति । इदं व्रतं गान्धिमहोदयः
गीतायाः षोडशाध्यायत् प्रेरितो भूत्वा प्रतिपादितवान् । गीतायाः लिखितम्—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जुनम् ॥—गीता १६/१

विनाभयमाध्यात्मिकसम्पदोऽलभ्या सन्ति । अभयं विना नाहिंसा पालिता भवेत्,
न सत्यमेव रक्षितं भवेत् । यो भीतः कापुरुषश्चास्ति, स सत्याहिंसयोः पालनं कर्तुं
न शक्नोति । अभयार्थोऽस्ति समस्तबाह्यभयभ्यो मुक्तिः । मृत्युभयं धनापहरणभयं
कुटुम्बपरिवारादिभयं रोगभयं शस्त्रप्रहारभयं सम्मानभयमेव भयान्यर्थस्त्वेषानि
सन्ति । भयाक्रान्तः संसारे किमपि सत्कार्यं कर्तुं न प्रभवति । सः भयात् न सत्यं
वक्तुं शक्नोति, न चाहिंसायाः पालनं करोति । यो निर्भयो भूत्वा सर्वविधानि प्रलोभ-
नानि विजितवान्, स एव स्वकल्याणे परकल्याणे वा प्रवृत्ता भवितुमर्हति । भयं
कातरतायाः लक्षणमस्ति । भयाक्रान्तः एव जन इन्द्रियदासो भवति । स एव च
पत्न्यहादीना सञ्जय विधायावश्यकताना पूतिं करोति ।

एवंप्रकारेण महात्मगान्धिना वर्तव्याकर्तव्यौ समीक्षा स्वनीतिविज्ञाने कृता ।
यस्य जनस्याचरणं दुष्टं परित्यक्तञ्चस्ति, स स्वमाधनायाः सकलो भयितुं शक्नोति ।
आत्मसंयमस्येन्द्रियसंयमस्य च प्राप्तिरुक्तसप्तमहाव्रताचरणद्वारेण सम्पत्स्यते । दया,
सहानुभूतिः, सहिष्णुता, व्रतताप्रभृतयोऽपि गुणा अनेशिता गन्ति । सत्याचरणेन
विना जीवनशोधनस्य किमपि कार्यं न सम्भवति ।

जीवनदर्शनम्

महात्मगान्धिनो जीवनदर्शनमाचारोऽप्यात्मोपरि चाव्यम्बितमस्ति । स सामा-

गान्धिनो विचारेण मनसापि कस्यापि वस्तुनो ग्रहणाकाङ्क्षा तस्करतास्ति । एषा पतितकारिण्यस्ति । वयं कस्यापि सुन्दरमाकर्षक वस्तु वीक्ष्य लोभं कुर्म, तत्प्राप्तुमिच्छाम । अस्माकमेव स्वभाव तस्करतान्तर्गतो विद्यते । उपवासी शरीरेण न खादति, यदि स द्वितीयं खादन्त वीक्ष्य मनसा स्वादेच्छां करोति, तदा स चौर्यमाचरति, उपवासं जहाति । य उपवासतयजम् खादितुं समीहते सोऽस्तेयमुपवासं द्वावपि नाशयति । अस्तेयव्रतपालकं नम्रं विचारशीलं विवेकीं तथा साधारण-वसनो भवति । य स्वजोवनेऽस्तेयव्रतं पालितवान्, स भौतिकीं बौद्धिकीं नैतिकीं कलागताश्च शक्नोति नियामयति । अतः समूहस्य व्यक्तेश्च उभयैरपि कृते सम्यक्तया, सदाचरणशीलतायै चास्तेयव्रतस्य पालनमपेक्षितमस्ति ।

अपरिग्रहस्य सम्यग्घोऽस्तेयेनास्ति । यद्वस्तु मले चौर्यस्य नास्ति, परन्तु देवानावश्यकमस्ति, तदा तस्य वस्तुनः सग्रहं व्यक्तिं समाजोभयकृतेऽनावश्यकोऽहितकरश्च विद्यते । परिग्रहस्यार्थं सञ्चयो विद्यते । सत्यशोधकं परिग्रहं न सञ्चयति । परमात्मैः परिग्रहं न सञ्चयति । स आत्मनः आवश्यकं वस्तु प्रतिदिनं जनयति । यदि वयं परमात्मनि विश्वासं कुर्याम तदा ज्ञास्याम यदावश्यकतायां वस्तूनि प्रतिदिनं जायन्ते । य सञ्चयं करोति, स जगति विपमतां तज्जन्यदुःखानाञ्च सर्जनं करोति । अतः सञ्चयं सामाजिकदृष्ट्या, राष्ट्रदृष्ट्या चाहितकरं कथितो विद्यते । मानवतृष्णा प्रत्यहं वर्धते । स क्वापि न तुष्यति । यो लक्षाधीशोऽस्ति, स कोट्यधीशतायै, य कोट्यधीशोऽस्ति, स ततोऽप्यधिकं धनं पतित्वा यतते । दरिद्रोऽपि स्वावश्यकतानुसारं वस्तु प्राप्य न तुष्यति, सोऽपि घनाढ्यो भवितुमिच्छति । यो मनसा कर्मणाच दिग्म्बरो भवति, स एव सत्यसाधको विद्यते । उक्तञ्च गीतायाम्—

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्सजायते कामः कामा क्रोऽभिजायते ॥
क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥
रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥^१

१. गीता, २।६२-६४ ।

तुलनीयम्—

हृदि यस्य पदं घत्ते परवित्तामिपस्पृहा ।

करोति किं न किं तस्य कण्ठलज्जेव सपिणी ॥—ज्ञानार्णव, रायचन्द्रशास्त्र

माला, ११७

विश्वासोऽस्ति यत् शुद्धे निर्दोषैश्च साधनैरेव पवित्रसाध्यस्य प्राप्तिर्भवति । साधनानि यदि सदोषाणि सन्ति तदा तेष्वपि निर्दोषसाध्यस्य प्राप्तिर्न भविष्यति ।

गान्धिजीवनदर्शनस्य प्रमुखलक्ष्यं सरलजीवनमुच्चविचाराश्च सन्ति । यावत्प्रवृत्तयो भोगप्रधाना भवन्ति, तावत् मानवमूल्यानां प्रतिष्ठा न जायते । जीवनधारणायार्थं आवश्यक, परमस्य सञ्चयस्थावश्यकता नास्ति । अर्थो निजश्रमद्वारेणोत्पादनीय, प्रत्येकमानव श्रमवान् भवेत्, श्रमेणोपार्जनं कुर्यात्, एतदेव जीवनलक्ष्यमस्ति । गान्धी लोकात्मानं दण्डिनारायणरूपे पश्यति । यो निर्भयतापूर्वकं श्रमं करोति, स्वावश्यक-पदार्थानाञ्चोत्पादनं करोति, स एव जीवनानन्दं प्राप्नोति । गान्धिजीवनदर्शनं वैयक्तिकजीवन-लोकजीवनयोर्न क्वपि भेदं स्थापयति । प्रत्येकमानवस्य या भावना लोकासेवायां सलम्नास्ति, लोकसेवया व्याप्तास्ति, सा भावना जीवनमुर्वरं करोति जीवने च विद्याशीलतामुत्पादयति ।

गान्धिजीवनदर्शनस्य प्रमुखेन्द्रं मनुष्योऽस्ति । स ससारस्य सर्वान् प्राणिनः सृष्टिं द्रष्टुमिच्छति । तस्याचारमहिता कल्पितादर्शो नास्ति, प्रत्युत यथार्थ-जीवनमस्ति । मनुष्यस्य शरीरस्य, मनुष्यस्य मस्तिष्कस्य मनुष्यस्य हृदयस्य च विश्वासः गान्धिजीवनदर्शने समाविष्टोऽस्ति । स भोगशक्नेस्त्वादनशक्तेश्च समान-रूपेण विश्वासं धाञ्छति । जीवनान्मरणपर्यन्तं प्रशिक्षणमस्य जीवनदर्शने समायाति । उत्पादकशक्तेः विकारे व्यवहारे व्यक्तित्वस्य निर्माणं जायते, मानवसृष्टेस्तथा मानवसभ्यतायाश्च सृजनं भवति, स्वावलम्बनशक्तेः स्फुरणं भवति । जीवनस्य स्वावलम्बनाय शारीरिकश्रमद्वारेणोत्पादनमपेक्षितमस्ति । नीतिवता, धार्मिकता, सहानुभूति, पारम्परिक प्रेम, अग्र्यगहायार्थं स्वार्थत्याग, परोपकार, अग्न्येभ्यो दत्त्वा भोजनग्रहणमादिगुणाः दैनिकजीवनयापनायावश्यकं सन्ति ।

गान्धिदर्शनस्य सारभूतं तत्त्वमभयमस्ति । निर्भयो जनः स्वल्पप्राप्तिकरणे समर्थो भवति । अनेन जीवनदर्शनानुसारेण वाण्यां पवित्रतापि परमावश्यको वर्तते । येन स्वशान्तिं वाक्ये विहिता तथा यो हितवदनस्य पालनं करोति, स जन-दैनिक-कार्येषु उत्तमो भवति । यत्नशुद्ध्या सह मनःसुद्धिरप्येतिहासिताः । यदि मायि कश्चात् गृहविचारः प्रविशति तदा वाच्यपि विवृता जायते । यावन्मनो विकार-रहितं न भवति तत्र मनुष्यः स्वकार्यक्षेत्रेषु सिद्धिं न प्राप्नोति । यः आत्मलोका-पूर्वकं देवगमाजयोः कार्यं प्रवृत्तो भवति, स एव समाजे सतिशीलतामुत्पादयति । प्रायःनामात्मनिषेदाच्च गान्धोगोरोदय आत्मशुद्धयः परमावश्यकं शोकाधानम् । महाशयः तदा मज्जननापूर्वकं व्यवहारो वैयक्तिकस्य शक्त्या एव मूर्तेः स शोकेषु सामाजिकस्य शक्त्या अस्ति मूर्तेः सः । अतएव मानवस्य प्रदेवम्बरद्वारं एतानुस-

जिकराजनैतिकविचाराणां समाधानमध्यात्मजीवनदर्शनद्वारेण कृतवान् । निश्चयतो महात्मगान्धिना वैयक्तिकजीवनाचरणे सामाजिकजीवनाचरणे च स्वजीवनदर्शनमवतारितम् । गान्धिनो जीवनदर्शनमेकत्र जीवनरहस्याना प्रतीतिं कारयति, अन्यत्र च सृष्टिनियमाना शक्तोनाञ्चावेपणं विदधाति । एतावदेव न हि, प्रत्युतात्मज्ञानविज्ञानञ्च मिलित्वा ता शक्तौ वैयक्तिकजीवने सामाजिकजीवने चावतारयत ।

गान्धिना जीवनदर्शने नवोना वक्रता निहिता 'तस्य धर्मं न्यायो नास्ति, प्रत्युत कर्षणा विद्यते । अन्वेषा जीवनाय दर्शनमस्ति' "जियो और जीने दो"— 'जीव जीवय च' स्थाने गान्धिनाऽन्येभ्यो जीव इत्येष सिद्धान्तः स्थापितः । गान्धिदर्शनं सर्वोदयदर्शनमस्ति । अस्य दृष्ट्या वैयक्तिकशक्तीना गुणानाञ्च विनियोगसामाजिकजीवने विधेयः । विषयप्रवृत्तिनिषेधोपवासप्रायश्चित्तादिविधायकत्वेन वैयक्तिकजीवनस्याभ्युत्थानमपेक्षते, लोकद्वेषोपकारकत्वात् । गीतायां लिखितमस्ति—

ये तु सर्वाणि कर्माणि भयि सन्न्यस्य मत्परा

अनन्येनैव योगेन मा ध्यायन्त उपासते ॥ गीता १२।६

कर्षणाया अहिंसाप्रेम्णो तथाशक्ते वैयक्तिकगुणानां सामाजिकगुणे परिवर्तनस्य कला गान्धिना सर्वोदयेऽभिहिता । तत्रार्थिकसमताया कल्याण-धायोश्च स्थापनया विशेषरूपेण बलं प्रदत्तमस्ति । तेन प्रत्येकतथ्य विचाराश्च मानवीय-मूल्यानां निकषासु परिक्षितास्तथाक्रान्तिमयस्य नवसमाजस्य, नवमानवस्य, नव-मूल्यानाञ्च सृष्टिः कृता । सत्ताया सम्पत्तोश्च विक्रेन्द्रोकरणमपेक्षितमस्ति । भौतिकसमृद्धिकृते तेनैका नवा व्यवस्था नवस्तन्त्रं दत्ता । वैयक्तिकस्वार्थानां सामाजिकस्वार्थे कल्याणेन च सह सामञ्जस्यस्थापनार्थं पूर्णं प्रयासः कृतो विद्यते । गान्ध्याभिमत-जीवनदर्शनस्य स्पष्टीकरणं गीतयापि भवति—

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी भवितमान्य स मे प्रिय ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानारमानयो ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविचर्जितः ॥

—गीता १२।१७-१८

अद्वेष्य सर्वभूतानां मैत्रं करुणं पृथक् च ।

निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥—गीता १२।१३

स्पष्टमेतद् यद् गान्धि-जीवनदर्शनानुसारमाध्यात्मिकमूल्यानां मोक्तिकमूल्या-पेक्षया प्राथमिकता विद्यते । इमे समाजस्य कल्पना पारिवारिकसमाजरूपे कुर्वन्ति तथा पारिवारिकगुणेषु प्रेम्णोर्हिंसार्यै कर्षणात्यागादिभ्यश्च महत्त्वं ददति । तेषां

विद्वासोऽस्ति यत् शुद्धं निर्दोषं च साधनैरेव पवित्रसाध्यस्य प्राप्तिर्भवति । साधनानि यदि सदोपाणि सन्ति तदा तेभ्यो निर्दोषसाध्यस्य प्राप्तिर्न भविष्यति ।

गान्धिजीवनदर्शनस्य प्रमुखलक्ष्य सरलजीवनमुच्चविचाराश्च सन्ति । यावत्प्रवृत्तयो भोगप्रधाना भवन्ति, तावत् मानवमूल्याना प्रतिष्ठा न जायते । जीवनधारणायार्थं आवश्यक, परमस्य सञ्चयस्यावश्यकता नास्ति । अर्थोन्निजधनद्वारेणोत्पादनीय, प्रत्येकमानव श्रमवान् भवेत्, श्रमेणोपार्जनं कुर्यात्, एतदेव जीवनलक्ष्यमस्ति । गान्धी लोकात्मानं दरिद्रनारायणरूपे पश्यति । यो निर्भयतापूर्वकं श्रमं करोति, स्वावश्यक-पदार्थानाञ्चात्पादनं करोति, स एव जीवनानन्दं प्राप्नोति । गान्धिजीवनदर्शनं वैयक्तिकजीवन-लोकजीवनयोर्न कमपि भेदं स्यादप्यति । प्रत्येकमन्वस्य या भावना लोकसेवायां सलभ्नास्ति, लोकसेवया व्याप्तास्ति, सा भावना जीवनमूर्धरं करोति जीवने च क्रियाशीलतामुत्पादयति ।

गान्धिजीवनदर्शनस्य प्रमुखकेन्द्रं मनुष्योऽस्ति । स सत्तारस्य सर्वान् प्राणिनं मुक्तिं द्रष्टुमिच्छति । तस्याचारसंहिता कल्पितादर्शो नास्ति, प्रत्युत यथार्थ-जीवनमस्ति । मनुष्यस्य शरीरस्य, मनुष्यस्य मस्तिष्कस्य, मनुष्यस्य हृदयस्य च विनासं गान्धिजीवनदर्शने समाविष्टोऽस्ति । स भोगसक्तेरुत्पादनशक्तेरेव समान-रूपेण विकासं वाञ्छति । जीवनान्मरणपर्यन्तं प्रशिक्षणमस्य जीवनदर्शने समायाति । उत्पादकशक्तेः विवासे व्यक्तेः व्यक्तित्वस्य निर्माणं जायते, मानवसंस्कृतेस्तथा मानवसम्भवायादेव सर्जनं भवति, स्वावलम्बनशक्तेः स्फुरणं भवति । जीवनस्य स्वावलम्बनाय शारीरिकश्रमद्वारेणोत्पादनमपेक्षितमस्ति । नैतिकता, पामिनाता, सहानुभूति, पारम्परिकं प्रेम, अन्यसहायार्थं स्वायत्त्याग, परोपकार, अयेभ्यो दत्त्वा भोजनग्रहणमादिगुणाः दैनिकजीवनयापनायावश्यता सन्ति ।

गान्धिदर्शनस्य छारमूतं तत्त्वमभयमस्ति । निर्भयो जन स्वस्वप्राप्तिकरणे समर्प्यो भवति । अनेन जीवनदर्शनानुसारेण पाप्याः पवित्रतापि परमावश्यकी वर्तते । येन स्वशानी पावनी विहिता तथा यो हितवचनस्य पालनं करोति, स जनं दैनिक-यात्रेषु तपन्त्रो भवति । वचनगुणेषु सह मनः शुद्धिरप्यपेक्षितास्ति । यदि मनसि कश्चात् गृहितविचारः प्रविशति तदा वाग्यपि विवृता जायते । यावन्मनो विकार-रहितं न भवति साधनमनुष्य स्वकामं कलापेषु सिद्धिं न प्राप्नोति । स आत्मानोपा-पूर्वकं देवसमाजयोः कार्ये प्रयुक्तो भवति, स एव समाजे गतिशीलतामुत्पादयति । प्रार्थनामन्त्रिषुदेवता गान्धीमहोदय आत्मगुणेषु परमावश्यकं स्वोक्तवान् । सदाचरणं तथा सञ्चरतापूर्णे व्यवहारो वैयक्तिकसंपत्त्याया एव मूले न स्तोत्रेषु सामाजिकसञ्चरताया अवि मूले एव । अतएव मानवस्य श्रेयसम्बन्धे एतद्वत्

स्यात्, येन तस्मिन् हिंसा स्वार्थी समाहितौ न भवेताम् तथा परहितवामना निहिता भवेयु ।

गान्धी जीवनोत्थानायान्वविश्वासनिराकरणमपि समीहते । योऽन्वविश्वासेषु सलग्नोऽस्ति, शारीरिकबौद्धिकश्रमेभ्यो दूरेऽस्ति, स सफलता प्राप्तु न शक्नोति । बौद्धिकश्रमेण सह जीवनस्यावश्यकता पूर्णा विधातु शारीरिकश्रमोऽप्यपेक्षितो विद्यते । शारीरिकावश्यकता शरीरेणैव पूर्णा भवेत्, एतस्याधिकावश्यकता विद्यते ।

जीवनदर्शनारम्भ जनस्यात्मनिरीक्षणञ्च भवति । य स्वदोषान् स्वयं जानाति, तस्य दोषा तत स्वयमेव निर्गच्छन्ति । पर योऽहङ्कारवशेन स्वदोषानपि स्वगुणेषु गणयितु समीहते, स स्वयमात्मानं छलयति तर्थाव्यानपि । विश्वप्रेम्णा समाजसेवया च जीवनार्थमावश्यकतत्वेन भाव्यम् । विश्वप्रेम्णोदारतयैव च मानवतायां द्वारोद्घाटन सम्भाव्यते । त्याग सेवा च व्यक्तिस्माजयोरुभयोरपि कृते सुखदायिन्यो स्त । गान्धिमहोदय आध्यात्मिकता कमपि विशेषधर्मं मतमुपासना पद्धतिं वा न मनुते । स आध्यात्मिकतामपि नैतिकतायां पर्यायं स्विकरोति । तद्दृष्ट्या धर्मं नैतिकजीवने च न कोऽपि भेदो विद्यते । केवल सिद्धान्तेषु विश्वासेन मनुष्यो नात्तमो भवितुं शक्नोति । तदर्थं सत्कर्मकरण सदाचारपूर्णजीवनयापनञ्चावश्यके स्त । कर्म विना श्रद्धा शून्या वर्तते । सदाचार आत्मनीश्वरे च विश्वास, विकारशमनम्, इन्द्रियदमनम्, समयश्च जीवनोत्थानाय परमावश्यकता सन्ति । कार्ये प्रवृत्तिरुद्योगशीलता च जनेभ्योऽनिवार्ये स्त । संक्षेपेण गान्धिजीवनदर्शने निम्नाङ्किततत्त्वानि समादिष्टानि सन्ति—

१ सप्तव्रतानामाचरणम् । २ आधिकसमताया विश्वास । ३ वर्गविहीनस्यान्यभेदविहीनस्य च समाजस्य स्थापना । ४ परसेवायां परोपकारवृत्तेश्च कामना । ५ निभयता । ६ सदाचार प्रति निष्ठा । ७ शरीरश्रममहत्त्वम् । ८ पारिवारिकसमाजस्य स्थापना ९ ग्राम्यजीवनस्य विश्वास । १० वैयक्तिकजीवनस्य लोकजीवनस्य च सन्तुलनम् । ११ सर्वोदयसमाजस्य प्रतिष्ठा । १२ स्वार्थत्याग । १३ आत्मनिरीक्षणभावना । १४ भौतिकव्यामोहत्याग । १५ आत्मशुद्धिचर्चमुपवास प्रति निष्ठा । १६ साधनसाध्ययोरेकता । १७ वैयक्तिकानां सामाजिकमूल्यानाञ्च पुनर्घटनम् । १८ साम्ययोगस्वामित्वस्य भावना । १९ वैयक्तिकस्वामित्वस्य वैयक्तिकसम्पत्तेश्च त्याग । २० सहयोगव्यवस्था प्रति निष्ठा । २१ दुःखसकल्प ।

अर्थदर्शनम्

वर्तमानयुगे महात्मगान्धिनो ये विचारा प्रस्तुता ते तदर्थदर्शनान्तर्गता सन्ति । स स्वार्थनोते व्याख्या कुर्वन्लिखितवान्—“यद्दरिद्रता महत्पापमस्ति । यदि

मानव. जीवनदायिनी आवश्यकता; न तर्पयति तदा ततोऽधिकममानवीयं पापं किं भवितुमर्हति । एतस्मा रियत्या जीवननिर्वाहस्य स्तरं वर्द्धयितुं लिप्सा पूर्णतया मानवीया वर्तते । अती मानवापमानस्य, शोषणस्यात्याचारस्य च जन्मानि आयन्ते । अर्थशास्त्रेणैतस्या. प्रक्रियाया अवरोधो विधेयः । प्रतिस्पर्द्धास्थाने सहयोगस्थापनं भवेत्, येन मानव. सहोपभोगस्य, सहजीवनस्य तथा सहोत्पादनस्य लक्ष्यं प्राप्नुयात्, एतदेवार्थशास्त्रमस्ति । एतदर्थं प्रत्येकजनेन शारीरिकश्रमोऽनिवार्यरूपेण विधेयः । एषा जीवनस्य परमावश्यकता विद्यते । प्रत्येकजनस्य व्यक्तित्वं दीव्येदेतदर्थं चेष्टा भवेत् । सर्वेषा व्यक्तित्वस्य संभावनाः विकसिता. भवेयुः, तथा सर्वे स्वजीवन-दायिनीनानावश्यकतानामुपार्जनं कुर्युः, एवं प्रयत्नो विधेयः । यावदन्यो जन बुभुक्षित. स्यास्यति, तावन् स्वदुभुक्षापि शान्ता न भविष्यति, अतोऽन्यदुभुक्षा-शमनाय योऽहिंसकोपायो विद्यते, तदेव गान्धियर्थदर्शनमस्ति ।”

गान्धिनार्थदर्शनस्य व्याख्यानावसरे लिखितमस्ति यन्नैतिकाचरणं स्वनियन्त्रणञ्च जीवने समाजे च महत्त्वपूर्णं स्तः । प्राकृतिकजीवनस्य प्राकृतिकव्रतस्यैवं प्राकृतिक-नियमानामाचरणेन मनुष्य. सबलो भवति तथा निजावश्यकता अहिंसाचरणद्वारेण पूरयति । मत्यामेव कर्मदेताया वासनालस्यञ्च स्थानं न प्राप्नुतः ।

गान्धिनोऽर्थदर्शनस्य स्तम्भद्वयमस्ति—(१) सत्यम् (२) अहिंसा च । यथार्थतो मानवजीवनस्याधारमेव सत्याहिंसे स्तः । जीवनस्य मूलभूतान्भवशावश्यक-ताना समाधानं स स्वराज्येन रामराज्यद्वारेण वा स्थापितवान् । हस्तनिर्मितवस्त्राय (खादी) ग्रामोद्योगाय च विशेषं महत्त्व दत्तमस्ति । गान्धिमतानुसारमुपभोक्तृ-स्थाने उत्पादकस्य प्रतिष्ठा वर्तते ।

१ विशेष जानकारी के लिए देखें ।

गान्धोजी एक कुशल एव व्यावहारिक अर्थशास्त्री थे । इसलिए इनकी समाज-रचना का चित्र पूर्णतया सत्य है । अन्य अर्थशास्त्रियों की भांति गान्धोजी 'यम काम उपादा दाम' या 'सस्ता खरीदो मैंहगा बेचो' या 'निर्जीव मांग और पूति मन्तुलन' आदि के अमानवीय एकांगी रूप को अपनाने वाले नहीं हैं । इन्होंने मानवीय अर्थशास्त्र को थोठ परम्परा अपनाया है । मानव जीवन के समग्र विचार राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक, नैतिक एवं व्यक्तिगत पहलू का पूर्ण ध्यान गान्धोजी को है । आर्थिक जीवन एकांगी नहीं है । साथ ही उनके आर्थिक सिद्धान्त हवाई नहीं हैं, बल्कि मज विचार पहले आचार से पुष्ट करके निकले हैं ।

—महात्मा गान्धोजी का आर्थिक दर्शन, काशी विश्वविद्यालय, पृ० १०२-१०६

वर्तमानार्थशास्त्र यत्र मानवस्य शिष्टता, सम्भ्यता सस्कृति मानवताञ्च विकृता करोति, तत्र महात्मगान्धिनोऽर्थदर्शनं भौतिकव्यामोहमपनीय मानवताया प्रतिष्ठा करोति । अध्यात्मन भौतिकतायाश्च सघर्षविरोधो महात्मनो वाण्यपनीतवती । महात्मा गान्धी स्वावश्यकताया पदार्थानां स्वयमुत्पादने बलं ददाति । यावन्मनुष्यश्रमेण स्वावश्यकपदार्थानामुत्पादनं स्वयं न करिष्यति, तावत् तस्यार्थिकसमस्याया समाधानं न प्राप्स्यते । शारीरिकश्रमं जीवनस्य पवित्रो ब्रह्मोऽस्ति । श्रमं पूजा-सदृशं पवित्रं प्रतिष्ठितश्च मान्यः ।

कार्लमार्क्सनं वगविहीनस्य, शोषणविहीनस्य राज्यविहीनस्य च समाजस्य कल्पना कृता । अत्र गान्धी शारीरिकश्रमस्य प्रतिष्ठया तं साकारं कृतवान् । स्वराज्यान्दोलने स्वदेशीवस्त्राणां व्यवहारे तथा मानवाधिकारं प्रति विहितकुठाराघात-विरोधे सत्याग्रहो जन्मालभत । गान्धी भारतीयकृपकं परमेश्वरं मनुते । यतस्तद्दृष्ट्या शारीरिकश्रम एव सर्वोपरिवर्भवमस्ति । कृपकं श्रमस्य प्रतीकमस्ति । स उत्पादकोऽस्ति, अनेनैव प्रकारेण स भगवान् नित्युच्यते । यतो भगवतः निवासं श्रम एवास्ति । अतः सर्वे स वन्दनीयो विद्यते । कृपकं श्रमिकावुभावपि तद्दृष्ट्या महान्तो विद्येते ।

गान्धिनोऽर्थदर्शनं वयं सर्वोदयाद्यदर्शनं वक्तुं शक्नुमः । सर्वोदये समताया भावोऽस्ति । अतएव साम्यवादो न भूत्वा साम्ययोगो भवति । फलतः उत्पादनस्य, वितरणस्य, विनिमयादेश्च सर्वेषां सम्यक् विकासो भवति । एतदर्थदर्शनद्वारेण समाजस्य प्रत्येकजनस्य विकासो जायते । गान्धिनोऽर्थदर्शनस्य दृष्टिं निम्नप्रकारेण विचार्यते—

१ एतस्यां समाजरचनायां आधारे नीते, धर्मस्य, सत्यस्याहिंसायाश्च प्रमुखं स्थानम् । जीवनस्य प्रमुखावश्यकतानां पूर्त्यर्थं नैतिकदृष्ट्या श्रमकरणमावश्यकमस्ति । श्रमं विना जीवनं विफलं विद्यते । सफलतायां एकमात्रसाधनं शारीरिकश्रमं मन्यते । श्रमं तपश्चरणमपि कथ्यते । श्रमेण विना किमपि कार्यं न सिद्धयति । आर्थिकसमस्यायां समाधानं श्रम एव विद्यते । श्रमेणैवाभीष्टसाधनं जायते ।^१

विशेषं जानने के लिए देखें—

१ प्रत्येक मनुष्य श्रमवान् बने, श्रम से ही उत्पादन सम्भव है । श्रम प्रत्येक मनुष्य का प्रतिदिन का ब्रत बन । श्रम ही उत्पादन का साधन है । श्रम ही वस्तुओं का मूल्य निर्धारित करता है—महात्मा गान्धीजीका आर्थिक दर्शन ।
पृ० ७ ।

२ आर्थिकसमता । ३ स्वातंत्र्यहणस्य सिद्धान्त (द्रष्टव्यः) । ४ सामाजिक-
 क्षेत्रेषूपचायचभेदाभावः । ५ बौद्धिकशक्तेः विकासस्य सर्वेषां कृते समानोऽधिकारः ।
 ६ श्रमानुसारं पदार्थानां मूल्यनिर्धारणम् । ७ स्वशासनं वाह्यशासनाभ्यां युजितम् ।
 ८ श्रमनिष्ठमजाजस्य सद्भावः । ९ व्ययसाध्यविविक्तसास्थाने प्राकृतिकविवि-
 क्त्वायाः प्राधान्यम् । १० लोकहिताय साहित्यस्य, कलायाः विज्ञानस्य च स्थापनं,
 संवर्द्धनञ्च । ११ सहकारितायाः आवश्यकता । १२ साधनशुद्धिः । १३ सामाजिक-
 लामार्थं कार्यसञ्चालनम् । १४ सम्पत्तेः सदुपयोगः स्वायत्तहेतुकं न करणीयं योऽपि तु
 समाजकल्याणार्थं तस्य विनियोगः विधेयः । कोऽपि जनो यथा स्व प्रत्युत्तर-
 दायो, तथैव समाजे प्रत्यपि । १५ वस्तुना स्वामित्वं सामाजिकमेव स्यात् ।

गान्धिनोऽर्थदर्शनस्याधारः मानवीयमूल्यमस्ति । अयं जगति या आर्थिकपद्धतय
 सन्ति, तासामाधारः भौतिकमूल्यमस्ति । यानि बाह्यवस्तूनि सन्ति, तान्यस्माकं
 शारीरिकावश्यकतानां तृप्तिं कुर्वन्ति । अयं शास्त्रे च तेषां भौतिकपदायानां
 मूल्यानां विवेचनं भवति । परं गान्धिविचारानुसारं अर्थशास्त्रस्य लक्ष्यं मानवीय-
 मूल्यानां प्राप्तिरस्ति । मनुष्याणां कृतं एव समस्तभौतिकोपकरणानां साधनानाञ्च
 प्रयोगो भवति । अत एतेषामुपकरणानां प्रयोग एव प्रचारणं भवेत्, यन्मानवतायाः
 अधिप्राधिकारो विकासो जायेत । आदर्शमूल्यानां स्थितौ माध्यमस्य प्रधानता भवति,
 भौतिकमूल्येषु साधनस्य । गान्धिविचारानुसारं मनुष्यस्य नैतिकविज्ञानस्यात्य-
 धिप्राधिकारता विद्यते । गान्धाः अर्थदर्शनपूत्ययं पञ्चदशमूलात्मकं धार्यक्रमं प्रदत्त-
 वान्, यस्मिन् ग्रामाणां विकासोऽपि समाविष्टः । महात्मा गान्धेयोऽर्थशा-
 स्त्रस्य विरोध्यासीत् ।

तस्य मतमासाद्यते भारतस्य दूतजनसंरक्षणदीनदशकृतं महता यत्राणामुपयोगो
 लाभदायको नास्ति । औद्योगिकरणं घातञ्च यन्निपयन्नायां हस्तेषु भवति । येन
 समस्नार्थव्ययस्याः कतिपयजर्नं सञ्चालिता भवति । स्वभावतः समाजे आर्थिकी
 समानतायाति । यदा धनस्य समग्रं धार्यं कतिचन जनाः करिष्यन्ति, तदा तेषु
 प्रलोभनं भविष्यति, समाजे घातमानता ध्याता भविष्यति । अत्रा भारतस्य दूत-
 निर्धादेऽनृते भौद्योगिकरणस्य तत्रैव स्थोऽकृतं भविष्यति यद् विदेशेषु स्थोऽकृतम् ।
 महात्मा गान्धेयस्य सद्गुणैरेव निर्माणं समोदने येनाधिप्राधिकारनां लामान्विता
 भवेत्, समाजे धार्मिकसमानता भवेत् । औद्योगिकरणस्य सवाधिको महान् दोषः
 गान्धेयस्यैवोऽस्ति यद् गिः यन्नु ग्रामेभ्यः नगरेषु गच्छन्ति, येन नगराणां वृद्धि-
 र्भवति ग्रामाणाञ्च ह्रासो जायते तथा ग्रामीणानिष्यस्यस्यैवोऽकृतं जायते ।^१

१. विशेषं जानते के लिङ् देते—'औद्योगिकरणं परं गान्धेयो के विचार'—
 महात्मा गान्धेयो का आर्थिक दर्शन, वाणराजी, पृ. २४०-२५० ।

एकस्मिन्नेवस्थानेऽयधिकौत्पादनकारणाद् व्यर्थता (बेकारी) प्रसरति । निर्जीवशिल्पशालानान्तु वृद्धिर्भवति, परं सजोवमनुष्या आजीविकारहिता भवन्ति । फलत आजीविकाहीनाना समस्या प्रतिदिन वर्द्धते तथा समाजेऽयवस्था भ्रष्टाचार-श्रोत्पद्येते । स्वामिभृत्यभावना समाजे प्रसरति ।

महात्मा गान्धी यन्त्रोद्योग मर्यादितं चिकीर्षन्नासीत् । स महता वस्तूनामुत्पादनमेभिहृद्योगैरावश्यकं मनुते स्म । फलत तद्दृष्ट्या ग्रामोद्योगस्य स्थानं प्रथममासीत्, यन्त्रोद्योगस्य च द्वितीयम् । गान्धी स्वदेशिवस्तुन परिभाषां लिखन् कथितवान्—
“यद्वस्तु कोटि कोटि-भारतीयानां हितानां सर्वद्वन्द्वं कुर्यात्, यद्यपि तस्मिन् विदेशस्य सम्पत् लग्ना भवेत् कौशलञ्च लग्नं भवेत् तद्वितसाधकत्वेन स्वदेश्यस्ति । परं सा सम्पत् तत्कौशलञ्च भारतीयनियन्त्रणे स्याताम् ।”^१

“किमपि वस्तु स्वदेशि तदैव कथ्यते, यदैतत् सिद्धं भवेत्, यत्तद्वस्तु जनसमुदायहितायास्ति, तथा तस्मिन् कार्यकर्तारं श्रमिकाश्च भारतीया सन्ति ।”^२

स्पष्टमस्ति यत् गान्धी ग्रामोद्योगाय विशेषमहत्त्वमददात् । सोऽनेनैव जनसामान्यं समृद्धं समानञ्च चिकीर्षन्नासीत्^३ । मानवमूल्यानां स्थापना ग्रामोद्योगेनैव सम्भवास्ति । स्वास्थ्यस्य स्वच्छतायां सन्तुलितभोजनस्य तथा सामाजिक मानसिकाध्यात्मिकविकासस्य साधनानामुपलब्धिं ग्रामोद्योगद्वारेणैव सम्भवति । मानवजीवनं ग्रामोद्योगद्वारेणैव स्वावलम्बितं भवितुमर्हति । सन्तोषस्य स्वावलम्बनस्य, सदाचारस्य तथा सहकारितायां सम्मुखं तदग्रसरं भवितुं शक्नोति । अपरिग्रहं, अहिंसा तथा सत्यमेव नवजीवनस्याधारः सम्पत्स्यन्ते । अतएव महात्मगान्धिवदृष्ट्या ग्रामोद्योगस्य महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति ।

महात्मनो गान्धिनोऽर्थदर्शनस्य प्रमुखाधारः श्रमोऽस्ति । शरीरस्यास्ति त्वाय पोषणाय च यावती खालपदार्थस्थावश्यकता विद्यते तावत्यवयवमस्यापि । स वैज्ञानिकधार्मिकविचाराणां सम्मिश्रणं विधायार्थव्यवस्था श्रममूला सिद्धा कृतवान् । तस्य विश्वासोऽस्ति यत् प्रकृतिः समाजे सर्वान् जनान् समानान् सृष्टवती । एतस्य समत्वस्य निर्वाहं पारस्परिकसम्बन्धानामाधार एव सम्भवोऽस्ति । यावत् भेदभावस्य वर्गसघर्षस्य चास्तित्वं स्थास्यति, तावत् समत्वस्य स्थापना न भविष्यति । अर्थसदृशेन भौतिकसाधनेनापि सह समतायां, स्वतन्त्रतायां भ्रातृत्वस्य च सम्बन्धोऽस्ति । य

१. हरिजन सेवक ३०।१०।३७ ।

२. वही, नवम्बर, दिसम्बर १९३८, १८३९ ।

३. Young India 18।10।20, 21।7।20, 16।6।28 ।

समाज स्वमूल्याना प्रतिष्ठा कुर्वन् स्वमूलभूतदात्तोना कलात्मक विकास समीहते,
स समाजे संमताया स्वतन्त्रतायाश्चापार एव तथाक्तुं शक्नोति । गोताया
भगवता कृष्णेन कथितम्—

आशापाशशतैर्वद्धा कामक्रोधपरायणा ।

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥ —गोता १६१२

अहकार बल दपं काम क्रोध च सञ्चिताः ।

सामारमपरदेहेषु प्रद्विपन्तोऽभ्यसूयका ॥—गीता० १६१८

प्रत्येकजन समाजे परस्परवहायतया सम्पदो भौतिकवस्तूना वार्जन करोति ।
मनुष्यस्य कापि सम्पद् परस्पर साहाय्य विना नाजिता भवितु शक्नोति । मनुष्यस्य
प्राथमिकावश्यकता भोजनस्य शरीरसंरक्षणस्य च सन्ति । इमा आवश्यकता
कस्मिंश्चिद्देशे समाजे च पूर्णरूपेण तृप्ता भवन्ति, क्वचिदल्पमात्रायाम् । अस्या स्थितौ
समुत्पादितशक्ते कश्चिदभाग यस्मिन् कस्मिन्नपि रूपे समाजस्य कतिपयसमर्थ-
जनाना सविधे सम्पत्तिरूपे धनरूपे वा एकत्र जायते । अस्या सम्पद साधनस्य वा
स्वामित्वमस्य जनस्य न हि, प्रत्युत समग्रसमाजस्य जायते । स जनस्तु केवल
तद्धन संरक्षण-(ट्ट्रोशिप) रूपेण स्वसमीपे रक्षति, येन तस्योपयोग समाजस्य
कार्याण कृते विहित स्यात् । भूमि, सम्पत्ति, धन, बुद्धि, साधनञ्चैतानि
सर्वाणि जनविशेषसमीपे संरक्षणार्थं सन्ति । स्वयमुपयोगार्थं न । महात्मगान्धिन
संरक्षणस्यैव सिद्धान्त तदीयार्थदर्शनस्यैव पश्यांस्ति ।

प्राचीनार्थशास्त्रे जीवनम्, सम्पत्ति, तथा सुखमतानि श्रीणि मानवस्य मौलि-
याधारे प्रतिष्ठितान्यासन् । समाजवादिना विचारधारयैतस्य सण्डन कृतम् । सम्प-
त्त्व शोषणस्वरूपा स्वीकृता । एवंप्रकारेण प्राचीनार्थिकविचारधारया समाज-
वादिना विचारधारयाश्च मतभिन्नतास्ति । महात्मा गांधी स्वव्रतेषु सयोग्याप-
यिह परिग्रह स्त्रेरूपेण स्वीकृतवान् । परिग्रहस्य द्वे प्रमुखकारणे स्त लोभ रक्षा
च । यत समाजे आवश्यकताना तृप्तेराश्वासन नास्ति, सम्पत्तिर्न पूर्णतया लोभ-
परिणामोऽस्ति न वा पूर्णतया मनुष्यस्य पुरुषार्थस्य भिन्नव्ययितायाश्च परिणामो
विद्यते । एतस्य प्रभुत्वकारण मूलद्रव्यवादी समाजो वर्तते य मानवाय तस्य
अत्रिप्यदावश्यकताना तृप्तेराश्वासन न ददाति । एतदर्थमेव जन सग्रह करोति ।
एतत्संग्रहकारणान् एकत्राभाव आवश्यकता वाग्यनाधिनय विपुलताश्च जायन्ते ।
स्पष्टमस्ति यन् सम्पत्ति स्वामित्वञ्च धोर्यमनैतिकता च स्त । महात्मा गांधी श्रमग्रह-
वन् एवास्मिन्नोजनवर्तारं धोरं मनुते । तस्वैतदपि कथनमस्ति यन् सम्पत्तिशाली,
स्वामिवान् च जन सदैव द्रष्टो न भवति । अतएव संरक्षणसिद्धान्त समाजनिर्माणार्थ-

मावश्यकोऽस्ति । अस्तेयमपरिग्रहश्रार्थिकरचनाया मूलभूतो स्त । इमौ द्वावपि सिद्धान्तौ गान्धी सरक्षणसिद्धान्ते मेलितवान् । समाजवादिन स्वामित्व सम्पदश्च धनिकेभ्य पुञ्जपतिभ्यश्चादाय श्रमिकवर्गैभ्यो दातुमिच्छन्ति । परमेतादृश्यादान-प्रदानव्यवस्थाप्यनर्थकारिष्यति । एषोऽनर्थोऽपि सरक्षणसिद्धान्तद्वारेणैव दूरी-कृतो भविष्यति ।

सामाजिकपरिस्थित्या स्वयंकृतपुरुषार्थेन च यत्किञ्चन मानवेन प्राप्यते, तस्य न्यासरूपेण सरक्षणीयरूपेण वा स्वोक्ति सरक्षणस्य सिद्धान्तोऽस्ति ।^१ प्रत्येकजन-समीपे या सम्पत्ति स्वामित्व वा वर्त्तते तदसौ न स्वोपभोगायावगच्छेत्, तथा न केनाप्यार्थिकसाधनद्वारेण तद्वृद्धिं कुर्यात् । एष सरक्षणस्य न्यासस्य वा सिद्धान्त सामाजिकपरिवर्तनस्य कारणमस्ति ।

गान्धी श्रममपि सम्पद मनुते । स श्रमायार्थिकोपकरणाय च समानमादर प्रयच्छति । स सर्वाणि वस्तूनि भगवद्दत्तानि मनुते । अतएव कस्यापि दुहपयोग पापमूलकोऽस्ति । अथर्ववेदेऽपि लिखितमस्ति—

श्रमेण तपसा सृष्टा ब्रह्मणा वित्तर्ते श्रिता ।

सत्येनावृता श्रिया प्रावृता यशसा परीवृता

स्वधया परिहिता श्रद्धया पर्यूढा दीक्षया गुप्ता यज्ञे प्रतिष्ठिता लोको निधनम् ॥

—अथर्व० का० १२, सू० ५ म० १-३

गान्धिदर्शनानुसार प्रत्येकमनुष्य स्वतन्त्रप्रेरणया स्वस्य शक्ते रूचे वानुसार-मुनतरूपेण कार्यं करिष्यति तथाधिकाधिक समाजाय दास्यति तथा न्यूनातिन्यून ततो ग्रहीष्यति । इमा प्रत्यर्पणभावना यदा मानवो मनसि समानयति, तदा स स्वकीयां कला प्रतिभा श्रमश्च समर्पयति । फलत जनदृष्ट्या सार्वभौमदृष्टे विकासो भवति स्व-पर-भावनाया लोपो जायते ।

सरक्षणसिद्धान्त (ट्रष्टोशिष) वैयक्तिकसम्पत्ते स्वामित्व न स्वीकरोति । केवल तत्समीमापर्यन्त स्वामित्वाधिभार स्वीकृतो भविष्यति, यत्समीमापर्यन्त समाज सर्ववत्याण पश्यन् स्वामित्वस्वीकृति दास्यति । यस्य प्रवारस्य स्वामित्वेन सम्पूर्ण-

१ प्रत्येक सम्पत्तिवाला यह समझे कि सब सम्पत्ति उसीकी नहीं है, बल्कि सारे राष्ट्र की है । राज्य, जिसका जन्म ही हिंसासे हुआ है, लोगों की सम्पत्ति लेनेमें हिंसाका प्रयोग अवश्य करेगा । लोग स्वेच्छा से ट्रष्टियों की तरह जब व्यवहार करने लगते हैं, तो राज्य या हिंसा की कोई आवश्यकता नहीं है ।

—यमदण्डिया ३०।४।३१, १०।९।३१

समाज लाभान्वितो भवति, तत्प्रकारमेव स्वामित्व सीमितरूपे मर्यादितरूपे च स्वीकृतं भवितुं शक्नोति । एतावदेव नहि, प्रत्येकजन स्वनिर्वाहयोग्यानां स्वावश्यकतानां पूर्तिं सहजरूपेण करिष्यति । सक्षेपेणैतत् सिद्धान्तस्य मूलतत्त्व सार्वजनोपभोग, कल्याणञ्चास्ति । शोषणसञ्चययोरभावे जाते व्यक्तिसमाजौ समत्वस्य, साम्यस्य सार्वजनोपकल्याणस्य सिद्धान्तं प्राप्नुयात् ।

समाजदर्शनम्

गान्धिन समाजदर्शनमीशोपनिषद् साम्यवादस्याधारे प्रतिष्ठितमस्ति । अस्य महात्मन समाजदर्शने द्वैत भास्ति, एकतामात्रं विद्यते । अहिंसया घनिकेषु सरक्षणभावना प्रतिष्ठाप्य सर्वेभ्यः समानरूपेणाधिकविकासस्य द्वारोद्घाटनं गान्धिन समाजदर्शनस्यैका प्रमुखमान्यतास्ति । विशेषरूपेण मानवजाते सामाजिकसघटनाभिमुखं मानवध्यानं केन्द्रितं विधाय तेन सह सामाजिकपदानां महत्त्वस्य व्याख्यानं समाजदर्शनमस्ति । गान्धिनास्मिन् विशेषरूपेण जीवनस्य मूल्यानां, उद्देशानामादर्शनाञ्चाध्ययनं कृतम् । स प्रत्येकजनस्य आर्थिकया, सामाजिकया, राजनैतिकयाश्च समस्यायां समाधानं स्वकीये समाजदर्शने समुपस्थापयति । सर्वे मनुष्याः समानाः समानरूपेणोत्पन्नाः सन्ति । अतस्तेभ्यः विकासाय समानावसरं लभ्यो भवेत् । अहिंसात्मकसमानतायां मूलमन्त्रोऽस्ति—आर्थिकस्वतन्त्रता । सत्यामार्थिकविपमतायां स्वस्थसमाजेस्य स्थापना न भवितुमर्हति । अल्पतया जना धनाद्ध्या भवेयुः समूहश्च च बुभुक्षया मृतो भवेत्, एतादृशं समाजं कल्याणकारी भवितुं न शक्नोति । गान्धिन समाजदर्शनस्य प्रथमं मन्त्रोऽस्ति—सरलजीवनमुच्चविचारश्च ।^१ एतस्य व्याख्यां कुर्वन्नुक्तवान्—“अहमेतादृशंभारताय चेष्टां करिष्यामि, यस्मिन् निर्धना, हीनतमाश्चापि ज्ञास्यन्ति यदयं तेषां देशोऽस्ति, यस्य निर्माणे तेषां वाण्यां महत्त्वमस्ति । अहमेतादृशाय भारताय यत्किञ्चिद्, यस्मिन्नुच्चनीचयोर्वर्गेभेदो न स्थास्यति तथा यस्मिन् विविधसम्प्रदायेषु परस्परं प्रेमभावना निहितं भविष्यति । एतादृशे भारतेऽप्युपश्रयतायां महत्त्वं तथा न्यमादकपदार्थानामभिज्ञापायं किमपि स्थानं न भविष्यति । न वयं कस्यापि शोषणं करिष्यामः न वा केनापि कृतं स्वशोषणं वक्ष्यामः ।^२

महात्मान्गन्धी “सर्वे भूमि गोपालको” वाक्ये विश्वसिति । समस्ता भूमि जनताया अस्ति । पुञ्जपतिभ्यः हिंसकरीत्या पुञ्जस्यापहरणविधायार्हिंसकरूपेण

१ young India 3015131

२ वही, १०।९।३। तथा हरिजन, दिसम्बर १९४०,

तस्योपयोगो विधातव्य प्रतिस्पर्द्धाया स्यान् गान्धिन समाजदर्शने नास्ति । गान्धि-
समाजदर्शनस्य सम्यक् ज्ञानाय तस्य निम्नाकिततत्त्वाना ज्ञानमावश्यकमस्ति ।

१ समानताया स्थापना न केवलमार्थिकक्षेत्रेऽपितु जीवनस्य प्रत्येकक्षेत्रे
विधातव्या । ससारस्य सर्वे प्राणिन समानशक्तिमन्तस्सन्ति । सर्वेभ्य स्वतिरोहित-
शक्तिविकासाय समानाधिकार प्राप्तो विद्यते । कस्यापि वर्गस्य समाजस्य सम्प्रदायस्य
वा सर्वेभ्य मानवेभ्य समानरूपेण स्वावश्यकतातृप्त्यै अधिकार उपलब्धोऽस्ति ।
फलत वर्णभेदस्य जातिभेदस्य वा क्वापि स्थान नास्ति । गान्धीलिखितवान्—
“वर्णेपूचावचा सन्त्येव नहि । स तु पतित एतदर्थं कथ्यते यत् स स्वपतितताम् विहाय
परावृत्य ब्राह्मणो भवितु शक्नोति । उच्चावचवाचां परित्यज्यैतदेव मन्यताम् यत्
बर्द्धकि वर्द्धकित्व विहाय यदि मलस्वच्छताया कार्यं कुर्यात् तदा किं गीता तम्प्र-
ति व्यक्ति यत् स धर्मच्युतो जात — “स्वधर्मे निधन श्रेय ” तक्षक स्वर्णकारस्य
कार्यं यदि न कुर्यात्, वेदाध्ययनमेव करोतु, तदात्वह त पतितमेवतक्षक वक्ष्यामि ।
धर्मकर्मणो समन्वय कर्त्तव्यो विद्यते । जनान् साहसिन कर्त्तुं व्यवस्पेत् वदेच्चयत
सर्वेभ्यापार कुर्युस्तदा किं चलिष्यति ? अतएवानुवशिकानिकर्माणि सन्ति । वय तु
वक्ष्यामो यत् स्वबुद्धे समाजस्य नित्यकल्याणायोपयोग कुर्यात् । अद्य कञ्चनजड्घो-
पर्यारोहकाणा प्रशसा भवति । मम हृदय तेषा प्रशसा न करोति, प्रत्युत निन्दा
विदधाति । अस्माक देशे समाजप्रतिष्ठापनार्थं मानवीयमूल्यानामन्वेपण परमावश्य-
कमस्ति । पतञ्जलिरहिंसाया शास्त्रीयमन्वेपणमकरोत् ।^१ गीताया वाङ्मयतपस
लक्षण प्रतिपादितमनेन लक्षणेन समाजस्थापनार्थं वचनशुद्धिरपि परमावश्यकी, इत्यनु-
मीयते । यथा—

अनुद्वेगकर वाक्य सत्य प्रियहित च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यासन चैव वाङ्मय तप उच्यते ॥—गीता० १७।१५

दरीदृश्यते लोके, मनुष्या परमकल्याणमजानन्तो] विषयभोगेच्छया परस्पर
वैरमुत्पाद्यात्पमुखस्य हेतो पर्वतप्रायदु खमनुमूय दुःखस्य कारण जिज्ञासन्ते, परन्तु
सम्यक्तया न जानन्ति ।^२ परन्त्वनेककल्पना कुर्वन्त सुखदु खकारणविषये विव-
दन्ते । केचन स्वमेव स्वकीयदु खस्य कारणतया वर्णयन्ति, परे देवम्, अन्ये कर्म,

१ महादेव भाई को डायरी, तृतीय भाग, नवजीवन प्रकाशन मन्दिर, अहमदाबाद,
पृ० ६१

२ लोके स्वयं श्रेयसि नष्टदृष्टिर्दोष्यात् समीहेत निवामवाम ।

अन्योन्यवैरं सुखलेशहेतोरनन्तदु खं न च वेदं भूढ ॥—भागवत ५।५।१६

केचित् स्वभावम्, एके परमेश्वरं च निरूपयन्ति ।^१ वस्तुतो विचारदृष्ट्याऽहङ्कार एव दुःखकारणमस्ति, स्वस्वरूपज्ञानं सुखस्य कारणञ्चास्ति ।^२ गान्धिना स्वस्वरूपज्ञानेनात्मालोचनं स्वीकृतम् । योऽहिंसात्मकदृष्टिमवलम्ब्यात्मालोचनं करोति, स स्वदोष स्वयमेव पश्यति । स्वदोषानामवलोकनमेव सामाजिकदृष्ट्याहिंसाऽस्ति । अत इन्द्रियविजयपूर्वकं स्वकार्यं प्रवृत्तिविधेया । इन्द्रियविजयं विना नि स्वार्थवृत्तेरत्पत्ति न स्यात् । नि स्वार्थवृत्त्यभावे वर्गहीनसमाजस्य कल्पनापि न सम्भवति ।

स्पष्टमस्ति यत् गान्धी प्राचीनवर्णव्यवस्था न मनुते स्म तद्दृष्ट्याद्यत् सर्वे कर्म-चाण्डालाः सन्ति । सर्वा जातयः समानाः तुल्यधर्मादिकाः तुल्यगुणाश्च सन्ति । गान्धी स्वधर्मात्मानं कर्मानुसारं शूद्रवैश्यं क्षत्रियं ब्राह्मणं वा कथयति स्म । मनुष्यं यथा कर्म करोति तथा तस्य वर्णं भग्यते । जन्मतो मरणपर्यन्तमेकैव वर्णं स्तिष्ठतीति मान्यता गान्धिमदृष्ट्या समोचीना नास्ति । सहस्रजनानुच्चैरुत्थापितवान्, तेषां शिक्षा-दीक्षयोः प्रबन्धं विहितवान् तथा तेभ्यः स्वसमानसामाजिकाधिकारप्रदानस्य वार्तां कृतवान् ।

(२) गान्धिनः समाजदर्शनस्यैकोऽन्यः पक्षः सांस्कृतिकमूल्यानामाध्यात्मिक-मूल्यानाञ्चास्ति । सम्पूर्णं भौतिकं नैतिकं बौद्धिकं कलाजगतश्च मूल्यमाधिकशक्तिभिः नियन्त्रितं भवति । एवमप्रकारेण तस्य समाजदर्शनं केवलमार्थिकसिद्धान्तोपर्येवावलम्बितं नास्ति, प्रत्युत सम्पूर्णजीवनेन सम्बद्धा विचाराः कार्याणि च तत्र समाविष्टानि सन्ति । वस्तुतः समाजस्य समस्या न शुद्धार्थिका सन्ति, नार्थप्रधाना न चार्थिकोपपत्तिमूला एव । ताः केवलजीवनस्थाशभूताः सन्ति । एतस्यास्य प्रभावः जीवनस्य विविधदिशास्ववश्यमेवापतति । परन्तु केवलमेकोऽहं सर्वस्वः नास्ति, सर्वाङ्गीणता विकासापापेक्षिता वर्तते । अतः आर्थिकक्षेत्रेण सह जीवनस्यान्यक्षेत्रेष्वपि मूल्यानां परिवर्तनमावश्यकमस्ति । जीवनस्य प्रत्येककार्यं विवेकसम्मतं भवेत् । समस्यानां समाधानं केवलरोटिकाभिः सम्भवति नास्ति । यत् रोटिकोत्पादकानां साधनानां शुद्धिः आवश्यकी विद्यते । साधनानि चेच्छुद्धानि सन्ति, तदा प्रासरोटिका- अपि शुद्धा भविष्यति । अतः साधनसाध्ययोरैकरूपता गान्धिनः समाजदर्शनस्यैका महत्पुलन्धिरस्ति ।

वर्तमानसमाजवादः यत्र केवलं साध्ये दृष्टि रक्षति, तत्र गान्धिमदर्शनं साधनाना-

१. केचित् द्विवल्परसना आहुरात्मानमात्मनः ।

द्वैतमन्ये परे कर्म स्वभावमपरे प्रभुम् ॥—भागवत १।१७।१९

२. भागवत ३।२६।६-७

भवि परोक्षणं मनुते । निस्सन्देह साधनाना महत्त्वं वार्यसिद्धावधिकमस्ति । यदि साधनानि शुद्धानि स्पुस्तदा दोग हीग शोपितजनाना समाजे दर्शनमेव न भवेत् ।^१ एव महात्मा गान्धी समाजस्य पुनर्घटनाय तथा आर्थिकसामाजिकभोपणविपमताना विरावरणाय साधनशुद्धी विशेष ध्यान ददाति । समाजस्य सर्वे सदस्या समाना सन्ति, सर्वे चैकस्यैव परमात्मानोष्ठा सन्ति । अत प्रत्येकजनस्य सामूहिकरूपेणो-
त्थानमपेक्षितमस्ति ।

समूह विना व्यक्तिर्न थाचित्, व्यक्ति विना च समूहोऽपि न कश्चिदस्ति । यदि समूहोऽर्हिसको विद्यते, तदा तस्य प्रतिकूलप्रभाव सामजिकजीवनेऽवश्यमेव पतति । अनैतिकव्यक्तिद्वारेण नैतिकसमाजस्य स्थापना नैव भवितु शक्नोति । अतो गान्धिन समाजदर्शनं व्यक्तिशुद्धे दर्शनमस्ति । अस्पृश्यतानिवारणस्य श्रमस्य च तेनावश्यकता प्रतिपादिता । कुटुम्बस्य तरप्रचलद्ब्यवहारणाञ्चादर्शं प्रतिपादितो विद्यते । अतएव गान्धिन समाजदर्शनं न कार्लमार्क्सस्य समाजदर्शनसदृशं साम्य-
वादधस्ति, न वा प्राचीनविचारधारानुसारं भोगवावाधस्ति ।

गान्धिभाधिकक्षेत्रे सरसकताया सिद्धान्तं प्रतिपाद्याधिकक्रान्तिस्तु कृतेव, पर धार्मिकसामाजिकस्वतन्त्रताया प्रतिपादनं विधाय तेन नवमूल्यानामपि स्थापना कृता । गान्धी वर्गविहीनसमाजस्य स्थापना वाञ्छति स्म, यस्या शोपण-शोपितया पीडक-पीडितयोभेदो न स्यात् । सहयोगाधारे सधटितसमाजे सर्वे उन्नते समानम-
वसरं प्राप्नुवन्तु तथा सर्वे पवित्रजीवनं यापयन्तु । समयद्वारेण स जनसख्यावृद्धयव-
रोधं समीहृतस्म, येनोपभोगसाधनाना न्यूनता न भवेत् । प्रेम्णा, करुणया, मानव-
तया सद्भावनादिभिः शाश्वतगुणैः व्यक्ति समाजयो सम्बन्धं सस्थाप्य जीवनं नवीनरूपे परिणतं द्रष्टुं वाञ्छतिस्म । तस्याभिमतमासीत् यत् श्रमजीवि बुद्धिजीवि-
नोद्भवयो समतापेक्ष्यते । शारीरिकश्रमं विना केवलं बौद्धिकश्रमं सर्वोदयस्य कारणं भवितुं नाहति । महात्मा गान्धी प्रमुखरूपेण शारीरिकश्रमस्य महत्त्वं प्रतिपाद्य समाज उत्पादकस्य प्रतिष्ठा स्थापिता चिकीर्षतिस्म । निस्सन्देहं बौद्धिक
श्रम आवश्यकोऽस्ति, परमसाधननिवार्यरूपेण प्रमुखस्थानं ग्रहीतुं शक्नोति । यो

१. गान्धीजी के मतानुसार—प्रत्येक मनुष्य अपनी श्रम-शक्ति, बुद्धि शक्ति, साधन शक्ति, सम्पत्ति शक्ति का प्रयोग पूर्ण निष्ठा एवं योग्यता से करेगा । अपनी आवश्यकतानुसार उपभोग करने के पश्चात् शेष समाज के लिए छोड़ देगा । अधिकतर पुरस्कार मुद्रा में न होकर वस्तु में होगा ।

—महारणा गान्धीजी का आर्थिकदर्शन, पृ० ११४

बौद्धिकश्रमद्वारेण शारीरिकश्रमस्य शोधनं चिकीर्षति, तस्य स विरोधं करोति । तस्य दृष्ट्या शारीरिकश्रमः सर्वोपरि वर्तते ।

गान्धिन. समाजदर्शनमहिंसोपर्याधृतमस्ति । तदनुसारं रोगो दरिद्रता च वास्तविकसमाजे न स्यातुं शक्नुत. । यदा समाजस्य प्रत्येकजनोऽहिंसक. श्रमिकश्चाभविष्यत्, तदा सर्वा. विपमता. स्वयमेव समाप्ता अभविष्यन् । न वर्गयुद्धं भविष्यति न वाग्या काचन प्रतिक्रयैव ।

सत्यमेतदस्ति यत् शाश्वतमूल्याधारे गान्धिनैकस्य ज्ञान्तिमयस्य मानवसमाजस्य परिकल्पना कृता । समाजस्य विपन्नान् दीनान् जनान् समाजस्य समृद्धिशील. जनः स्नेहेनालिङ्गते । एषा तस्य संरक्षकताया. व्याख्या वर्तते । प्रत्येकजन्. स्वावलम्बी भूत्वा परस्परबलमिवन कीटुम्बिकसमाजस्य सदस्यो भवेत् । जीवनदायीनि वस्तूनि अन्नवस्त्रादीन्यापने क्रीतानि विक्रीतानि वा न स्यु । मानवश्रमो मनुष्यस्याधिकावश्यकता न भूत्वा सांस्कृतिकावश्यकता भवेत् । तस्य समाज भौतिक-नैतिक-सांस्कृतिकसुखानामागारमस्ति । स्वस्थमनुष्यस्य स्वस्थसमाजस्य च लक्ष्यं तदैव पूर्णं भविष्यति, यदा स्वस्थसाधनाता प्रयोगो भविष्यति । त्यागस्य, संयमस्य, सहानुभूतेः, परोपकारितायाश्च वैयक्तिकगुणाना समाजीकरणं गान्धिन. समाजदर्शनस्य सर्वप्रमुखमङ्गमस्ति । अपरिग्रह सरसकता, शारीरिकश्रमश्चेतादृशा गुणा सन्ति, ये समाजस्य शोषणं व्यक्तिद्वारेण व्यक्ते वा शोषण रुन्धन्ति । समर्पणं त्याग निर्धनान्प्रति तादात्म्यस्य वा भावना प्रत्येकजने जायैरन् ।

गान्धिनोऽभिमतमस्ति यत् प्रत्येकजने समाजस्थान्तिमजनेन मह स्वजीवनयापनस्याभ्यासं कुर्यात् । एतेन तस्य भोगाकाङ्क्षा स्वयमेव समाप्ता भविष्यन्ति ।

१. बेकारी, शोषण, दरिद्रता, वितरण की विपमता, प्रतिस्पर्धा, साम्राज्य-लिप्सा इत्यादि का अन्त गान्धीजी बड़े सरल तरीके से करा देते हैं । सामाजिक रोगो को समूल नष्ट करने में ये पूर्ण सफल होते हैं । आज तक कोई ऐसा अद्भुत व्यक्ति विश्व में उत्पन्न नहीं हुआ, जो गान्धी जी की भाँति समग्र मानवजीवन के प्रत्येक पक्ष का पण्डित हो । भारतीय सार्वजनिक जीवन में उनका प्रवेश देश की दरिद्रता को देखकर ही हुआ । मध्यकालीन भूमि-व्यवस्था, रुढ़िग्रस्त सामाजिक पद्धति, भारतीय जनता की दरिद्रता, ह्यासोन्मुख उद्योग आदि आर्थिक समस्याओं को लेकर गान्धीजी ने अपना कार्यक्रम निश्चित किया । अर्थशास्त्र के उपभोग, उत्पादन, विनिमय, वितरण तथा राजस्व के सभी पहलुओं पर इन्होंने प्रकाश डाला ।—महात्मा गान्धी जी का आर्थिक दर्शन, पृ० १०७

इन्द्रियनिग्रहो भोगाकाङ्क्षाशमनार्थमत्यन्तमावश्यकोऽस्ति । यावत् समाजस्यैकोऽपि-
जनोऽन्यस्य शारीरिकश्रमस्योपरि—अवलम्बितो भविष्यति, अन्यस्य शारीरिकश्रमेण
स्वजीवनयापनं करिष्यति तावदालस्यस्य शोषणस्य चावरोधो न भवितुं शक्नोति ।
विनोत्पादनमुपयोगः, अधिकोपभोगः, अन्यान् वुभुक्षितान् त्यक्त्वोपभोग, अन्याश्रित-
त्वञ्चैतत्सर्वमार्थिकहिंसा विद्यते ।

ग्रामीणजीवनस्य श्रेष्ठतोत्पादकस्य श्रेष्ठतास्ति । कृषका. श्रमिकाश्चोत्पादका
सन्ति । अतस्तेभ्यः पूर्णा प्रतिष्ठा देया । आधिकारिकशक्तिरपि तेभ्यो देया । सर्व-
विधा समता—राजनैतिकी, आर्थिकी, सांस्कृतिकी वा सर्वेभ्यः प्राप्या भवेत् । एवं
महात्मा गान्धी वर्गविहीना राज्यहीना शोषणहीना मानवताया. सर्वोत्कृष्टशासिका
सामूहिकसमाजव्यवस्था ग्राह्यामकथयत् । अनर्थं व्यवस्थया व्यक्ते. समाजस्य च
सर्वाङ्गीणो विकासो निर्धारितोऽस्ति । तस्य समाजदर्शने उपनिषदा चिन्तनं, रामा-
यणस्य समाजशास्त्रीयसिद्धान्ता., बौद्धस्य जैनदर्शनस्य चाध्यात्मवादिनोर्हिंसक-
सिद्धान्ता पाश्चात्यसिद्धान्ताना नवीनविचाराश्च सम्मिलिता. सन्ति ।

गान्धिवृष्ट्या संक्षेपेण समाजदर्शनस्य निम्नाङ्किता. तथ्याः आदर्शाः वर्तन्ते—

१. भय-द्वेष-हिंसा-स्तेय-परिग्रहादीनामभाव, एतेषा स्पष्टीकरणं वा । २.
- करुणयाधृतमहिंसादर्शनमालम्बनीयम् । ३. आत्मशक्तेः पूर्णविश्वासः । ४. समा-
- जोत्थानाय सत्प्रतानामाचरणम् । ५. स्वदेशं प्रति दृढास्था । ६. जीवनस्य प्रत्येक-
- क्षेत्रेर्हिंसाचरणं परमावश्यकम् । ७. जातिभेद-वर्गभेद-रंगभेदाना सर्वथा त्यागः ।
८. प्रेम-त्यागानन्दैक्यादीना जीवने प्रयोगः । ९. सर्वोदयविचारधारा प्रति निष्ठा ।
१०. आर्थिक समता । ११. संरक्षणसिद्धान्तस्योपयोगः. (ट्रस्टीकरण का व्यवहार)
- १२ सहकारितायां विश्वासः । १४. नैतिकचेतना । १५. ग्रामोद्योगाना महत्त्वम् ।
१६. सर्वेषा शक्तिविकासस्य पूर्णवितरः । १७. सम्पत्त्यर्जनार्थमुपलब्धसाधनाना
- यथार्थ उपभोगः । १८. भोग्यवस्तूनामुपयोगिवस्तूना च वैयक्तिकस्वमित्वस्या-
- भावः । १९ संयमपूर्णजीवनम् । २०. प्राथमिकावश्यकताना तृप्त्यनन्तरं यद्द्रव्यमव-
- शिष्टं तस्य विनियोगः. समाजकल्याणार्थं करणीयः । २१. शोषणविहीनसमाजस्य
- स्थापना । २२. श्रम-समता-सयमाधारे समाजविकासस्य कल्पना । २३. अ-
- हिंसकार्यव्यवस्था । २४. जनतान्त्रिककप्रणाल्या विश्वासः । २५. निर्धनाना, भूमि-
- हीनाना कृषकाणा सेवकानाञ्चाम्युत्थानार्थं यतनीयम् । २६. महयोगपद्धत्या ग्रामीण-
- विकासो विधेयः । २७. प्राकृतिकविक्रिसाया. प्रयोगः । २८. मद्यमासादीना
- त्यागः । २९. स्वकार्यं स्वैर्नैव हस्तेन करणीयम् । ३०. विकेन्द्रितोत्पादनम् । ३१.
- व्यक्तिश्रेयः. समष्टिगतश्रेयसि निहितमस्ति । ३२. सर्वकार्याणा समानमहत्त्वमस्ति,

न किमपि कार्यं श्रेष्ठं न च निम्नम् । ३३. श्रमिकस्य जीवनं ययार्थम्, सर्वो
 लृष्टञ्चास्ति । ३४. प्रत्येकजनाय सेवकगुणा अपेक्षिताः । ३५. सत्य-अहिंसा-
 ब्रह्मचर्य-अस्वाद-अस्तेय-अपरिग्रह-अभय-अत्युत्तानिवारण-शरीर-श्रम-सर्व-धर्मसम-
 भाव-स्वदेशि-भावना, इत्येकादशव्रतानामाचरणम् ।

उपसहारः

महात्मा गान्धी युगद्रष्टा, क्रान्तिकारो शिक्षक, कल्याणकारी समाजप्रतिष्ठापकः
 तथा पुरातनजीवनमूल्यानां पुनर्मुल्याङ्कक समाजशास्त्रासीत् । स मानवजीवनस्य
 विद्वत्सम्बद्धानां समस्यानाञ्च समाधानमेवस्यचिन्तकस्य दार्शनिकस्य च रूपेणोप-
 स्थापितवान् । यद्यपि दर्शनशास्त्रस्य प्राचीनमान्यतानामाधारे गान्धि-साहित्येऽप्रयत्नाः
 सिद्धान्ताः उपलब्धाः सन्ति । परं नवीनदृष्ट्या नवचिन्तनस्यानेकतत्त्वानि तस्मिन्
 समाविष्टानि सन्ति । सत्याहिंसयो, अस्तेयस्य, ब्रह्मचर्यापरिग्रहयोश्च ग्रहणं तेन
 श्रमणमसृष्टे कृतम् । श्रमणसंस्कृते, प्रघातनत्वं श्रमञ्च स सर्वाधिकं महत्त्वपूर्णं
 स्वीकृतवान् । निश्चयतो महात्मा गान्धी एकस्तत्त्वचिन्तक एतादृशो दार्शनिकोऽस्ति
 य म्वस्थस्य सबलस्य च मङ्गलपुरुषस्य कल्पनया पारिवारिकगुणाधारे नवस्यैकस्य,
 समाजस्य निर्माणं चिकीर्षति स्म । तस्यैव समाजः न देशविशेषस्य कृते हितकारी
 अमविष्यन् प्रत्युत विश्वस्य कृते ।

अन्तिमनिवेदनम्

गान्धि-अज्ञान्दिममारोहावगरे 'मागध'स्य गान्धिदर्शन-विशेषाद्बुद्धभाषनप्रेरणा
 भारतोपसृष्टिसाहित्ययोरनुरागिणो विदुषो मगधविश्वविद्यालयस्य माननीयोपकुल-
 पते श्रीविश्वमोहनजुमारसिंहामहोदयात्तयारास्पत्य एव. डी जैनवालेजस्य
 प्राचार्यान् डा० श्रीपरमहंसरायान् प्राप्तातोहमुक्तोभयोरपि वरिष्ठविदुषोरा-
 नार्थमिम् । युगपुरष श्रमणतपस्वी महात्मा गान्धी देशायास्मै केवलं स्वतन्त्रता-
 मेव न दत्तवान् परमेवम्य नवसमाजस्य कल्पनामप्ययच्छत् । तदीयादर्शाधारे निर्मित
 समाजः शिष्टस्य ममस्तचितकैः चिन्तितस्य समाजस्थापेक्षयाधिकं श्रेष्ठ-
 आनन्दमदस्य भविष्यति । आदिबहिषमता धनवितरणद्वारेण दूरीकृता न भविष्यति ।
 एतदर्थमहिंसाचरणं शक्यं च प्रति निष्ठावश्यम् भवति । अस्मिन्प्रसरेऽहं तं श्रमण-
 तपस्विनं शक्तिं प्रददां भविष्यत् समर्पयामि । धन्योऽयं महानुभाव, येनाहिंसा
 सर्वोदयसमाजस्यन्याविभृता ।

अभ्युक्तः

संस्कृत-प्राकृत विभागः

नेमिचन्द्र शास्त्री

धाराणित एव० डी० जैन वाजेजः

मगध विश्वविद्यालय

गांधी-विचारधारायाऽमाधृतमर्थशास्त्रम्

डा० परमहंसराय, एम० ए०, पी-एच० डी० (लन्दन)

सर्वप्रथमं महात्मा गांधी एव आध्यात्मिकोऽन्वेषक आसीत् । तस्यैव एवास्य आसीत्तथा स आस्य एव आसीत्, यत् भगवतो दर्शनं कथं भवेत् । भगवत्साक्षात्कारं केन प्रकारेण स्यात् । स स्वयं लिखितवान्—‘यदहं प्राप्तुमिच्छामि, एतेभ्यस्त्रिंशद्वर्षेभ्यो यं प्रयत्नमहं कुर्वन्नागच्छामि तथा यदर्थमहं लालायितोऽस्मि, सोऽस्त्यात्मसाक्षात्कारं, ईश्वरस्य परस्परस्य पुरतो दर्शनम्, मोक्षप्राप्ति ।’

अर्थशास्त्रस्य भाषायां महात्मनो गान्धिनः प्रमुखावश्यकतासीदीश्वरस्य परस्परस्य पुरतो विलोकनम् । ईश्वरमसौ सत्यरूपेऽन्वेष्युः प्रारब्धवान् तथा कथितवान् यदीश्वरं सत्यमस्ति । स्वाध्यात्मिकान्वेषणस्योत्तरार्द्धे स एवमनुभूतवान् यत् सत्यमेवेश्वरोऽस्ति । पुनः सत्यान्वेषणे तेन प्राणा अपि न गणिता । एष एव तदीयं स्वार्थं आसीत् तथानयैव स्वार्थं भावनया प्रेरितोऽसौ स्वेष्वस्तुप्राप्त्यर्थं प्रयत्नमकरोत् । नियमतः स प्रथमं सत्यस्य स्थूलपरिभाषां कृतवान् तथोक्तवान् यत् अस्माकं जीवनस्य समस्यायां सम्बन्धेऽस्माकमन्तरालं यत्किमपि समाधानं प्रसीति, तदेव सत्यमस्ति । तस्यान्तरालस्य तात्पर्यं तदन्तःस्थितञ्चनि (Inner voice) गतमासीत्, यद्वाह्यप्रभावशून्यमस्ति, तथा सत्यवदनं यस्य स्वभाव एव विद्यते । अतः सत्यान्वेषणे स स्वान्तरालं वाह्यप्रभावशून्यं कर्तुं प्रारब्धवान् तथा स्वभावतस्तत् सत्यं वदेत् तथाभ्यासं कर्तुं तेनारब्धम् ।

एतदाध्यात्मिकान्वेषणकृते तस्मै प्रयोगशालायां एकस्यां आवश्यकतासीत् । स्वसंस्कृते स्वसंस्कारस्य चानुरूपं स परम्परागतविधिभूतं पूजापाठादिकं व्रतादिकञ्च स्वीकृतवान् । परन्तु तस्य सर्वश्रेष्ठं विशेषतयासीत्, यत् स वनपरिगुहा निर्जनस्थानञ्च परित्यज्य स्वार्थपीडितं सघर्षपरिपूर्णमशान्तं मानवसमाजं सत्यान्वेषणार्थं प्रयोगशालारूपं स्वीकृतवान् ।

1 The Selected works of Mahatma Gandhi—Vol I Page XIX Nawjeevan Publishing House, Ahmadabad.

मानवसमाजस्य यो हीनतमः अभावग्रस्तः, शोषितः, पददलितोऽस्पृश्यत्वेन घोषितो वर्गः आसीत्, तस्यैव समस्याना समाधानान्वेषणे तेन जीवनयापितम् । उल्लिखितवर्गः स स्वस्माद्भित्तमभ्यस्यत तथा यत्रासावुल्लिखितवर्गोद्भिन्नोऽभ्यस्यत तत्रैव स स्पष्टं विद्रोहं चकार तथा स्वदुःखास्यायाः कारणात् विरोधिना हृदयपरिवर्तनं कृतवान् । गजेरा (गुर्जर) गुजरात-प्रान्ते यदकस्या सभायामस्पृश्या पृथ-गुपवेशिता अभवन् तदैतत् तस्मात् असह्यं जातम् । तदा च तेन यदुक्तं तत् स्वामिना भगवदाचार्येण स्वकाव्यग्रन्थे एवमुक्तवान्—

भिन्नो भवेयं भुवि रण्डशोऽहं तथा परावृत्त्य निजाश्रमाय,
गच्छेयमेतन्न परममीहे, परामवेद् दुर्बलमत्र कोऽपि ॥१॥^१

मानव-समाजात् उल्लिखितदुर्बलताना निवारणाय स विचारितवान् यत् अन्य-कारणातिरिक्त्वा पराधीनतैव भारतीयानां चतुर्दिग्घ्रासस्य मुख्यमाधारभूतं कारण-मस्ति । यदि पराधीनता निर्मूल्यं भारतीयैभ्यः स्वतन्त्रवातावरणं प्राप्येत तदेह-त्यानां निवासिनां दुःखं दैन्यादिकं विनष्टं भविष्यति । एतदेव विचार्य तेन राज-नीतिरेव स्वप्रयोगशाला कल्पिता, यतो राजनीतावधिकारादुत्प्रेष्यति वैदेशिक-शासनमपामृज्य स्वदेशीयशासनस्थापनविना देशदैन्यं निर्धनत्वञ्च नापगते भविष्यत । स विलोकितवान् यदस्या परिस्थित्यामेतदेव सत्यमस्ति यत् स्वतन्त्रताप्राप्तिं विना देशे लोकं सग्रहस्य कार्यं भवितुं न शक्नोति । निर्धनता नापगता भवितुं शक्नोति, देशश्च नोत्थितुं शक्नोति । एतादृशस्य सत्यस्यान्वेषणं राजनैतिकप्रयोगशालाया-मेव सम्भवमासीत् । फलतः महात्मा गांधी राजनीतिनेतृत्वं स्वहस्ते गृहीतवान् । राजनीतिनेतृत्वं कुर्वन्, एतन्न विस्मर्तव्यं यत्, स सत्यान्वेषणमेवाकरोत् । तस्य स ईश्वर एवाभीष्टं आसीत्, यदर्थं स उत्कृण्ठितः आसीत् ।

राजनीति-प्रयोगशालाया पराधीनताया मूलप्रश्नस्य समाधानान्वेषणन्तु तस्मै परमावश्यकमासीदेव परमेतदपि चिन्तनमभीष्टमासीच्चत् निर्धनताया रोगं कथमप-गतो भवेत् । शोषित-शोषणं कथं समाप्तं स्यात् । अस्पृश्यताया व्याधिं कथं नश्येत् । राजनैतिकप्रयोगस्यापि सीमा निर्धारिता आसीत् । प्रथमा वार्त्तयमासीच्चैतदन्तः राष्ट्रशास्त्रयो वर्जनमासीत् । मनसा, वचसा, कर्मणाऽर्हिसकोभूत्वा राजनीत्या भाग-ग्रहणमावश्यंभासीत्) द्वितीया वार्त्तयमासीच्चत् साध्यं यावत्पवित्रमासीत् तदनुकूलं साधनमपि पवित्रं रक्षणीयमभवत् । राजनैतिकस्वतन्त्रताप्राप्तिं यदि प्रथमं पवित्र-

१ भारतपरिजातम्, प्रथमो भागः, अष्टादशसर्गः, श्लोक-सत्या—१२,
पृ० ३५१

लक्ष्यमासीत्तदा सत्याहिंसात्मकसाधनं तत्प्राप्तिरपि प्रथमं पवित्रंलक्ष्यमासीत् । अस-
त्यस्य हिंसायाश्च प्रयोगं पूर्णतया वर्जित आसीत् । ऋते शास्त्रयोः प्रयोगात्
वैदेशिकशासनस्य बहिष्कारं परो नवीनमार्गं आसीत् । महात्मा गान्धी स्वप्रयोगेण
सामूहिकान्यासद्वारेण चैनं नवमार्गं सक्रियमापादितवान् । देशार्थं राजनैतिक
स्वतन्त्रताप्राप्तेः सः सफलतामपि प्राप्तवान् । परमार्थिकस्वतन्त्रतायै अहिंसकमार्ग-
स्यानुसंधानमिदानीमवशिष्टमासीत्, परं महात्मन इहलीला समाप्ता । तस्याधिक-
विचाराः तस्य जीवने, लेखने च तद्द्वारेण पालितानामाधिकसंस्थानाः कार्यक-
लापेनैकत्र कर्तुं शक्यं ते, यदाधारेऽहिंसामूलकस्यार्थशास्त्रस्य प्रारम्भिकशिलास्थापनं
कर्तुं शक्यते । संक्षेपेणात्र तस्य तेषामेव विचाराणामुल्लेखोविधीयते ।

(१) पाश्चात्यमर्थशास्त्रमावश्यकतायाः चिन्तनेष्वधृतमस्ति । तदनुसारं
व्यक्तेरावश्यकतायाः सबर्द्धनेन तत्प्राप्तुं तदनुरूपं प्रयत्नोऽपि वदधते, येन वस्तुन
उत्पादनं जायते । अभावो नश्यति । जीवनस्तरश्चोच्चैरुत्थितो भवति । महात्मा
गान्ध्यापि मानवेन क्रियमाणस्योत्तरोत्तरवृद्धिशीलस्य प्रयत्नस्य पक्षेऽस्ति । परं तदर्थ-
मावश्यकता सा विद्यते या धर्माविरुद्धा भवेत् । 'धर्माविरुद्धावश्यकता वदधताम्'
एतदेव तदीयं मन्तव्यं विद्यते । तदनुसारमावश्यकतासबर्द्धनातिरिक्तं तन्नियन्त्रणं
सम्यक्ता वर्तते । नियन्त्रणार्थमेव तेनावश्यकता-सीमा निर्धारिता । स न सीमारेखो-
ल्लिखितधर्माविरुद्धशब्देन व्यक्ता कृता विद्यते । एतादृश्यावश्यकतया प्रेरितो यः
प्रयत्नो भविष्यति, तस्यैवाध्ययनं गांधीविचारधारायामधृतमर्थशास्त्रकरिष्यति ।
स्पष्टमस्ति यदेतदर्थशास्त्रमन्यादृशमर्थशास्त्रं भविष्यति ।

(२) अथशास्त्रं विज्ञानन्त्वस्ति परं तेन व्यावहारिकार्थशास्त्रेण भाव्यम् ।
यत् भारते प्रमुखप्रश्नो निर्धनता निवारणस्यास्ति तथार्थशास्त्रस्यैतेनोद्देश्येन
भवितव्यं यत् तदीदृशमध्ययनं कुर्यात् यदस्य प्रश्नस्य कृते किमपि समाधानं नि-
सृतं भवेत् । महात्मनः दृष्टयार्थशास्त्रं सोद्देश्यं भवेत्, यदभावत्रस्तमानवः दरिद्रतायाः
कर्दमात् हस्तमादाय सादरं बहिरानयेत् । जनकल्याणं लोकसंग्रहो वा तस्योद्देश्यं
भवेत् ।

(३) तददृष्ट्या सहजे ग्रामीणार्थिकसघटने मानवविकासकस्याधिकवाता-
वरणस्य रचयितृणां मानवप्रयत्नानामध्ययनमर्थशास्त्रस्य विषयो भवेत् ।

(४) पदार्थानामुत्पादनं वृद्धिगतं स्यादेवविधौ यत्नोऽवश्यं भवेत्, परन्तु
समस्तवस्तूनामुत्पादनमेककलाकारद्वारेण स्यात्, येन कलायाः कलाकारस्य चोभ-
योर्हृत्तरोत्तरो विकासो भवेत् तथा कलाकार आत्मसतोपस्यात्मगौरवस्य मुख

प्राप्नुयात् । सर्वप्रकारस्योपभोक्तुर्वस्तूनामुत्पादनमस्मिताधारे भवेत्, येन मानवतो सुरक्षिता स्यात् ।

(५) व्यवसायस्य सघटने लघ्वायत स्यात्, येन मानव-मानवयो मध्यस्याथ-वा सेवकमध्यस्य विप्रकर्षो न्यूनो भवेत्, तथा मानव परस्पर सहानुभूते व्यवहार रक्षेत् । लघ्वायतव्यवसायस्य सघटनेन पारिवारिकभावनाया वृद्धि सम्भाव्यते तथा पारिवारिकावस्मिकविकृते निराकरणमपि सम्भवमस्ति ।

(६) प्रत्येकाधिकप्रयत्ने शारीरिक श्रम प्रतिष्ठित मन्वमानस्य प्रत्येकजनस्यै-रत् कर्त्तव्यं भवेत् यत् स प्रतिदिन स्वावश्यकतापूर्त्यर्थं शारीरिकश्रममवश्यं बुयात् । एतेन मानवविकास शीघ्र सम्भाव्यते ।

(७) नापणे विक्रयार्थं किन्तु स्वप्राथमिकावश्यकताना पूर्वार्थमुत्पादन कर्त्त-व्यम् । उपभोगादवशिष्टस्यैव विक्रयं बुयति, अद्य त्वर्थशास्त्रमापणस्यैवार्थशास्त्र-मस्ति, परन्तु यस्मितापणे केवल लाभस्यैव (बचत) वस्तूना विक्रयोभविष्यति, तदापणोऽद्यतनापणापेक्षया नितान्त भिन्नो भविष्यति तथा तत्त्यार्थशास्त्रस्य स्वरूप-मपि भिन्न भविष्यति ।

(८) यन्त्रस्य (मशीनस्य) तावत्येव प्रतिष्ठा भवेत्, यावत्यावश्यक्यी वर्तते । तदुपयोगश्च तत्रैव स्यात् यत्र तदीयावश्यकता विद्यते । यन्त्रस्य सर्वत्रोपयोग लाभकरो न भविष्यति । यत्र श्रमिका निरर्थका उपविष्टा भवेदुस्तत्र यन्त्रस्य प्रतिष्ठापन मितव्ययिताया उदाहरणं न भविष्यति । यत्र श्रमिका न भवेदुस्तत्र यदि यन्त्रस्योपयोगो भवेत्तदा नात्र विप्रतिपत्ति स्यात् ।

(९) फाटवापणो (Dealings of future) न प्रोत्साहितो विधेयः । तेनैवस्यैतादृशस्य समूहस्याविर्भावो जायते यो विना शारीरिकश्रमं नानाप्रकारै रदोभर्त्नं साधनं धनार्जनं करोति तथा स्वान्त स्थित मानव यन्त्रे परिवर्तित विद-धाति, यस्तदा भावस्यापचयोपचयविषये दौर्बलि तथा स्वस्वार्थसिद्धिपर्यमावश्य-कमपचयोपचयो कारयति येन जनसाधारणस्यास्य कल्याणं भवति, कष्टस्य च माना बद्धते ।

(१०) यथाविधि मुद्राप्यवहारो न्यूनो विधेयः । यत्र लाभ विक्रयस्यैवादेशो भवेत्, अथवा तदापार एव व्यावहारिक व्यापारिक वा सघटनं भवेत्, तत्र मुद्रा व्यवहार स्वभावेन न्यूनो भविष्यति । परमेतदापारे देशीय, विदेशीयोऽन्तर्देशीयो वा ध्यापार सघटनीयः । यत्र एतदापारे विश्वव्यापिनि सघटने जात एव मुद्राप्य-वहार न्यूनो विधेयः शक्यते । एवमु सम्प्रति देशीयान्तर्देशीयमुद्राणामावश्यकता

दिनानुदिनं वर्द्धत एव तथा वर्द्धिष्यते । यतो नवप्रकारेण चिन्तनाय कार्याय च कोऽपि समर्थोऽन तत्परोनास्ति ।

(११) ग्रामं ग्रामसमूहं वैकाकं मत्वार्थिकयोजनाया. विकेन्द्रणप्रणाल्या कार्यान्वयनेनाल्पव्ययेनाल्पसमयेनचाधिकं कार्यं भवितुमर्हति तथा साधारण जनताधिकं लाभान्वितानुप्राणिता च भविष्यति । तत्पश्चात् महत्यायते विकेन्द्रित-संस्थाना सहायतार्थं केन्द्रितसंघटनस्योपलब्धि. कर्त्तव्यो भविष्यति । यत्र विकेन्द्रित-काका एव प्रमुखा सदस्यता प्रदातुं समर्था. भविष्यन्ति ।

गाधिन एतस्यामेव विचारधारायामाघृतस्यैकस्य नवीनार्थशास्त्रस्य रचना भवितुं शक्नोति, मदनुसारभार्थिकप्रयत्नानामेतादृशं संघटनं संपत्स्यते, यदाहि-सात्मकं भवेत् तथा मानवस्य सुखसौविध्येन सह तन्नीतिकस्तरमुच्चै रक्षितुं समर्थो भवेत् ।

तन्त्रयन्त्रदर्शनम् (चर्खादर्शनम्)

डा० राजाराम जैन , एम्० ए० (द्वय), पी-एच० डी०

राष्ट्रपिता गान्धी आधुनिकयुगस्य युगपुरुषो मन्यमानोऽस्ति । किमेतस्य कारणम् ? किमेतदर्थं यतोऽसौ भारतीयस्वतन्त्रतामग्रमस्य नेतासीत् ? यद्येतावन्मात्रमेव कारणं विद्यते तदात्वस्मिन् युगे बहो देशा स्वतन्त्रा अभूवन् तथा तेषामपि नेतार अस्मत्, परन्तु ते युगपुरुषा कथं न मन्यन्ते । त्रियन्ता वदन्ति यदहिंसासदेशदानकारणात् गांधी युगस्यास्य महापुरुषो मन्यते । परत्त्वहिंसा-शब्दस्तु पर प्राचीनोऽस्ति तथा युद्धमहावीराम्यामद्यारम्य द्विसहस्रवर्षपूर्वमस्य महत्त्वम्य प्रचार-प्रसारो कृतो । पुन गांधिनोऽहिंसाधामोदृशी वा वार्ता विज्ञान, यस्या कारणान् गान्धी महत्तमा गान्धी संज्ञातः ।

यथार्थतो युगपुरुषोऽसौ कथ्यते य एताराय कामपि नम वाचोमुपदिशति । सा च वार्ता युगसमस्या-समाधानसमर्था भवति । अहिंसादेशे यद्यपि प्राचीनोऽस्मिन्, तथापि गान्धी तमेवस्मिन् नवे रूपे विद्यमानमुद्ये समुपस्थापितवान् । ददानीं यान् 'अहिंसा' वैयक्तिकजीवनस्य साधनारूपे आसीत् परन्त्वमी सामाधुनिकविद्यम्यैवां राजनैतिकी सामाजिकीज्ञानस्ययत्नामवत्पयन् । अधुना यावत् साधना अहिंसा नैतिक जीवनस्याध्यात्मिकजीवनस्य पाथेयभूतवन् पर गान्धी सामान्यायस्य प्रतिनाररूपेण धर्ममुद्यस्य च शस्त्ररूपेण गृहीतवान् । एतद्व गान्धिनो नवोत्तम-वेदणमासीत् । इदानीमेव प्रदन उचितो भवति यदेतन्नवीनमन्नेपण युगसमस्यायां समाधानरूपेण यय गृह्यते । तदा ह्येतदेव शोचनीय विचारणीयप्रारित यत् अद्य प्राय सर्वे जना एतन्नान्यन्ते यत् सत्तारे युद्धस्यावश्यता नास्ति, प्रत्युत सात स्यापनाप्रतिता विद्यते । एतन्नयं धेत् ? दृश्यते हि मानवस्य निरन्तर साष्टुतिकविकास आदमानोऽस्ति, परन्तु किमयतनाया विद्वेष्यापिन्या सान्द्रताकासां ययन्मनुष्यस्य साष्टुतिकोपद्रो वाप्यादेवास्ति । त्रिप्रिच्येतादूनमवश्यमस्ति, परन्तु मुख्यकारणमेतदेव नास्ति । अयं युग्यकारणं तु विज्ञानस्योपप्रतिरस्ति । अत्र यान्तेवसासां साष्टुतिकविकामकारणान् तावनी गोप्यप्रा यावती वैज्ञानिकविकामकारणाग्रशाः ।

निगिन्नगमात्रस्य सम्मुखे यदा गान्धिनो वार्ता रच्यते तदा तस्य ध्वनिप्रत्य

समादर कुर्वन्नप्यसौ तामवैज्ञानिकी व्रवीति । स विस्मरति यदयं समयं विज्ञान-
स्यास्ति, अतः मानवसमाजाय गान्धिन आवश्यकता जाता तथा युगावश्यकतैव
युगपुरुषाणां जननी जायते । युगेऽस्मिन् सहास्तित्वस्य वार्ता साधारणवार्ता जाता
विद्यते । परं मानवः निःसन्देहं ज्ञातवानिदं यत् स्यान्नामान्यवस्तुसहास्तित्वं परं
विज्ञान-हिंसया सहास्तित्वमवाञ्छनीयमस्ति । यत एव सति मानवस्यास्तित्वमेव
समाप्तं भविष्यति । अतो मानवेन विज्ञान-हिंसयोः कस्याप्येकस्यैकस्या वा चयन-
क्रियमाणमावश्यकं जायते । स्वभावतो बुद्धिमान्मानवः मानवकल्याणाय विज्ञान-
सरक्ष्यं हिंसां त्यक्नुमिच्छति । अर्थादस्मिन् वैज्ञानिकयुगेऽहिंसा केवलं नैतिकी वाध्या-
त्मिकवावश्यकतैव नास्ति, प्रत्युत मानवस्यात्मरक्षायै भौतिक्यपि जाता विद्यते ।
अर्थात् येन विज्ञानेनैकदाहिंसात्मकप्रवृत्तौ नैतिकी तथाध्यात्मिकीरूढत्वात् मानव-
एता अनादृत्य एताभ्योऽहिंसेनपुटिकाकथनाय शिक्षितः, तेनैव विज्ञानेनाद्य मानव-
समाजोऽहिंसास्वीकरणाय बाध्यः क्रियमाणोऽस्ति ।

अतएव गान्धिनो जन्माहिंसाया एतन्नववार्ताकथनायापि नाभूत् । अजातेऽपि
गान्धिन्येवा वार्त्ततिहासस्यानिवार्यावश्यकतावशात् शोचनीयाभविष्यदेव जनेभ्यः ।
तैर्वाध्यं हिंसामुक्तिमार्गोऽन्वेषणीयोऽभविष्यत् । गान्धिजन्मतन्मार्गप्रदर्शनायैवाभूत् ।
अतएव गान्धिदानं गान्धिदर्शनं न प्रत्युत गान्धिमार्गो विद्यते । एतदेव कारणमस्ति
यदितं पञ्चविंशतिवर्षपूर्वं 'गान्धिजयन्ती' कृतं याचिते मदेशे स उक्तवान् यत् अयं
दिवसः 'गांधीजयन्ती' नास्ति, प्रत्युत चर्खा—(तातव चक्र) जयन्ती वर्त्तते । स
एतन्नोक्तवान् यदेव दिवसोऽहिंसाजयन्तीरूपेण मा यो भवेत् । यतः तस्य विशेष-
सदेशः 'अहिंसा' न वर्त्तत प्रत्युत तातव (चर्खा) चक्रमस्ति । तस्मै तातव-
(चर्खा) चक्रमेवाहिंसाप्रतीकमासीत् । अर्थात् तातवचक्रमेवाहिंसामार्गोऽस्ति ।
एतत्कथमिति विचारणीयं वस्त्वस्ति ।

एतत्सत्यमस्ति यदद्य विश्वमानवा हिंसामुक्तये व्याकुलाः सन्ति । तेऽन्ताराष्ट्रिय-
सम्मेलने शान्तं सकल्पं विदधति । ते निरस्त्रीकरणस्य वार्त्तां कुर्वन्ति, परन्तु
विश्वस्य प्रत्येकदेशस्य व्याकल्प (वज्रट) दर्शननानुमीयते यत् ससारस्य प्रायः सर्वे
देशाः सैनिकशक्तिमबद्धने सलग्नाः सन्ति । इदानीमेवा विचित्रा वार्त्ता विद्यते ।
चिन्तनस्यावश्यकतास्ति यत् शान्त्यन्वेषणे युद्धसज्जता कथं? एतस्या मुख्यं कारण-
द्वयमस्ति । प्रथमं कारणमेतदस्ति यत् मानवबुद्धिः हिंसामुक्तये स्यान्नाम यावती
व्याकुला, परं तस्याः सस्कारे हिंसा बद्धमूला वर्त्तते । द्वितीयकारणमेतदस्ति यत्
मनुष्य एतद् ज्ञातवान् यत् अद्यतनयुगे कस्या अपि समस्यायाः समाधानं हिंसात्मक-
रात्या न भवितुं शक्नोति । यतः यदि हिंसया मनुष्यस्य कस्या अपि समस्यायाः

समाधानस्य चेष्टा भवेत् तदा समस्याया अन्तः स्याद्भवा परं येषां समाधानं न भवति । परन्तु समस्याया समाधानेऽहिंसाया शक्तौ तेषां विस्वास न भवति । एतदेव कारणमस्ति यत् अद्यतन मानवः किञ्चित्-व्यविमर्शित्वात् किञ्चित्-व्यविमर्शित्वात् अवश्यं भाविनं नाश पदपदपि प्राचीन मार्गं त्यक्त्वा सास्त्रं न करोति । एतदेव कारणमस्ति यत् प्रयेकदेशस्य राष्ट्रनायकः अन्नाराष्ट्रियाया महत्या अमान्त्या स्वर्द्धौ यत् "गुलिफा चालन" निषिद्धमस्ति—इत्येवं वदति, परन्तु स्वराष्ट्रस्यान्तरिकाशान्ति-स्पन्द्याया गुलिफा चालयति । एतदेव च कारण-मस्ति यत् ये सम्पूर्णदेशे शान्तिप्रतिज्ञा-पत्रे हस्ताक्षरं कारयन्ति, ते मुग्ध्या, प्रयागे, वाराणस्यामहमदावादे वा इष्टिना-वापाण-वर्षणारम्भं कुर्वन्ति । यदि वयमस्मान् यस्यामपि यात्रायामस्वोचितामिष्टिना-वापाण-वर्षणं कुर्मः, तदा मित्रेण, हगरी द्वारेण चास्त्रीकृताया यात्रायाम्, टङ्गलैंगो वा यदि स्वहस्तगतं पदार्थं प्रशेषु याञ्छति तदा तयो वयं निन्दा ?

अधुनाऽपि यत्ने संस्कारवार्त्ता । सहस्रवर्षेभ्यो मनुष्या आत्मोन्नतिरिते एवस्य विनिष्टस्य दर्शनस्य सृष्टिं शृण्वन्तः । ते मन्वो यत् सपर्य एव जीवनमस्ति तथा प्रतिद्वन्द्वितोन्नतिभूलमन्वो रिचने । एतादृशस्य जीवनस्य स्वामाविषपरिणति हिंसास्ति । यदा प्रतिद्वन्द्विताया विजय मानवशयता अजेत् तदा मानवो येन ये-नापि प्रसारेण प्रतिद्वन्द्वितराजसमेव धेष्टिष्यो । अन्ततः हिंसात्मकसाम्राज्याणां प्रादुर्भाव एव कथं जान ? प्रतिद्वन्द्विताया विजयप्रतिराजशाया पूर्वपर्यमेव नु ? अथएव यदि मानव हिंसाया मुक्तिं कामयते तदा स प्रथममेव जीवनदर्शने मौलिकं परिवर्तनं कुर्वान् । न जानानु यत् सपर्य जीवन नास्ति न वा प्रतिद्वन्द्वितायामेते-प्रति-प्रेरणा वर्तते । यदा जीवनदर्शनं एव मौलिकपरिवर्तनं जायते तदा सम्पूर्णं समाजस्य व्यवस्थाया सम्पाना स्थाने तथा जीवनप्रमेय्यामून्वृत्तिपरिवर्तनं करणीयं

भावे'-महोदय विश्वशान्तरथं शासनमुक्तममाजस्य रथापनाया लक्ष्ये सम्पत्ति-विसर्ज-
नान्दोलन करोति ।

अत्रैष प्रश्न उत्थितो भवति यत् वि पूर्णशासनमुक्ति व्यावहारिकी वर्तते
किम् ? व्यवहार आदर्शश्च पथक् वस्तुनो न स्त । मनुष्य आदर्श-प्राप्त्यर्थं
व्यवहार करोति, तदा व्यवहार आदर्श-प्राप्ते मार्ग एवास्ति । प्रथमत एतत्स्पष्टमस्ति
यत् शासनमुक्तिपथे प्रथमसोपान शासननिरपेक्षतास्ति । अर्थात् सधिकाले यदि
कमपि सीमान यावत् शासनसंस्थाया आवश्यकता भवेदपि तदा समाजस्य नित्य-
जीवने मनुष्य एतन्निरपेक्ष तिष्ठेत् । अर्थात् समाजस्य नित्यजीवने शासनमंस्थाया
अस्तित्वस्यानुभवो न भवेत्, सा समाजजीवने पुष्पमालाना सूक्ष्मसूत्रवत् स्यास्यति ।
पूर्णविकसितकुसुमाना मालाग्र-यनाय सूत्रस्यावश्यकता भवति । परन्तु जना तामेव
माला मालासज्जया व्यवहरन्ति, यस्या सूत्र न दृश्येत । यदि तत् दृश्येत तदा
मालाया वैरूप्य कल्प्यते । तथैव शासननिरपेक्षसमाजे पूर्णस्वावलम्बिन एकाकस्यैक-
सूत्रे बन्धन विधाय राष्ट्रनिर्माण कियत्कालकृते सभव भविष्यति । परन्तु यदि
मानव नित्यजीवने राज्यसंस्थाया अस्तित्वस्यानुभव कुर्यात्, तदा जातव्य भविष्यति
यत् समाजो नीरसो जात । स्पष्टमस्ति यत् यदि मानवकृते जीवन राज्यसंस्था-
निरपेक्ष विधेयमस्ति, तदा तेन स्वकीयाना नित्यावश्यकताना पूर्ति स्वय विधेया
भविष्यति । प्रकृते साधने धर्मार्थ-व्ययेनोत्पादन भवति । अद्य ससारस्योत्पादनस्य
प्रक्रिया सञ्चितसम्पत्ति-(पूँजी) मूलिकास्ति । अर्थात् धर्मसंचितसपदो सञ्चित-
सपद् मुख्या स्वामिनो वर्तते, धर्मश्च तदधीनो गौणो वर्तते । शासनसंस्थाया मुक्त्यर्थं
गान्धी सञ्चितसपदाधृतोत्पादनपद्धतिं परावर्त्य धर्माधृतोत्पादनपद्धतिं प्रवर्तित्वा
वाञ्छति स्म । स कामयते स्म यत् प्रकृतिसाधने प्रत्यक्षधर्मोत्पादन भवेत्, तदैव
मनुष्य स्वावलम्बी भूत्वा स्वतन्त्रो भवितुं शक्नोति । एतदेव कारणमस्ति यत् गांधी
तान्तवचक्रमहिंसाया प्रतीक मनुते स्म । अतएवाहिंसकसमाजप्राप्त्यर्थं मानवाय
शासनमुक्त्य तथा सञ्चितसम्पत्ति-निरपेक्षसमाजस्य स्थापनमेकमान मार्गं विद्यते ।
एतादृशी गान्धिनो मान्यता विद्यते स्म ।

मानवसंस्कारे तथा समाज-व्यवहारे हिंसोत्पादनस्य द्वितीय कारण वर्गविपमता
वर्तते । एव गम्भीरतया विचारेण स्पष्टतया प्रतीत भविष्यति यत्, वर्गविपमताया
स्थिति काचन स्वतन्त्रा स्थिति नास्ति । राज्यसञ्चालितव्यवस्थायास्तथा सञ्चित-
धनाधृतोत्पादनपद्धत्याश्च परिणतिरेव वर्गविपमताया परिस्थितिरस्ति । पुरातन-
शास्त्राणामृषीणा कथनमस्ति यत् सत्ययुगे एक एव वर्ण आसीत् । मानवसमाजस्य
प्रारम्भे मनुष्य द्वयो वर्गयो विभक्तोनासीत् । सर्वे मनुष्या उत्पादकवर्गीया आसन् ।

ते प्रकृति-साधनेषु स्वधाम् कुर्वन्त आसन् तथा उत्पाद्य खादन्ति स्म तथा परस्परं मिलित्वा स्वसमाजस्य व्यवस्थामकुर्वन् । पश्चात् राज्यप्रथाया सञ्चितार्थवादिन्या अर्थनीति कारणात् समाजे सेवकनामधारिण एकस्यानुत्पादकस्योपभोक्तृवर्गस्य सृष्टिर्जाता । प्रारम्भे दिवसेवर्गा पुरोधोनाम्ना सामन्तनाम्ना चाविर्भूता । मनुष्यो यदा त सम्यक् ज्ञातवान्, तदा त वर्गं विघटितवान् ।

परन्तु शीघ्रमेव तत्स्थाने स्थान्तरितो भूत्वा स संचितार्थवादिवर्गनाम्ना-विर्भूत । मानवसमाजोऽद्येवमपि विनाशयितुं सलन्तो विद्यते । परन्तु सेवका इमेऽद्य तत्स्थाने व्यवस्थापनवर्गरूपेण सघटिता भवन्त सन्ति । अस्य वर्गस्य यथा-यथा पुनर्जन्म भवदस्ति, तथा तस्य बलेनैव प्रवर्द्धितो भूत्वा तस्य व्यापनतापि वर्द्धमानास्ति । सामन्तवादापेक्षया सञ्चितधनवादेशधिक व्यापकोऽभवत् तथाच सञ्चितधनवादापेक्षया व्यवस्थापकवादस्य विस्तार दातृगुणाधिको भूत्वा समाजग्याङ्ग-प्रत्यङ्गेषु एव प्रकारेण प्रविशन्नस्ति, यत् वर्तमानजगतः समक्षे मुख्या भोति सर्वाधिकारवादस्यैव भवन्ती विद्यते, य जनमतस्थापेक्षा विनैव सम्पूर्णविश्व ध्व-सोन्मुख नयन्नस्ति ।

एतदेवकारणमस्ति यद्विनोका राज्यस्य सञ्चितधनस्य च विघटनचेष्टाया प्रथमचरणे श्रेणी-विपमता-निराकारण स्वीकृतवान् तर्थातदेव कारणमस्ति यत् गान्धी शरीरश्रमेणोत्पादकानां स्वावलम्बिसमाजस्य स्वप्न पश्यति स्म । ग स्वकीयसमस्त-कार्यक्रमेषूपत्पादकधामाय मुख्य स्थानं ददाति स्म ।

काग्रमेस्य विधाने मूत्रकर्तनम्, सदस्यताया नियमरथाया चेष्टा, चर्त्तासिधे हस्तनिर्मित-वस्त्र-विक्रमार्थं सूत्रसंकेतनियम, य स्वहस्ताभ्यां नोत्पादयेत् स भोजनाधिकारवञ्चित, एतन्नान्यताया प्रचार, स्वाश्रमेषु मूलस्वच्छीवरणादारम्य कृपेययोगस्य चादिसकलकर्मणा स्वहस्ते सम्पादनस्य नियम — इत्यादिकार्यक्रमा-एतस्यैव सिद्धान्तस्य पूर्त्यर्थं रक्षिता अभवन् ।

स्पष्टमस्ति यत् समाजे चेत्तद्व्यवस्थापनवर्गस्योत्पादकवर्गस्य च सृष्टिरविप्यत्तदा तदुन्मूलनं विधाय यद्येववर्गस्य समाजस्य स्थापना सिधेयास्ति तदा स वर्गं उत्पादकवर्गं एव भवितुं शक्नोति ।

इदानीं प्रश्न एषोऽस्ति यत् समाजस्यैतद्व्यवस्थापनवर्गस्यानुत्पादरोपभोक्तृणां विघटनं कथं भवेत् ? एतस्य द्वे एव मार्गौ भवितुं शक्नुवन् वर्णसंघर्षो वा वर्णपरि-वर्तनम् । मानवसमाजस्य यस्मान् हिमावादान्मुक्तिरक्षतनविश्वस्य लक्ष्यमस्ति, तत्सिद्धौ वर्णसंघर्षस्य चिन्तनं विद्वम्बनामात्रमस्ति । अनोद्यतापरिस्थितौ वर्ण-परिवर्तनादृते श्रेणीनिराकरणस्य नायकं शक्यं मार्गोऽस्ति । अर्थादक्षतन

समस्यासमाधानेत्वेतदावश्यकमस्ति यद्बुद्धिजीविनामधारी शासकवर्गः धर्मजीवी उत्पादकः भवेत् । बुद्धिः जीविकायाः साधनं न भूत्वा धर्मस्य पूरकं तथा समाज-स्योत्पादनं भवेत् । एतस्यैवोद्देश्यस्य पूर्यर्थं गाधो यत्र प्रत्येकमानवाय शरीरधर्मस्या-वश्यकतामवदत्, तत्रैव सम्पूर्णसमाजं सुसंस्कृतं बुद्धिमन्तमुत्पादकं धर्मिकं च विधातुं शिक्षायामामूलपरिवर्तनस्यमन्त्रमददात् । वस्तुतः गान्धिन 'नई तालीम' नवशिक्षाव अद्यतनसमाजस्य समस्यायाः समाधानस्य स्थायी तथैकमात्रं मार्गोऽस्ति । यतः समाजस्य प्रत्येकव्यक्ति शैशवावस्थाया एवोत्पादकधर्ममाध्यमेन बुद्धेः संस्कृतेश्च विकास करिष्यति । तदा अद्य योऽनुत्पादकवर्गोऽस्ति तस्य संतान उत्पादकवर्गं परि-णतो भविष्यति । तथैव सत्यामुत्पादनप्रक्रियाया शिक्षामाध्यमभूतायामद्ययोवर्ग-उत्पादनकार्ये संलग्नतया पूर्णशिक्षार्थमवकाशं न प्राप्नोति, सोऽपि बुद्धेः संस्कृतेश्च विकासायावसरमधिगमिष्यति । एव गान्धिप्रतिपादितशरीरधर्ममूलकवर्गपरिवर्तनस्य सामाजिकक्रान्तिः तथा (नई तालीम) नवशिक्षायाः शैक्षणिकक्रान्तिः मिलित्वा वर्तमानयुगस्य सृष्टिसमस्यायाः समाधानमुपस्थितं कुरुतः ।

महात्मगान्धिनः शिक्षादर्शनम्

श्री वाचस्पति द्विवेदी, एम० ए० (द्वय) एम० एड०, साहित्याचार्यः

शिक्षाक्षेत्रे भारतेतिवृत्त गौरवास्पदम् । अस्मत् प्राच्यशिक्षाशास्त्रिभिः शिक्षायाः प्रत्येक मूलभूततत्त्वमनुशीलयन्ति मरुपनीतशिक्षासरणिर्व्यक्तित्वस्य सर्वांगविकासस्य, सम्यक्तायाः सस्कृतेश्चोन्नयने भृश प्रमापिता । पौरस्त्याचार्यकुलगौरवमय्याः परम्परायाः परिपाकस्वरूपं ज्ञानविज्ञानक्षेत्रेऽग्रणीत्वमादधौ । पर वैदेशिकाक्रमणेन मियो वैमनस्येन विभक्तः वमनापनमखण्ड भारत स्वैक्यमेव व्यनाशयत् । कथं कथमप्यस्मदृपय स्वमूल सररक्षु ।

प्रगतिरवहृद्धा, वेनापि प्राचीनजननिधि सररक्षित । एतदन्तरेवाङ्गल-विज्ञान प्रगति-भरितमानस सक्षोभयामास । आङ्गलदेशीया अस्माकमुपरि शैशिकव्यवस्थान्ययोजयन् । “मेकाले” महाशयं शिक्षायाः प्रारूपं विहितम् । तेषामेतदेव वचोयत् प्राच्यग्रन्थागामवमूल्यं तद्ग्रन्थपत्रमूल्यमपि न, किं सीराविषयं वचोपलभ्यते ? केवल लोमप्रतिलोमात्ममेव वचो वेदपुराणादिषु विहितमस्ति । तत्पाठनस्थाने आङ्गल-शिक्षापद्धतिरेव प्रचालिता । तैरेव मुनिश्चित यदक्तेन भारतीया अपि मानसेन विचारेण च पाश्चात्याः स्युरिति । तैः स्वोद्देश्ये सापन्यं सलब्धम् । यदा आङ्गलदेशीयशासनपद्धती सहायका सहस्रशो भारतीयदासा उच्चतरविद्यालयेभ्यो महाविद्यालयेभ्यश्च सपत्रास्तदानोमेव भारतीयजनजीवन पतनगर्ताद्दहिनिष्प्रासयन्त अस्मत्समश समायाता महात्मगान्धिन एतद्दुःखवस्थामसहमाना भारतीयाना विलुप्ता-त्मविश्वासमद्गोधयन्तो गौरवमय प्राच्यस्मृतिचर स्मारयन्त पौरस्त्यशिक्षादर्शनमा-पारीश्रुत्य नूतनमेक शिक्षादर्शनं ध्यरक्षयन्, यद्धि ध्यक्ते सर्वाङ्गीणविकास वर्तमानायस्थास्वपि सहायकं स्यादिति, एव वर्तमानानातयो सामञ्जस्यं सस्थाप्य नवा शिक्षा समस्थापि । तैरेव हवसम्मूसा शिक्षायाः संयन्तेषुयोद्देश्यप्र ध्यवस्था-पितम् । वर्तमानस्थित्यनुकूलं तद्विचारा अपि परिवर्तनताप्यु, किन्तु कानिचिद् यथासि सर्वत्र समानानि स्थितानि । जना स्वावलम्बिनो भवेयुरिति तदय शिक्षायाः परमं लक्ष्यं मन्यन्ते स्म ।

चेच्छिशा मानवजीविकार्थं न सर्जनात्मिका तदा याऽप्यार्था । तरेव कथितम्—

हरिजन—सेप्टेम्बर—११-१९३७

शिक्षा सन्नानाऽपि अर्थप्राप्तिका स्वीकृता । सृष्ट्वापमाणेन प्रोक्तं यन्मया शैथिल्यसांस्कृतिकपथाय भूय महत्त्वं कथोर्यते । तदनुसारं सांस्कृतिकतमगुण, या प्रत्येक व्यवहार परिपोषयेत् ।

सारतो व्यक्तित्वस्य, शरीरमानसयोरेवमात्मनः सर्वाङ्गविकास एव शिक्षाया उद्देश्यम् ।

भारतस्य प्राच्यसिद्धान्ताप्रतिकूल सञ्चारिण्यमेव शिक्षाया मूलभूतआधार ।
गांधीजी जीवनी — पृ० ४०८

देशस्य स्वानन्धानन्तर शिक्षाया उद्देश्य किं स्यादिति पृच्छाया त्वरितमेवोत्तरितचरित्रनिर्माणमिति । तेन युगपद्रष्टा विज्ञातमिदं यद्भारतसंविदे चरित्रनिर्माणसमस्यैव सर्वाग्रजा भविष्यति । अस्मन्नेतुभिश्चेदभ्युपगम्येत तदाऽस्मच्छिक्षाव्यवस्था एतत्तदुरवस्थामापनुयात् । लेखनाध्ययनादिभ्योऽप्यधिक शक्त्यादिगुणभ्यो बलप्रदानम् । चरित्रनिर्माणमेव शिक्षाया साध्यमिति ।

गान्धिन शिक्षादर्शनस्य मूल भारतस्य प्राच्यविचारदर्शनमेव न पाश्चात्य-विचारस्रोत । अत्रादित एव चारिण्यप्रस्फोटनमेव शिक्षाया परम साध्य मतम् ।

एतदनन्तरमात्मचिन्तनस्यैवावश्यकत्वमप्युपगतम् । “या विद्या सा विमुक्तये” इति सिद्धान्तावलम्बनाऽप्यात्मचिन्तनस्यानिवार्यत्वमभिहितम् । ब्रह्मचारिपद ब्रह्मगवेषणपरमिति प्रयुज्यते ।

इतीत्य जीवनाय वृत्तिसाधनेन सह सांस्कृतिकविकासस्य, चारिण्यनिर्मितेरध्यात्मचिन्तनस्य च प्रामुख्यमापादितम् । व्यक्ते रानाजस्य आवश्यकत्व मनसि विचार्य शिक्षासरणिर्व्यवस्थापि ।

तद्युगानुसार विद्यार्थप्राप्तिकैव वैशिकशिक्षाया स्तम्भ । अत कुटीरोद्योग-प्रोत्साहनाय अत्रादेश्च श्रैष्ठ्यप्रतिष्ठापनाय वैशिकशिक्षाम् (बुनियादी शिक्षा) आविरकरोत् ।

एतेन केनचित् क्रियात्मकप्रयोगेण ज्ञानावाप्त्योत्पादनाय बुद्धेर्विकासाय स्वावलम्बनाय रीपा परमोपयोगिनी आसीत् । शिक्षा मातृभाषामाध्यमेनैव भवितव्या सामवायिकजीवनाय नागरिकताया अपि शिक्षाऽवश्यकी । इतीत्य शिक्षास्थाने

यथारुचि यथाप्रतिभं क्रियात्मकज्ञानादिना बालकानां स्वावलम्बित्वाधानमेवैतच्छि-
क्षाया उद्देश्यमासीत् ।

प्रारम्भेऽयं विस्तृतिरजनि परं स्वातन्त्र्याधिगत्यनन्तरमस्माभिरेतन्मूलभावनैव
विनाशिता । एतेन केवलं सूत्रयन्त्रेण सूत्रोत्पादनन्तेन स्वादीवस्त्रोत्पादनमिति-
संकीर्णैवार्थोऽवबुद्धः । एतेन स्वावलम्बित्वस्थाने परमुखापेक्षित्वनेवालम्बितम् ।
एतच्छिक्षादर्शनमवबुध्यमानैरस्मानिनि सहायानां समाजस्यनिर्धनानामुपेक्षितवर्णा-
नाञ्च शिक्षा आपादिता । परिणामतः प्राचीनव्यवस्था तु विनष्टैव, नूतनशिखा-
व्यवस्थाभावे समस्तभारतस्य शिक्षानीतिरैराश्रयमुपागमत् । अद्यतनं भारतस्य
शिक्षादर्शनं किं स्यादिति न निर्दिशयते । अस्त्वेव गान्धिनः शिक्षानीतिनिधि
सम्भवेत्, परं तच्छिक्षादर्शनमिदानीमप्युपयुक्तमेव । तदाधारीकृत्य चेन्नूतनशिखा-
सरणिर्व्यवस्थाप्येत तदा गत्यवरोधं दूरोकर्तुं शक्यत इति । शिक्षाया अभिजात-
धार्मिकशिष्टेति स्वीकृतम् । धर्मो न मानववृत्तानां सकीर्णत्वमपि तु मानवताया
स्तद्धरातलं प्रतिष्ठाप्यते, तत्रगते मानवानामौत्सर्गिकनैर्बल्यं सहजत एव दूरो
भवति । एतद्धि आत्मविश्वाससबलमुद्बोधयति । जीवने नवा दीप्तिं समायाति ।
तस्य धर्मोऽतिदेशकालं सार्वजनोपदेशागोत् । आदितश्चेदुच्चतमादर्शभावना वितीर्येत
तदा तन्निर्भयैववृत्तिरपि समाजोपयोगितामाघातुं शक्यत इत्येतदर्थमेव धर्मशिक्षा
परमोपयोगिनी । किन्त्वद्यास्मिन्प्रतिनिदेशना धर्ममात्माना रक्तवसनेन युपदद्द्वोद्विग्ना
भवन्ति । परं छात्राणामननुशासनत्व तदौद्विग्नाभूता महदतिमहतो समितिप्रिमस्य
प्रस्तुतीकरणम् । युवकर्ममूलनैव परिज्ञायते, फलत उत्तरोत्तरं समं शिक्षावेन्द्रं
दोषाणां वेन्द्रमेव सुमम्पन्नम् । गान्धिनो ऋतुर्गोतिर्भविष्यदवस्थामोक्षते स्म । अतो
मानवधर्मस्यैव शिक्षाया स्वजीवने महत्त्वं प्रादात् ।

कतिपयप्रचलितशिक्षादर्शनसन्तुलनाया गान्धिमहाशयः सर्वस्मात् पूयगेव
प्रतीयते । प्रवृत्तिवाद्यनुकूलमयमपि सौवर्त्सिद्धान्तिकज्ञानविरोधि—“इत्यो”
महानायानुसारं पारम्पर्यलङ्घितशिक्षाविरोधिनाऽपि प्रवृत्तिवाद्यनुकूलं सर्वथा तस्य
हेतुत्वमवबुद्धम् । अपित्वादर्शवादस्यैव प्राबल्यं प्रतम् । अत आदर्शवादभ्यस्तदधिकं
साम्यम् । आदर्शवादी सहजतो मानवमध्यात्मवादिनमभ्युपगच्छति । मानवाना-
माध्यात्मिकप्रवृत्तयः संसृति-बला-धर्मनैतिकादिरूपेऽभिभ्यस्यन्ते । गान्धिमहाशयः
पारिन्वर्तिमिति साष्टतिशाम्यद्वयमित्यमाषोऽपि आदर्श-यापार्ययोः समन्वयबोधाय
पशपातो आसीत् । यायात्म्याद् प्रभिन्नो ह्यादर्शोपयोगी । अनो व्यक्ति-समाजयो-
र्यापार्यसमस्या यदा समाधीयेत सैव शिक्षा आदर्शानुकूला भवेत् ।

प्रवृत्तिवादादर्शवादयोर्मध्ये उपयोगितावादी यदुपान्त । “दिधी” महानायानुसारं

महात्मगान्धिनः शिक्षादर्शनम् : ५७

गान्धिनाऽपि त्रियैव ज्ञानस्य केन्द्रमिति स्वीकृतम् । क्रियैव ज्ञानाधिगतियैवाहं चि
वालकानामधिवमनुबलता याति ।

अतो वैशिक (बुनियादी) शिक्षैव क्रियाकेन्द्रिता समस्यापि ।

इतीत्य समेषा प्रचलितशिक्षादर्शनानां साद्गुण्यं सगृह्यमाणे नैक स्वकीय
शिक्षादर्शनं प्रदत्तं यदि मानवानां सर्वाङ्गीणविवासाय परमोपयोगि ।

महात्मगान्धिनामोश्वरदृष्टिः

डॉ० जगन्नाथ पाठकः, साहित्याचार्यः, एम० ए० (द्वयम्)
पी-एच० डी०

यद्यपि महात्मगान्धिना जीवनस्योद्देश्यभूतं सर्वाङ्गीण भारतीय स्वातन्त्र्य-
मासीत् तथापि तेन सुमहत्या सत्यान्वेपिण्या निजमनोपासूक्ष्मेक्षिकया समग्रमेव
भारतीयं जीवनं गोचरीकृतमित्यत्र नास्ति संशोतिलवोऽपि । यथाऽऽधुनिका नेतार-
केवला राजनीतिमेवावलम्बमाना देशस्य ऐहिकमन्युदयमेव सर्वस्वमाकलयन्तो
बाह्यदृष्टयोऽवलोक्यन्ते, न तथासन्महात्मान । तदीया दृष्टि देशस्याध्यात्मिकदृष्ट्याऽपि
समुदयमाकाङ्क्षमाणासीत् । भारतं तु तस्य बर्मक्षेत्रमासीत्, किन्तु तदीयस्य
प्रयत्नस्य प्रत्येकस्यैव सम्पूर्णा मानवजातिरेव विषयतामवलम्बते स्म । राजनीति-
दृष्ट्या भारतस्य स्वातन्त्र्ये ससिद्धे तेन सर्वथा निजजीवनमध्यात्मपरमेव यापितम् ।
तदीयाध्यात्मिकी दृष्टि बोधिसत्वानामिवासीत्, ते न केवलमात्मनो देहस्य मुक्तये
प्रयतन्ते परन्तु समग्रस्यापि लोकस्य मुक्तिमाकाङ्क्षमाणा भवन्ति ।

मानवसमाजस्य कृते यद् यदेव हितकरञ्चिन्तनीयञ्चासीत् महात्मगान्धिभिस्तत्र
तत्र सूत्रमैशिकया विचार कृत । एव सत्यान्वेपणशालिनी स्वतन्त्रा च तदीया
बुद्धिदर्शनिकाना रुढिग्रस्ता सरणि नापेक्षते स्म, यथा ते देवलं परम्परया विवाद-
मात्रोपजीविनो व्युत्पत्तिप्रदानमेव श्रुयते । एव महात्मा गांधी दार्शनिककोटी
परिगणनीयतामभजमानोऽपि विचारकदृष्ट्या तद्भिन्नोऽपि तत्सदृश आसीत् । ईश्वर-
विषयकं प्रश्नमवलम्ब्य महात्मना विचारो हि प्राय सर्वविदित, परं तदीयप्रभाव-
स्याकलनं त्रियेत तदा तदीयं महत्त्वं स्पष्टीकृत स्यात् ।

महात्मगान्धिना समग्रस्यापि सिद्धान्तस्याधारभूतं यदस्ति तत् सत्यम् एव,
तदेव सत्यं तद्दृष्टो 'ईश्वर', यथा च स्वकीयात्मकथाया भूमिकायां तैलितितम्—

But for me, truth is the sovereign principle, which in-
cludes unmerous other principles This truth is not only
truthfulness in word, but truthfulness in thought also, and

not only the relative truth of our conception, but the absolute truth, the Eternal Principle, that is God.¹

इदमेव सत्य महात्मना राजनीतिकेषु वा सामाजिकेषु वा धार्मिकेषु वा विद्वान्तेषु मणिगणेषु सूत्रमिवानुस्यूतमित्यत्र जीवने घटिताना घटनाना वातावरणस्य च प्रभावोऽपि तदीयविचारनिर्माणे प्रवर्तत इति मत्वा यदि महात्मना जीवन्त्या-रम्भ परिशील्यते तदा स्पष्टं भवति यत् तस्मिन् ईश्वर सगुणरूपेण काल्य एव प्रतिष्ठितो बभूव । प्रभूतधार्मिकभावनाप्रवणा तन्माता 'हवेली' (श्रीकृष्णोपासक-बल्लभसम्प्रदायमन्दिर) गच्छति स्म । काल्य एव च कयाचिद् घात्रा भयं जेतुं रामनाम्न उपदेशं कृतं । एव सस्काररूपेण तदीय चित्तमीश्वरसहगतं काल्या-देवासीत् । परं यथा यथा तेषां चिन्तनं गम्भीरतरमात्मगतं च बभूव तथा तथा तस्मिन् 'रामे' संशोधनं जातम् । अन्ततो महात्मना राम ऐतिहासिकत्वं परित्यज्य पतितपावनोऽजन्मा किञ्चिदेकं तत्त्वमासीत् । एव तदीयो राम माहम्मदानां 'अल्लाहुत्' ख्रिस्तोयानां च 'गौडत' अभिन्नं कश्चिद् विलक्षणं एव जातं ।

वस्तुतो रामतत्त्वस्येदं सामाजिकं विलक्षणं सार्वजनीनञ्च रूपं गान्धिनो न तावन् बुद्धिविलसितम्, किन्तु प्रत्यक्षीकृतमासीत् । सत्यपि विश्वस्मिन् प्रभावशालिनं शाङ्करवेदान्तविचारे इयमीश्वरदृष्टिं प्रभाविता नाभवत् । वेदान्तविचारस्य प्रतिपादनं स्वामिदिवेकानन्दमहाशयेन देशे विदेशेषु च कृतम्, तदवगच्छतामपि महात्मनामीश्वरो विलक्षणं एव बभूव । तं स्वविचारस्य प्रकाशनं दार्शनिकानामेव पद्धत्या तत्प्रयुक्तपारिभाषिकशब्दप्रयोगपुरं सरं कृतम्, तथा च तैरेकत्र स्पष्ट-मुक्तम्—

'I am an Advaitist and yet I can support Dvaitism. The world is changing every moment, and is therefore unreal, it has no permanent existence. But though it is constantly changing, it has something about it which persists and it is therefore to that extent real. I have therefore no objection to calling it real and unreal, and thus being called and एकान्तवादिन् or स्याद्वादिन् । But my स्याद्वाद is not the स्याद्-वाद of the bearded it is peculiarly my own²

१ पृष्ठम् XV (My Experience with truth')

१ 'Young India' जनवरी २१-१९२६ ई०

एवं यद्यपि महात्मानोऽपि सृष्टिजालं 'माया' इति सम्भावयन्ति, तथापि वेदान्तिनामिव तदीयविचारे जगन्मिथ्या नास्ति। वेदान्तिना मुक्तिर्यथा ज्ञानविषया भवति (ऋते ज्ञानान् मुक्तिः), परं महात्मानो मुक्तिलाभे आत्मसमर्पणं कृपालाभं च हेतुं परिकलयन्ति स्म ।

इत्थं विलक्षणोऽपीश्वरो यथाकथञ्चित् सामीप्येन वा सादृश्येन वा प्रकारान्तरेण समालोच्यते तदा तस्य वैष्णवानामीश्वरदृष्टिरेव तुलना समारोहति । यथा च श्रूयते एव यत् 'वैष्णव जन तो तेणे कहिये जे पीर पराई जाणे रे' इत्यादि पद्यं तेषां प्रियतरमासीदिति । यथा च महात्मना स्वयमेकत्र निर्दिष्टं यत् तदोया विचाराः कथञ्चित् 'वाद' बुद्ध्या न स्वीकर्तव्या इति । इत्थं निर्देशेन तदभिमतमित्येव प्रतीयते यत् तदीयं चिन्तनं सत्यान्वेषणपरम् । सत्यस्य च स्वरूपं सर्वथा मानवोऽ-शतयैव प्रत्येते शक्नोति । यथाश्रया कतिपये कस्यचिद् गजस्य विभिन्नमङ्गं स्पृ-शन्तो भिन्नतया स्वस्पर्शानुकूलमेव मतमात्मनः प्रकाशयन्ति तथैव मानवानां सत्यस्य विनिर्णये पथापातो भवति । अतएव महात्मभिः साम्प्रदायिकानामिव इद-मित्यमित्याग्रहर्षुद्धिं परित्यज्य विश्वजनीनभावनानुगतैरेव स्वात्तन्त्र्येण ईश्वरचिन्तनं कृतम् ।

महात्मान ईश्वरास्तित्वविषये सन्दिहानैर्नास्तित्वैर्नैव विवदन्ति स्म । यद् वस्तु प्रत्यक्षमिव यस्य गोचरो भवति तस्य साधने व्यर्थं श्रम इति मत्वा ततो वैमुख्य-मङ्गीकुर्वन्ति स्म ते । ईश्वरोऽस्ति मसारे, तथापि स तव पारे स्थितः, स हि सर्वात्मना स्वात्मानं न प्रकाशयति, यथा कश्चित् कविः सम्पूर्णतया स्वरचनाभिर्न व्यक्तो भवतीति तदभिमतम् ।

एवमीश्वरविषये महात्मना स्वतन्त्रं सहजं च चिन्तनं सर्वथा भारतीयाया विद्वज्जनीनाया आध्यात्मिन्द्रुष्टेरेव परमं प्रसादः, यो हि तदीयव्यक्तित्वं परि-शीलयता बुद्धौ सामान्येन परिस्फुरति । तदीयेश्वरदृष्टिः सहजा स्वाभाविकी, न तत्र प्रदर्शनस्य कश्चिदवसारः । तथा साधारणोऽपि कश्चित् आत्मनः प्रयत्नेन ईश्वरगाम्मुख्यमनुभवितुमर्हति ।

महात्मगान्धिन ईश्वरदर्शनम्

श्री श्रीरञ्जनसूरिदेव , साहित्याचार्य.

भारतीयविचारारा प्रायेण दर्शनपरिवेशप्रचुरा वरीवर्ति । प्रमाणेन प्रमेयसिद्धिरिति भारतीयदर्शनाना समुद्देश्यम् । ईश्वरवादिदर्शनाना प्रमेयसिद्धिरन्ततो गत्वा होश्वरतत्त्वसिद्धावेव पर्भवसितेति मुविदितम् । राष्ट्रपिता महात्मा गान्धी परम ईश्वरवादीति को न जानीते । तस्येश्वर खलु गीतोक्तदिशा सर्वव्यापक^१ आसीत्ततो हि स बहुव्यापके सामान्ये विश्वसिति स्म । अपरञ्च, महात्मा गान्धी रामभक्तिविषये दृढविश्वास आसीत् । पर तु रामापेक्षया रामनाममहिम्नि तस्यास्था सुदृढेति तद्विचारमौक्तिकसंग्रहे 'मेरा नाम'^२ सङ्ग्रे पुस्तके बहुधा व्याकृतमस्ति ।

हिन्दूधर्मे होश्वरस्यानेकानि नामानि सन्ति । अनेके जना रामं कृष्णञ्चैति-हासिकपुरुषत्वेन समाद्वियन्ते, अथ च राम दशरथपुत्र मन्यन्ते । स एव राम ईश्वररूपेणेह मर्त्यभूमावततार । तमेव पूजयित्वा नरा दुर्लभा मोक्षपदवीमायान्ति । इयमेव धारणा कृष्णविषयेऽप्यस्ति । अत्र हि कल्पनेतिहासशुद्धसत्यानामेवविध परस्परानुबन्धो विद्यते यदेतेषा पृथक्करण नितरामसम्भवम् । विषयेऽस्मिन् 'ये यथा मा प्रपद्यन्ते तास्तथैव भजाम्यह'^३—मिति मन्यमानो महात्मा गान्धी स्वमनोभाव प्रकटयन्निगदति "यन्मया सर्वाण्यभिधेयानीश्वरस्य स्वीक्रियन्ते, पर तेषु हि निराकार सर्वगतो राम एव नन्मनोलोचनगोचरो भवति । मत्कृते मद्राम सीतापति-दशरथनन्दनत्वारयाम्या विधुतोऽपि सन् सर्वशक्तिमानीश्वर एवेति, यन्नाम्नि हृद्गमे सति सर्वदुःखानि विनश्यन्ति ।"^४

अहमदावाद स्थितेन नवजीवनरूटेत्याख्येन सस्यानेन प्रकाशिताया 'गान्धी-जी' सङ्ग्रे ग्रन्थमालाया^५ स्पष्टतयोदृष्टिस्तमिदं यन्महात्मा गान्धी जनताजनार्दनयो-

१ 'ईश्वर सर्वभूताना हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।'—गीता, १८।६१ ।

२ मेरा राम गान्धी, प्र० मातृभाषामन्दिरम्, दारागञ्ज, प्रयाग, द्वितीय संस्करणम्, पृष्ठम् ७ ।

३ गीता, ४।११ ।

४. मेरा राम, उपरिखत्, पृष्ठम् ८ ।

५. खण्डम् ११, भाग २, पृष्ठम् १०५ ।

रेकत्वमनुभवति स्म । नरे नारायणत्व प्रतिष्ठितमस्तीति मन्यते स्म । यतो हि शरीरभिन्नत्वेऽप्यात्मनोऽभिन्नत्वम् । सूर्यस्यैवा मरीचि परावर्तनवैविध्यादनेकत्वमधिगच्छति । पर तु तद्बुद्गमस्त्वेक एवास्ति । अतएवोक्त वेदा तवादिना—‘जीवो ब्रह्मैव नापर ।’ जीवे ह्यशाभिभावन ब्रह्मत्वप्रतिष्ठैव गान्धिन ईश्वरतत्त्वदृष्टि । मानवव्यतिरिक्तो न हि कोऽप्यीश्वरस्तन्मते इति निश्चयश्चम् । मानवहृदयस्थमीश्वर-मतिक्रम्य न हि कोऽपि गच्छेज्जगदीश्वरपदम् । वर्तते चोपनिषदावयम्—‘मृत्योर्मा-ञ्मृत गमय ।’

श्रीमच्छङ्कराचार्यस्य तत्परवर्तिनो रामानन्दकपीर-गुरुज्ञानवादे परम्पराया महारमा गान्ध्यापि अद्वैतवादस्यैवैश्वरवादस्य वा समयं च इत्यत्र नास्ति विचित्रित्सा-धरारः । गान्धिना मतानुसारेण^१ वस्तुतस्वीश्वर एक एव । ईश्वरस्त्वगमागोचर , बहुजनसमाजाना वृत्ते नितान्तमज्ञात वस्तु चेति । स खलु सर्वव्यापक । स हि विना नेत्र पश्यति, वण विना च शृणोति । स हि निराकारा भेदाभेदरहितोऽजन्मा च । यद्यपि न सन्ति तस्य मानूपितृप्रभृतय स्वजना , तथापि स मातृपितृपत्नीसन्तानादि बहुभूषे पूजा स्वीकरोतीति तन्मानेकान्नायह । विद्म्य स खलु कण्ठपाषाणादिरूपे-रपि स्वार्चनामद्भोवरोति । वस्तुतस्तु स खलु नैव बाध नापि प्रस्तरम् । स खलु हस्ताभ्या गुतरा दुर्द्धर । किन्तु यदा स प्रत्यभिजायते तदास्माकमतिशय समीपस्थो जायते । उक्तञ्च गोस्वामिना महाकवितुलसीदासेन—

‘सोऽ जानं जेह देहू जनाई । जानत तुमहि तुमहि होइ जाई ।’

अतो हीश्वरस्य ज्ञाने मयस्यापस्त्वजानाप्रानुभूयो तमाधिगम्यम् । व्यापकत्वा-नुभव विना तद्दृक्त्वभान स्वाभाविकमेव । सन्स्वप्ननेत्रेषु दक्षेषु वेदा श्लोकमेवैश्वर भजत इतीश्वरतत्त्वप्रतिपादने महान्मगान्धिना वाचोपुक्तिरिति सुधीभिर्विभाष्यम् ।

गान्धिनो मते^२ ईश्वरविभूताविदमपि ज्ञेय यन्महात्मा गान्धी वेद कुरानयोरी-श्वरसत्त्वस्वीकरणे नानुभवति सद्बोधनाद्वाट्टयम् । एवमेव ‘जेदावस्ता’-‘बाइ-विल’-‘अन्धगाह्य’ प्रभृतीना धर्मग्रन्थस्वीकारे नास्ति रिश्टिदपि पापव्य तन्मानमे । तन्मते हीश्वरीयः प्रकाश कस्यापि राष्ट्रस्य जातेषां नास्ति रतोया सम्पत् । ईश्वर-व्यापकत्वस्वीकारारेव हिन्दूधर्म समायोजकत्व-व्यापित्वगनातनत्वादिगुणैरेव परि-स्थित्यनुसारं वैरनिर्णय पोऽ धमदय । हिन्दूधर्म प्रतिष्ठितस्वैश्वरस्य विषये नास्त्यप्यानुभवस्य यथानुभवित्वस्य वा । हिन्दूधर्मोऽस्वैश्वरस्यावधारणे पर्याप्तनापत्तरा-

१. गान्धीत्री-अन्धमाला, उपरिष्ठा, पृष्ठम् १०९ ।

२. उपरिष्ठा, पृष्ठम् ११० ।

वेसर' परिकल्पनाप्रकारश्च । भारतीयदर्शनानां विचारवैविध्यस्य मतवैभिन्न्यस्य चेदमेव कारणम् ।

महात्मा गान्धी हिन्दूयवनयोरोश्वरबुद्धि-विषयके विचारवैभिन्न्ये एकत्वोपस्था-
पनाय कृतप्रयत्नो दरोदश्यते । तेन हि सर्वस्मिन् धर्मे सत्याहिंसयो पारमार्थिक-
सत्ता मृग्यते स्म । स खलु सर्वथा भगवदपितेन व्यक्तित्वेन विलसति स्म । स हि
वाह्यतोऽभ्यन्तरतश्च ईश्वराधीनं जीवनं यापयति स्म । अतो हि तेनोक्तम्—'अहं
हि निन्दास्तुती सर्वशक्तिमति परमात्मनि न्यस्य स्वमार्गं गतिशीलोऽस्मि ।'^१ महात्मा
गान्धी हीश्वरस्याखण्डसत्ता प्रति भृशं विश्वासशील आसीत्, यतो हि स साम्प्रदा-
यिकविवादसन्दर्भे सतत कथयति स्म—'ईश्वरकृतमखण्डत्वं न हि कोऽपि मनुष्यो
खण्डितुं शक्नोति ।'^२

महात्मगान्धिनो मते^३ होश्वरस्य नास्ति पुरुषाकृतित्व नास्ति च व्यक्तित्व-
वैशिष्ट्यम् । किञ्चिद्विशेषणञ्चापि नास्ति । ईश्वरस्तु सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः । स हि
स्वयमेव नियमरूपेणावस्थितः, स्वयं नियामको न्यायकर्ता च । ईश्वरस्य साङ्गो-
पाङ्गवर्णनमयावधि न हि केनापि कृतम् । सर्वे दार्शनिकाश्रितकाश्च तस्य विराटरूप-
मनुभवन्तो नेति नेति तद्विषये प्रवदन्ति । अदृश्योऽदृष्टश्च भगवान् खलु त्रिकालद्रष्टा
सर्वदा पूर्णश्चास्ति । एतत्प्रसङ्गे प्रसिद्धञ्चेदमुपनिषद्वाक्यम्—

पूर्णमद पूर्णमिदं पूर्णापूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

रामनाममाहात्म्य प्रकटयता महात्मगान्धिना ईश्वर-प्रातिनिधिभूत रामनाम
स्वीकृतम् । रामनामद्वारेण हि स ईश्वर भजते स्म । तन्मते ईश्वरखृतस्य नियमस्य
पालनमेवेश्वरजय । तार्त्तिकदृष्ट्या यो हीश्वरनोत्या साकं तदाकारतामधिगतो
नास्ति तत्कृते जपस्यावश्यकता । जप. नामोच्चारण वा यस्य श्वासोच्छ्वासीभूतं
स खल्वोश्वरमय इत्यत्र नास्ति कोऽपि सन्देहः । ईश्वरमयत्व तावदोश्वरनोत्यभि-
ज्ञाने सहजबुद्धित्वं तन्नोतिपालने सहजभावत्वञ्च ।

ईश्वरसामीप्यार्थं प्रार्थनाया सातिशयं महत्त्वमङ्गीकरोति एव महात्मगान्धि-
महोदयः । राष्ट्रस्वतन्त्रतायै तत्प्रतिष्ठारक्षायै चात्मसमर्पणविधिप्रशिक्षणस्य प्रथम-
पाठः प्रार्थनैवास्ति । प्रार्थनायै ईश्वरे सत्यपूता श्रद्धा नितान्तमावश्यकी । विना-
श्रद्धा सत्याग्रहस्य चाफन्यमाकाशकुसुमसदृशम् ।

१. उपरिखत्, खण्डम् ११, भाग ३, पृष्ठम् २३८ ।

२. उपरिखत्, पृ० २७४ ।

३. मेरा राम, उपरिखत्, पृ० १९ ।

ईश्वरस्य सत्ता मानवेन प्रतिष्ठिता, अथवा ईश्वरो हि मानवेन निर्मित इति कुतर्कविषय खण्डयन् महात्मा गान्धी ईश्वरस्य स्वयसर्गसर्जकत्वमुपपादयति सतर्कं कथयति च 'यदीश्वरो हि स्वयमेव सृष्टि स्वयमेव सष्टा । अतो हि कुतस्तनिर्माणस्य प्रश्न ? अणोरणीयसो महतो महोयसो होश्वरस्य क्षुद्रमानवेन निर्माणस्य विषय एवोपहास्यतामधिगच्छति । अभियता मानवो हि सेतुरचनाया क्षम पर नदीप्ररचनाया नास्ति तस्य किमपि सामर्थ्यम् । पीठिकाकरणेक्षमो वर्द्धकि काष्ठोत्पादने सर्वथा सामर्थ्यरहित । मानवा ईश्वरस्य परिकल्पनाप्राचुर्यं कर्तुं शक्नुवन्ति, पर यो नदीकाष्ठयोहत्पादने सामर्थ्यविरहित स ईश्वरस्य निर्माणे कथं समर्थो भविष्यति । अनेन विचारवैदग्ध्येन निश्चितमिदं यदीश्वरेणैवं मानवो निर्मित इति शुद्धसत्यम् । मानवेनश्वरो विनिर्मित इति तु सत्याभासमात्रम् । मानवस्य रचनापक्षे ईश्वरस्य कर्तृत्वम्, ईश्वरस्य मानवद्वारा रचनापक्षे तस्याकर्तृत्वम् । अत सिद्धमिदं यदीश्वर कर्तुंभक्तुंमन्यथाकर्तुंश्च क्षम । निगुणत्वात्तस्याकर्तृत्वं सगुणत्वाच्च तस्य कर्तृत्वं सुस्पष्टमेव । एतद्विपरीतं कर्तृत्वाकर्तृत्वयोरुदासीनोऽश्वर परिकल्पनायामायाति । निषेधात्मकत्वं विध्यात्मकत्वं तदुभयनिष्ठत्वं च सर्वं खलु ईश्वराधीनमेवेति महात्मगान्धिन प्रवचनप्रकर्ष ।

महात्मगान्धिन प्रार्थनासभाया ईशोपनिषद निम्नाङ्कित प्रथमो मन्त्र प्रत्यह् पापठयते स्म—

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगत्प्राणगतम् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृध, कस्यस्त्विदमम् ॥

अस्यापमानयो यमया सर्वं खलु भगवते समर्पितव्यं, पुनश्च स्वीयावश्यवतानुसारं तदुपयोगं करणीयम् । विदोपनया ध्यातव्यमिदं पदस्माभि परद्रव्येषु किञ्चिन्मात्रमपि लोभो न करणीयम् ।

अनेन हि परिज्ञायते यत्स्वकीयं सर्वस्वमोश्वरापितं धृत्वा तत्प्रदत्तवस्तूना व्यवहारं तत्सेवार्थमेव कर्त्तव्यम् । इदमित्यमत्र महात्मगान्धिनो होश्वरापितभावनाया एव समर्थतं सञ्जायते । ईश्वरापिता मानव एवेदुसी घोषणा कर्तुं प्रभु—

न स्वहं कामये राज्यं न स्वर्गं नापुनर्मयम् ।

कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्त्ति - नाशनम् ॥

राष्ट्रस्ति महात्मगान्धिनो राष्ट्रस्वातन्त्र्यपरिप्रेक्ष्ये ध्यातव्येधमीश्वरसत्त्वविवृति । दुःखतप्तानां प्राणिनां दुःखं शारीर्यमानगन्धादि भवेत् । परं स्वमतो-

१. मेरा राम, उपरिक्त्, पृष्ठम् ४१ ।

महात्मगान्धिन ईश्वरदर्शनम् . १५

विकार पारतन्त्र्यादुदभूतमात्मदुःखं शारौरदुःखादपि समधिकं कष्टकरं भवति । ईश्वरस्तु स्वयं दुःखविनाशार्थं नहि समागच्छति, अपि तु एतन्ममि मानव निमित्तरूपेण प्रेषयति प्रेरयति वा । अतो हि भगवत्सकाशात् परपोडाविनाशप्रार्थनाया अयमेवाशयो यद् वयं स्वयमेव तन्निमित्तं यतेम । प्राथनेयं जातिसम्प्रदायादिभेदाभेदरहिता सर्वेषां समानरूपेण हितावहा । अस्या हि सर्वे जना सम्मिलिता भवितुं समर्थाः । मनुष्यमानस्य कृतेयं प्रार्थना । यदेव प्रार्थनाविधिं साङ्गता यमिष्यति तदा जगदिदं स्वर्गराज्ये परिणतं भविष्यतीत्यत्र नास्ति सन्देहावसरः ।^१

महात्मगान्धिन ईश्वरभावना भारतीयोपनिषदिकचिन्तनाधृता वर्तते । ईशोपनिषदः प्रथममन्त्रमाश्रित्य तत्कथनमिदं भाव्यमस्ति यत् समग्रमिदं जगदीश्वराच्छादितम् (ईशावास्यमिदं सर्वम्) । सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म, न हि विश्विदपि मामकीनम् । अतो हि मानवं सर्वं स्वकीयं वस्तुजातं भगवते समर्पितव्यम् । एतद्भावनाया एवानुध्वनिः श्रीमद्भगवद्गीतायामस्ति—

‘सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।’^२

रामनाममहिमानं वर्णयता महात्मगान्धिना धाव्यते यद् रामनामं स्वात्मसममे साहाय्यं प्रयुज्यते । अस्मिन्निहा एतादृशीं शक्तिर्विशेषति या कामवासनामोक्षदर्शनस्य पवित्रेच्छायां परिणमयति । सृष्टितुल्यविचारेण कामवासना तावत्पुण्डलिनोदावया पर्यायात्मिका । या स्वयमेव निरन्तरमेवमाना तिष्ठति । यथा मानसं प्रारम्भत एव प्रवृत्त्या सादृष्टं प्रतिद्वन्द्वितामाम्बुवप्रास्ते तथैवानया पुण्ड्रिकाया सह मानसस्य स्वाभाविकी प्रतिद्वन्द्विता भवितव्या । अथ च यत्तात्तान्दुर्ध्वगाष्ट्या मा इव उद्वर्षिता च भवेत् । यदा मानसं उद्वर्षिता जायते तदा तस्य बाह्याभ्यन्तरं सर्वं जगदीश्वरमयं प्रतिभाति । उद्वर्षितस्त्व तु निर्मतेः सर्वे भागा लभ्यन्ते । अत उक्तम्—
‘नायमारगा बलहीनेऽ लभ्ये ।’

अनुशासनमोक्षसत्तमनयो महात्मगान्धिन ईश्वरधिययत्वा निम्नाङ्किता गीतानुगीता विचारा अपि महार्थाः सन्ति । तेऽत्र समुपपद्यन्ते—

हिंसायां प्रतिरोधकं ईश्वर एवास्ति । मातृपुत्रौ तत्प्रतिरोधे निमित्तमात्रम् । यय ह्रीश्वरस्य सर्वनियमरत्नमिहा एव । यतोहि स्वकीयबलपुण्ड्रपुस्तारेण कर्मणि प्रवर्तितव्यम् । ईश्वर निरुपलब्धः शक्तिः शक्तिः शक्तिः च स्यात् । शिरोधार्यं न कोऽपि निश्चिन्तयामाप्नुयात् । मद्राज्यं मद्राज्यम् । स्वयमेवाह स्वभाष्यम्

१ मेरा राम, उपरिष्ठा, पृष्ठ ४७ ।

२ गीता, १८।६६ ।

विनाशको विकासकश्च भवामि । ईश्वर एवास्माकं तमोलोकाज्ज्योतिर्लोकं प्रेरयति । ईश्वरो ह्यपरमाणुपर्वतं सर्वत्र सर्वदा प्रतिष्ठितोऽस्ति । स्वात्मशुद्धयर्थं हृदयाभ्यन्तरे तद्विद्यमानतानुभूतिर्गम्भीरतया प्रकर्तव्या । स्वात्मबलप्राप्त्यर्थं एतदतिरिक्तो नान्यः कोऽप्युपायः । अतोहि स्वात्मशक्त्यै ईश्वरानुभूतमहौषधमिव फलप्रदेति । ये केऽपि ग्रामवासिनः स्थिरतनगरवासिनः, सर्वेषामादर्शरचनायामोश्वर एव मध्यविन्दुर्भवितुमर्हति । साम्प्रतम्, राम एव जनताया जनार्दनरूपेण प्रतिष्ठितः । भारतीयजनताया जीवनस्याधिकतमो भागो विशेषतस्तु रोगशोकादिपीडाघातक्षणेषु उपायशून्यतावस्थायामोश्वरभेद मध्यविन्दुरूपं परिकल्प्य स्वा निष्कृतिं निर्वृतिञ्च लभते ।^१

अतोहि भारतीयजीवनस्य कृते ईश्वरसत्तायाः स्वीकृतिरनिवार्या वरीवर्ति । किन्तु स्मरणीयमिदं यदीश्वरो हि न कोऽपि व्यक्तिविशेषः, स हि जीवच्छक्तिरूपेण सर्वत्र रमते । सर्वं जगत्स्मिन्नेव समाहितमस्ति, अत एव स ईश्वरो मानवबुद्धि-सोम्नो दूरं दूरतरमिति किं बहुना प्रजल्पितेन ।

१. मेरा राम, उपरिक्वन्, पृष्ठम् ५१ ।

२. विशेषविवरणार्थं 'मेरा राम' (उपरिक्वन्) पुस्तकं द्रष्टव्यम् । एतदसन्दर्भे गीताया गान्धिपुत्रा आनासक्तिरयोगव्याख्यापि पर्यवलोकनीया ।

गान्धि-ज्ञानमीमांसा

श्रीदशरथसिंह., एम० ए० (लब्धस्वर्णपदकः,)

गान्धि-दर्शने ज्ञान-मीमांसाया महत्त्वपूर्णं स्थानं विद्यते । ज्ञान-मीमांसा दर्शन-शास्त्रस्य सा ज्ञाता वर्तते यस्या सम्बन्ध ज्ञानविषयकान्वेषणेन सहास्ति । तत्त्व-वादिभिरतत्त्ववादिभिः, विश्लेषणवादिभिर्वा समग्रवादिभिः, सर्वविधैः दार्शनिकैः ज्ञानस्य स्वरूपे, प्रकारे, नाम्नि, साधने, सत्यतायामसत्यतायाञ्च प्रत्यक्षरूपेण परोक्ष-रूपेण वावश्यमेव विहितो विचारः । गान्धिमहोदय एक समग्रवादी दार्शनिक आसीत् । सोऽपि ज्ञान-विषये स्वविचारं प्रस्तुतवान् ।

गान्धिनो ज्ञान-मीमांसा दार्शनिकानां ज्ञानमीमांसभ्यो भिन्नास्ति । प्रायो-व्यवसायिदार्शनिका. विभिन्नशाखासु दर्शनस्य बौद्धिकस्तरे चिन्तनं कुर्वन्ति । तेषु क्रमशः स्वसिद्धान्तं प्रस्तुवन्ति । गान्धि नेतादृशो व्यवसायी दार्शनिक आसीत् । स दर्शनस्य न कस्यामपि शाखाया वादनिर्माणस्य चेष्टा कृतवान् । अतो ज्ञान-सम्बन्धे-ऽपि क्रमशः स न कमपि स्वसिद्धान्तं प्रस्तुतवान् । स व्यावहारिकदार्शनिकरूपेण केवलं सत्येन सह प्रयोग कृतवान् । एतस्यैव प्रयोगस्य परिणामस्वरूपः प्रकाशः. ज्ञानस्य विभिन्नशाखासु समागतं, तस्य ज्ञानमीमांसाया अप्येष एवेतिहासोऽस्ति । ज्ञानस्य स्वरूपे, सीम्नि, साधने प्रकारे च स पृथक्-पृथक् गम्भीरतया विचारं न कृतवान् । परन्तु दैनिकजीवने संभवसमस्यानां समाधानान्वेषणे तथा जनैः दृष्टानां प्रश्नानामुत्तरदाने ज्ञानस्य वास्तविकस्वरूपे, सीम्नि प्रकारे च पूर्णः प्रकाश आपति-तोऽस्ति । अतो गान्धि-ज्ञानमीमांसाया विचार-प्रसंगेऽस्माकमप्रावधानं परममनि-वार्यं विद्यते ।

द्वितीयं वस्तुवक्ष्येयमेतदस्ति यत् गान्धिनो ज्ञानविषयको विचारः. तस्य तत्त्वविषय-कविचारेऽप्याधृतोऽस्ति । अतोऽस्य ज्ञानसिद्धान्तं चरमतत्त्व-म्बन्धसन्दर्भे एव बोद्धव्योऽस्ति ।

उपनिषत्सु कथितमस्ति यत्—“कृतेऽज्ञानात् मुक्तिः” । अन्येऽपि भारतीयैः दार्शनिकैः इमं सिद्धांतं सत्यं मन्वते । गान्धिमहोदयोऽपि सत्यज्ञानाभावे मुक्तिं संभवा न मनुते । प्राचीनयवनदेशीयदार्शनिकमुकरातत्तदुच्यतेः सोऽपि ज्ञानमेव

सद्गुण स्वीकृतवान् । तस्यै पददो विश्वासोऽस्ति यत् सत्यज्ञानाभावे नोचितं कार्यं भवितुं शक्नोति । उचितकार्यं सत्यचिन्तनस्यैवाभिव्यक्तिर्विद्यते । स उक्तवान्—
 "A man is but the product of his thought, what he Thinks he becomes " ? अतो नैतिकजीवनकृतेऽनिवार्यं उचितज्ञानस्य सद्भावोऽस्ति ।

इदानीं प्रश्नं समुत्थितो भवति यत् यथार्थज्ञानं किमस्ति ? गान्धिदृष्ट्या ध्यात्मिकज्ञानमेव यथार्थज्ञानमस्ति ।

एतादृशेनैव ज्ञानेन व्यक्तिः समाजश्च मुक्तिप्राप्तौ सफलौ भवतः । तदनुसारं मानवः अज्ञानकारणे न बद्धो भवति । अज्ञानेनैव सोऽनैतिककार्याणि कुरुते तथा सर्वविधदुःखं पीडितो जायते ।^१ अज्ञानकारणादेव स आत्मानं सत्यस्यैव स्वस्य वाशं न मत्वा क्षणभङ्गुरं शरीरं मनुते । शरीरस्वीकृत्या तस्मिन्नेहिकसुखस्य लालसा जायते तथैतेन तस्य जीवनं मकीर्णं जायते । स निःस्वार्थलोके एव रतो निवसति तथा सामाजिकजनानां प्रेम्णा वञ्चितो भवति । स प्रेमं शिक्षते एव न । परन्तु प्रेमं विना न व्यक्तेः कल्याणं भवितुं शक्नोति नवा समाजस्यैव । गान्धिहोदयोऽनुभूतवान् यत् प्रेमभेदमेव व्यापकं विधाय व्यक्तिः समाजो स्ववास्तविकस्वरूपं प्राप्स्यति ।

प्रेम्णा उत्पत्तिरकस्मात् मानवमनसि न जायते । एतस्य विकासः आध्यात्मिकज्ञानस्य विकासेन भवति, यद्धि यथार्थज्ञानमस्ति । एतेनैतत् स्पष्टमस्ति यत् मानवस्य चरमलक्ष्यप्राप्तौ यथार्थज्ञानस्य प्रमुखं स्थानमस्ति ।

यथार्थज्ञानसम्बन्धे गान्धिनो दृष्टिकोणो व्यापकोऽस्ति । केचन पाश्चात्यविचारका यथार्थज्ञानमन्यजानात् पूर्णतः पृथक् विधाय शोचन्ति । पाश्चात्या अनुभववादिन इन्द्रियानुभवप्राप्तप्रत्ययैः निर्मिताभ्येव वाक्यानि यथार्थज्ञानमीम्नि स्थापितवन्तः । एतद्विपरीतं बुद्धिवादिन यौदिषकप्रत्ययैः निर्मिताभ्येव वाक्यानि यथार्थज्ञानरूपेण स्वीकृतवन्तः । 'कान्ट'-सदृशं समीक्षावादी ज्ञानमस्याभाविकरूपेण बुद्धिप्रत्ययानामनुभवप्रसूतसामग्रीणाञ्च समन्वयमन्यतः । विश्लेषणवादिनो यथार्थज्ञानं सार्थकशायपर्यन्तमेव सीमितं रक्षितवन्तः । यत् महत्त्वेण आत्मविश्लेषण-आत्मकवाक्यं यावदेव सीमितमस्ति ।^३

रहस्यवादिन रहस्यात्मकानुभूतेः प्राप्तं ज्ञानमेव वास्तविकं ज्ञानमभ्यवन्तः ।^४

1 Selection from Gandhi, N K Bose P 21

२ गांधीजीने १९३४वे भूकम्पको मनुष्यचे द्वारा दृष्टाद्दुःखे रूपमं किये गये वापका परिणाम माना था ।

३ Language Truth and Logic, Ayer

४ Bradley, Bergson, इत्यादि विचारकानि रहस्यात्मकं अनुभूतिमे प्राप्तं ज्ञानमे ही वास्तविकं माना है ।

द्वितीयरूपेणैवं वक्तुं शक्यते—यदनुभववादिनः भौतिकंविज्ञानं बुद्धिवादिनः गणित-
तर्कशास्त्रञ्च समीक्षावादिनः मध्यममार्गं तथा रहस्यवादिनोऽलौकिकज्ञानं वास्त-
विकमादर्शं मन्वते ।

गान्धिनोदृष्टिकोण उपर्युक्तसमस्तविचारापेक्षया व्यापकोऽस्ति । एतद्दृष्ट्य-
चरमतत्त्वं सत्यं वर्तते, शाश्वतमस्ति । एतस्य शाश्वतसत्यस्यानेके पक्षाः सन्ति ।
तेषामपि स्वेषु पर्याप्तं महत्त्वं विद्यते । सत्यस्य समग्रपक्षाणां ज्ञानाय कस्यापि विशेष-
प्रकारस्य साधनस्याग्रहो नापेक्ष्यते । अतः शाश्वतसत्यमिन्द्रियानुभवसीमाया
वद्ध्वा संरक्षणमसम्भव विद्यते । न तद्बुद्धि-तर्कयोः संकीर्णशृङ्खलामु संयमनीयं
भविष्यति । तन्केवलंसाथैकवाक्यानां पिहितप्रकोष्ठे एव रक्षितुं शक्यते । तदलौ-
किकानुभूतिम्य पृथक् रहस्यात्मकानुभवस्य शून्ये विलीनं कर्तुं न शक्यते । सत्यस्य
विभिन्नपक्षाणां ज्ञानं विभिन्नसाधनैरेव कर्तुं शक्यते । पार्थिववस्तूनां ज्ञानमिन्द्रिया-
नुभवेन, दूरस्थवस्तूनां ज्ञानं बुद्ध्या तथा विवेकेन, परमसूक्ष्मवस्तूनां ज्ञानमन्तर-
नुभूत्या तथा कियता वात्तानां ज्ञानमाप्तवाक्यैः संभवमस्ति ।

सत्यप्येतस्मिन् नैतत्कथयितुं शक्यते यत् सम्पूर्णसत्यस्य ज्ञानमस्मभ्यं पार्थि-
वेनानेन शरीरेण भवितुं शक्यते । सम्पूर्णसत्यसम्बन्धेऽस्मभ्यं श्रद्धा-विश्वासयोः साहाय्यं
प्राप्तव्यं भवति ।^१

स उक्तवान्—

It is impossible us to *realize* perfect truth so long as
we are imprisoned in this mortal frame. We can only
Visualize it in our imagination. We can not through the
instrumentality of this ephemeral body. See base to base
Truth which is eternal. That is why in the lost resort we
must depend an faith.

सत्यस्याभिः यत्किरसीमातो गान्धिदृष्ट्या ज्ञानमप्यनन्तं विद्यते । अतो ज्ञानं
सोमितं कर्तुं न शक्यते । तदनुसारं दैनिकानुभवेन यदस्माभिर्ज्ञानं प्राप्यते, तेना-
स्माकमात्मशक्तेर्जनस्य विस्तारो जायते । एतादृश्येव प्रक्रियाग्रेऽपि कार्यशोला
तिष्ठति । नवाभिर्नवाभिरनुभूतिभिराध्यात्मिकज्ञाने बुद्धिर्जायते । तेषास्मामु भव-
नवानां कर्त्तव्यानामुदयो भवति । परन्त्वेतेन सत्ये किमपि परिवर्तनं न जायते ।
सत्यं तदा एकसद्गममेव तिष्ठति । स उक्तवान्—

१. सर्वदा मन्दिर, पेज. (१) Selections from Gandhi N. K. Bose
P. 8

त्मिवज्ञानमेव श्रेष्ठतमज्ञानमस्ति । ज्ञानमनन्तमस्ति तथा प्रमादेभ्यो मुक्तिरीश्वर-
वृषयैव भवितुं शक्यते ।

गान्धिनो ज्ञान-मीमांसायामाप्तवाक्यस्य, बुद्धेरन्तर्वीषस्य च विवरणमायात-
मस्ति । अत एव प्रत्येकमवलम्ब्य विचार क्रियते ।

आप्तवचनम्

गान्धीअन्यभारतीयदार्शनिकसदृशमेव शब्दप्रमाण ज्ञानस्य साधन स्वीकृतवान् ।
परन्तु तदनुसारमाप्तवचन स्वस्मिन् पूर्णं नास्ति । साधारणतया जना धर्मग्रन्थानां
प्रामाणिकज्ञानानां च वचनानि विनातर्क विवेक चोदघृतानि कुर्वन्ते । गान्धी महोदय
एतस्य विरोधं कृतवान् । स उक्तवान् यत् सर्वप्रकाराण्याप्तवचनानि बुद्धिविवेनाभ्या
परोदयाणि भवेयुः । अतः आप्तवचनं तावदेव सत्यमस्ति यावत् तदबुद्धयनुकूलं
स्यात् । ऋते तर्कविवेकाभ्यामेतत्स्वीकृति उर्वरमस्तिपक्षस्य लक्षणमस्ति ।^१

आप्तवचनस्योपयोग प्रत्येकावस्थायां कर्तव्याऽपि नास्ति । यत्र बुद्धेः प्रवेश
सरलतया सम्भवेत्, तत्रोत्तमोत्तमस्याप्याप्तवचनस्यावश्यकता न भवति ।

स कथितवान् यत् काऽपि धर्मग्रन्थः यदि सौम्यबुद्धेरेवमात्मन आदेशस्य
विरुद्धोऽस्ति, तदासौ सरलतया त्यक्तुं शक्यते । स उक्तवान्—

“I would regret all exscriptural othority if is in conflict
with sober reason or the dictates of the heart ”

परमेतस्यैतत् तात्पर्यं, नास्ति यदाप्तवचनात् किमपि ज्ञानं प्राप्यते) यत्र बुद्धेः
प्रवेशो न भवितुमर्हति तत्राप्तवचनस्य, श्रद्धाविश्वासयोश्च साहाय्यं ग्राह्यं भवति ।
यद्येश्वरसन्देशे ज्ञानं नन्द्रियानुभवं जायते न वा बुद्धिसाहाय्यं । एतत्कृते तु
द्वयशास्त्राणामेव प्रामाणिक्यक्तीनामनुभूतेरेवाश्रिता भवाम । अत ईश्वरीय
ज्ञानं विश्वाससहायेनैव भवितुं शक्यते ।

प्रश्न एव उत्थितो भवति यदाप्तवचनं विना तर्कं कथं न ग्राह्यो भवेत् ? किं
शास्त्राणि नेश्वरवचनानि सन्ति । यदि तानीश्वरवचनानि तदा का तर्क-
स्यावश्यकता ? गान्धी मनुत यत् शास्त्रवचनमीश्वरप्रेरितमस्ति परमेतस्मिन् सत्यपि
स नैत मनुत यत् शास्त्रं साक्षात् रूपेणेश्वरकृतमस्ति । तदनुसारं शास्त्ररचना धर्म-
प्रवक्तृरीश्वरदूतैः वा क्रियते । तदनन्तरं तदुपरि विभिन्नटिप्पणयः क्रियन्ते । एत-

१ यग इडिया, ६-१९'२६, पेज ३४७

२ यग इडिया, ७-१०-१९२६ पेज ३४७

प्रक्रियानन्तरं तज्ज्ञानमस्माभि प्राप्यते । अत एतादृशं ज्ञानं साक्षात् रूपेणैश्वरप्रदत्तं न वक्तुं शक्यते । एतादृशे ज्ञाने प्रमादशङ्का भवति । अत प्रत्येकधर्मग्रन्थस्य वार्तामु जन निर्णयाधिकार गृह्णीयात् ।^१

गाध्यानुसारं शास्त्रं बुद्धे पूरकमस्ति । अतो यद्येतेषु बुद्धेरतिक्रमणं कुर्यात्तदा तस्या परिस्थित्या तस्य परिवर्त्यागो विवेकः । योपवाशिष्टस्य न्यायप्रकरणेऽपि कथितमेव । गान्धी तस्य प्रेरणा गृहीतवान् ।^२

अपि पौरुषमादेयं शास्त्रं चेद्युक्तिबोधः,
अन्यत्वाप्यमपि त्याज्यं मादर्यं मावैकसेविनाम् ।
युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि,
अन्यत्तृणमिव त्याज्यं व्युक्तं पद्मजन्मना ।

अर्थात् मानवनिर्मितं शास्त्रं तदैव स्वीकार्यं यदा तद् विवेकानुकूलं स्यात् । यदा नद् विवेकानुकूलं नास्ति, तदा तद् बहिष्कार्यं स्यात् । तथापि तदोश्वरप्रेरणया स्वत्वप्रतिपादनं करोति । सदेवास्माभिरोचित्यभावनया परिचालितं भाव्यम् । यदि बालकोक्तय एव युक्तिपूर्णाः स्युः तदा ता अपि ग्राह्या भवेयुः । यदि किमपि ब्रह्मणेऽस्ति तस्य चाप्य भवेत्, परतन् विवेकपूर्णं न स्यात्, तदा तत्सर्वथा त्याज्यं भवेत् ।

गान्धी स्वानुभवैर्नैतदुक्तवान् यत् तत्र बुद्धे प्रवेशः सरलतया स्यात्, तत्र कस्यापि प्रमाणिकजनस्योक्तोन्मथरणं हानिकरममगतं च वर्तते ।^३

कारण स्पष्टमस्ति यत् यदा वयं कस्यापि प्रमाणिकजनस्य कथनमनुमानस्या धारयिता मन्यामहे, तदा तत् अनुकूलप्रतिबलयोऽभयोरपि पक्षयोरुद्धृतं वक्तुं शक्नुमः । अर्थात् व्यक्ति स्वपूर्वधारणानुकूलं तस्मात्प्रियं च निष्काशयितुं शक्नोति । अतः एतादृशे ज्ञाने तत्त्वस्यान्वेषणं न जायते । अतएव गान्धी महापुरुषाणामुक्त्या-धारे निगमन-प्रश्रियामुक्तवान् ।

एवमेतत् स्पष्टमस्ति यत् यद्यपि गान्धी शास्त्रं प्रमाणं स्वीकृतवान्, परन्तु तस्य सोमामप्यङ्गीकृतवान् । बुद्धेरानुवादितस्य च विरोधिनः शास्त्रवचनस्य तस्य ज्ञानमीमांसाया न किमपि स्थानमस्ति ।

१. हरिजन ५-१२-१९३६ पेज ४

२. In search of the supreme, Kfiyo P 108,

३. Young India 8-13-128 P 75 & bid, p 316

बुद्धिज्ञान-भौमांसा

उपरि वयं गान्धिन शब्दप्रमाण-सम्यग्धे एतद्बुद्धवन्तो यत् तदीया सत्यता तदेव तिष्ठति, यदा सा बुद्धेर्यूला भवति । परमेतस्य तात्पर्यमेतत् कदापि नास्ति, यद्बुद्धिरेव ज्ञान-प्राप्ते ध्येष्टनम साधनमस्ति । यथा शब्दज्ञानस्यात्मीया मर्यादा विद्यते, तथैव बुद्धेरपि स्वीया सीमास्ति । गान्धी महोदय एतत्स्वीकृतवान् । बुद्धेः सीमोपरि विचारात्पूर्वं बुद्धे स्वरूपस्य तथा तस्या भावनया सह सम्बन्धस्य ज्ञानमनिवार्यमस्ति ।

बुद्धि गान्ध्यानुसारमस्माक मस्तिष्केन सम्बद्धा वृत्तते तथा भावनाया सम्बन्धोऽस्माक हृदयेन सहास्ति ।^१ तथापि बुद्धिभावनयो कश्चनान्तविरोधो नास्ति । वस्तुतः सतत विवेकपूर्णं जीवनयापने कोऽपि विचार भावनाया विश्वासस्य वा रूपं दद्याति ।^२ यदि कस्मिन्नपि विश्वास बुद्धितत्त्व विद्यमान न भवेत् तदा तादृशी विश्वासोऽङ्ग विश्वास एव उच्यते । अन्वविश्वासस्य च जीवने किमपि महत्त्वं नास्ति । स विश्वासरूपं कदापि न गृह्णाति ।^३

अतएवैतदुक्त्याधार एवैतदपि कथयितुं शक्यते यत् बुद्धिहीना भावना वासनातिरिक्तमपरं किमपि नास्ति । अतो बुद्धि-भावनयोर्मध्ये गम्भीर सम्बन्धा विद्यते । विनोदामहोदय स्पष्टरूपेण एतदुक्तवान् यत् भावना बुद्धेरेव परिणामोऽस्ति । यदा बुद्धि परिपक्वा भवति, सा परिनिष्ठिता भवति । तदैतादृशी बुद्धिरेव भावना कथ्यते ।^१ एव प्रकारेणैतत् स्पष्टमस्ति यत् बुद्धिभावनयो कोप्यन्तविरोधो नास्ति । तथापि द्वयोरैक्यं स मन्यते । एतद्भेद हृदय निधायदानी बुद्धि-सीमा-परिज्ञानं विधेयम् ।

गान्ध्यानुसारं बुद्धि ज्ञानप्राप्ते साधनमवश्यमस्ति परमेतन्मर्यादा वृत्तते यदा बुद्धि स्वसीमातिव्रमणं करोति, तदा सा भयङ्करो राक्षसी जायते । अतो बुद्ध्या सत्यस्य सर्वज्ञानं न ज्ञातुं शक्यन्ते । अतो बुद्धे सर्वशक्तिमत्ता न स्वोक्तियते ।

इदानीमेव प्रश्नो जायते यद् बुद्धि स्वसीमाया अतिक्रमणं कदा करोति ? यदा बुद्धि नैतिककार्याणां सम्पादने बाधा समुपस्थापयति, तदा सा स्वसीमाया अतिक्रमणं करोति । अधिकाधिका बुद्धिवादिन प्रत्येककार्यारम्भात् पूर्वं तर्कं न कुर्वन्ति, ते भावनया कार्यं विदधति । अतो महत्त्वपूर्णकार्याणां सम्पादनकृते भावनाया

१ I bid 11/10 '28 P 340

२ I bid 14, 4. 1927 P. 120

३ I bid 14 4 1927 P, 20

एवावश्यकता भवति । बुद्धि सदा सन्मार्गमानेतुमिच्छति । परमनया कार्यं न सम्पाद्यते । कार्यसम्पादनार्थं भावनाया विश्वासस्य सकल्पस्य चापेक्षा भवति । इदानीं गान्ध्यानुसारं जीवनं कर्तव्यानुसारं कार्यानुसारं वा क्रिमपि नास्ति । अतो यदा कस्यापि कार्यस्य सम्पन्नताया बुद्धि बाधिका भवति, तदा तत्रैषा सीमातिक्रमणं करोति । अतोबुद्धि सदा निर्देशिकास्वरूपेव ग्राह्या भवेत् । तथा हृदयकार्याणामतिक्रमणं न विधेयम् ।

बुद्धिद्वारेण सत्यस्य बाह्यरूपमेव ज्ञायते । अनया वयं मनुष्यस्यान्तःस्थामनुभूतिं न ज्ञातुं शक्नुमः । अन्तःस्थानुभूतीनां प्राप्त्यर्थं मस्तिष्कधरातलमपह्राय हृदयधरातलस्य प्राप्तिरपेक्षिता भविष्यति । असह्यमीडास्वनुभूतास्वेवात्मगह्वरे गन्तुं शक्यते । अतः स्पष्टमस्ति यद् बुद्धिरन्तःकरणे प्रवेष्टुनार्हति । परंतु महत्त्वपूर्णकार्यकृतेऽस्माभिः तत्रापि प्रवेशो वाञ्छनीयो भवति ।

गांधिमहोदय एतदुक्तवान् यत् बुद्धिं रहस्यात्मकशक्तेः ज्ञानमस्मभ्यं दातुं समर्था न भवति । एतत्तात्पर्यं नैतदस्ति यद् रहस्यात्मकमबौद्धिकमस्ति । अतः एतादृशे ज्ञानेऽबौद्धिके स्वीकृते न तद्विकृतं कल्प्यते । एतादृशस्य ज्ञानस्य यथार्थता महापुरुषाणामनुभूतिभिस्तथा तेषां परिवर्तितव्यक्तित्वमेव ज्ञायते । अतः एतत् स्पष्टमस्ति यत् सर्वप्रकाराणि ज्ञानानि बुद्धेर्मापिदण्डेनैव न मीयन्ते । किञ्चिदेतादृशं ज्ञानमस्ति, यदस्माभिरन्तर्ध्वनिभिः प्राप्यते । यस्मै गान्धिना तत्रात्मनः सज्ञा प्रदत्ता । अतोऽस्य ज्ञानस्य सम्बन्धेऽपि तस्य विचारा ज्ञेयाः स्युः ।

अन्तरनुभूति

गान्धी स्वजीवनकालेऽनेकेषां स्वान्तरात्मानुसारं महत्त्वपूर्णं निर्णयं कृतवान् । अतः एतादृशज्ञानस्य तस्य ज्ञानमीमांसायाः परं महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति । एतादृशं ज्ञानं दार्शनिकभाषायामन्तरनुभूतिगद्देनात्तर्बोपशब्देन वा व्यवह्रियते ।

अन्तरात्मनो ध्वनिविषये गान्धी कथितवान् यत् एषोऽस्मात्मध्ये प्रभोरीश्वरस्य ध्वनिरस्ति । अस्माकमन्तःशक्तिरेतादृशो विद्यते या यदा यदा स्ववेदनाप्रवाहाय प्रेरयति । एषा शक्तिः कदापि न वञ्चनां करोति । इयं यदाचित् ससारस्य समस्तप्रियजनानां निर्णयानां विरोधे कथनाय कथयति । अस्याः सम्बन्धोऽस्माकं हृदयस्य विशेषभागेन भवति । इयं शक्तिरस्मान् महाकार्येभ्यः सदा प्रेरयति ।

एतस्याः शक्त्या प्राप्तिः सततप्रयत्नेन भवति । केवलमिच्छया नैषा नोपयते । बालकेषु, पशुषु, मूलेषु च नैषोत्पद्यते । एषा प्राप्तिः कठिनानुशासनस्यावश्यवता भवति ।

अन्तर्ध्वनि व्यक्तिस्माजयो भेदरूपेऽपि नो मन्यते । योध्वनि व्यक्तिकृते सत्यो ऽस्ति स एव समाजकृतेऽपि तथास्ति । अतो वैयक्तिक-सामूहिकात्मनोर्भेदगणना नोचिता विद्यते ।

येनैषा शक्तिरूपलब्धा, स जन कातरो भवति । यत स आत्मानं कदाप्य-
न्येभ्य श्रेष्ठ न मनुते । तस्मिन् पूर्णा विनम्रता तथान्यवाक्श्रवणाय तत्परता
भवति । स सदा स्वापराधश्रवणाय सज्जो भवति ।

प्रायो वैज्ञानिका एतादृश ध्वनिमात्मससूचनसज्जया समलङ्कुर्वन्ति । तथाहि
तं यथार्थज्ञानकोटौ न गृह्णन्ति । पर गान्धी त विशेषार्थे—आत्मससूचन स्वीकृ-
तवान् । एतदात्मससूचनमस्ति, यतोऽस्माकमन्त करणेऽध्वीश्वरध्वनिरस्ति । एष-
ध्वनि न दैत्यध्वनि वक्ष्यते, यथाहि वैज्ञानिका मन्यन्ते । इम ध्वनि प्रत्येकजन
श्रोतुं शक्नोति यदा स एतदर्थं निर्धारितनियमान् पालयति ।

अन्तरनुभूतेरुल्लिखितविवरणेनैतत्स्पष्टमस्ति यत्सर्वविषयज्ञानेष्वस्य महत्त्वपूर्णं
स्थानमस्ति । अन्यैरप्यध्यात्मवादिभि दार्शनिकैरेतज्ज्ञान सर्वोत्तमं स्वीकृतम् ।
यस्य ज्ञान वय बुद्ध्या न प्राप्नुम, तस्य ज्ञानमन्तरनुभूत्या सरलतया जायते ।
गान्धिनैतादृशमपि ज्ञान नाबौद्धिक कथितम् । अतोऽस्य ज्ञानस्य बुद्ध्या सह न कोऽपि
विरोधो विद्यते । डा० राधाकृष्णनोऽपि बुद्ध्यन्तरनुभूत्योर्मध्ये विरोध न स्वीकृत
वान् । स कथितवान् यदेपानुभूति बौद्धिकज्ञानानुशासनेनैव लभ्यते । गान्धिनेऽप्ये-
तन्मान्यमस्ति । गान्धिन एतज्ज्ञानस्य विशेषतैपास्ति यदेतस्य ज्ञानस्योपयोग केवल-
मात्मज्ञाने ब्रह्मज्ञाने वा न भविष्यति । प्रत्युत्तास्योपयोग दैनिकसमस्याना समा-
धानेऽपि भविष्यति । यदि गान्धिन ज्ञानसम्बन्धि विचारस्य समीक्षा क्रियेत तदैतत्,
स्पष्टरूपेण प्रतीयते यत्तस्य ज्ञानसम्बन्धिविचारा केवलबौद्धिकव्यायामार्थमेव न
सन्ति, प्रत्युत जीवनस्य निपुणतायै । स एतदुक्तवानपि—“तद्दर्शन यस्य सम्बन्ध
जीवनेन सह नास्ति, मृतशरीरसदृश विद्यते” सम्प्रति विशेषत आमेरिका
दार्शनिका ज्ञानसम्बन्धे मार्गा-न्वेषणे तथा सिद्धान्तस्थापने व्यस्ता भवन्ति । तेषा
विचारेषु शास्त्रीयता, सूक्ष्मता तथा स्पष्टतावश्यमेव प्राप्यन्ते पर तेषा सम्बन्ध
सम्पूर्णजीवनस्य विकासेन सह नास्ति । तेषा स्थिति केवलमस्माक मस्तिष्कधरातल
एव भवति । चरित्रे तस्य प्रभावो न लक्ष्यते । परमेपा गान्धिन एव विशेषता
विद्यते यत् ज्ञान-मीमांसायामपि सम्पूर्णजीवनस्य सफलता वाञ्छिता ।

गान्धिनो ज्ञानमीमासा जैनदार्शनिकानां स्याद्वादस्यानेकान्तवादस्य च परं समीपेऽस्ति । अतएतेषां विचारेषु विवादस्यालोचनायाश्च न किमपि स्थानं वर्तते । एतेषां ज्ञानसम्बन्धिविचारेषूपयोगितायां सर्वथा सद्भावो वर्तते ।

एतेषां विचारस्यैका द्वितीया विशेषतैयमप्यस्ति यत् सर्वाणि ज्ञानान्यध्यात्मवादेन सह संबद्धानि सन्ति । अतस्तैरस्मभ्यं चरमलक्ष्यप्राप्तौ सहायता लभ्यते अतः किमपि ज्ञान भानुपयोगि विद्यते ।

गान्धी ज्ञानं शक्तिस्वरूपं ज्ञातवान् । सर्वा शक्तयोऽन्त आध्यात्मिकशक्तावेव परिणता जायन्ते । अतः सर्वविधानि ज्ञानान्यन्तत आध्यात्मिक ज्ञान एव परिणतानि भवन्ति । परमेतेन व्यावहारिकजीवनस्याल्पापि क्षतिर्न जायते ।

अन्तर्ध्वनि व्यक्तिसमाजयो भेदरूपेऽपि नो मन्यते । योध्वनि, व्यक्तिकृते सत्यो ऽस्ति स एव समाजकृतेऽपि तथास्ति । अतो वैयक्तिक-सामूहिकात्मनोर्भेदगणना नोचिता विद्यते ।

येनैषा शक्तिरूपलब्धा, स जन कातरौ भवति । यत स आत्मान कदाप्य-
न्येभ्य श्रेष्ठ न मनुते । तस्मिन् पूर्णा विनम्रता तथान्यवाकश्रवणाय तत्परता
भवति । स सदा स्वापराधश्रवणाय सज्जो भवति ।

प्रायो वैज्ञानिका एतद्दृश ध्वनिमात्मससूचनसज्जया समलङ्कुर्वन्ति । तथाहि
त यथार्थज्ञानकोटौ न गृह्णन्ति । पर गान्धी त विशेषार्थे—आत्मससूचन स्वीकृ-
तवान् । एतदात्मससूचनमस्ति, यतोऽस्माकमन्त करणेऽप्योश्वरध्वनिरस्ति । एष-
ध्वनि न दैत्यध्वनि वक्ष्यते, यथाहि वैज्ञानिका मन्यन्ते । इम ध्वनिं प्रत्येकजन
श्रोतु शक्नोति यदा स एतदर्थं निर्धारितनियमान् पालयति ।

अन्तरनुभूतेरुल्लिखितविवरणेनैतत्स्पष्टमस्ति यत्सर्वविषयज्ञानेष्वस्य महत्त्वपूर्णं
स्थानमस्ति । अन्यैरप्यध्यात्मवादिभि दार्शनिकैरेतज्ज्ञान सर्वोत्तमं स्वीकृतम् ।
यस्य ज्ञान वय बुद्धया न प्राप्नुम, तस्य ज्ञानमन्तरनुभूत्या सरलतया जायते ।
गान्धिनैतादृशमपि ज्ञान नाबौद्धिक कथितम् । अतोऽस्य ज्ञानस्य बुद्धया सह न कोऽपि
विरोधो विद्यते । डा० राधाकृष्णनोऽपि बुद्ध्यन्तरनुभूत्योर्मध्ये विरोध न स्वीकृत
वान् । स कथितवान् यदेपानुभूति बौद्धिकज्ञानानुशासनेनैव लभ्यते । गान्धिनेऽप्ये-
तन्मान्यमस्ति । गान्धिन एतज्ज्ञानस्य विशेषतैपास्ति यदेतस्य ज्ञानस्योपयोग केवल-
मात्मज्ञाने ब्रह्मज्ञाने वा न भविष्यति । प्रत्युतास्योपयोग दैनिकसमस्याना समा-
धानेऽपि भविष्यति । यदि गान्धिन ज्ञानसम्बन्धि-विचारस्य समीक्षा क्रियेत तदैतत्,
स्पष्टरूपेण प्रतीयते यत्तस्य ज्ञानसम्बन्धिविचारा केवलबौद्धिकव्यायामार्थमेव न
सन्ति, प्रत्युत जीवनस्य निपुणतायै । स एतदुक्तवानपि—“तद्दर्शन यस्य सम्बन्ध
जीवनेन सह नास्ति, मृतशरीरसदृश विद्यते” सम्प्रति विशेषत आमेरिका
दार्शनिका ज्ञानसम्बन्धे मार्गान्वेषणे तथा सिद्धान्तस्थापने व्यस्ता भवन्ति । तेषां
विचारेषु शास्त्रीयता, सूदमता तथा स्पष्टतावश्यमेव प्राप्यन्ते पर तेषा सम्बन्ध
सम्पूर्णजीवनस्य विवातेन सह नास्ति । तेषा स्थिति केवलमस्माक मस्तिप्यघरातल
एव भवति । चरित्रे तस्य प्रभावो न लक्ष्यते । परमेपा गान्धिन एव विशेषता
विद्यते यत् ज्ञान-भोमासायामपि सम्पूर्णजीवनस्य सफरता वाञ्छिता ।

तेयाञ्जत्यवादिन सत्येन जयति ।' ब्रह्मदत्तस्य गुणान् श्रुत्वा मल्लिकस्य सूत ब्रह्म-
दत्त प्रशस्य स्वकीय रथ पश्चात् कृतवान् । तथैव महात्माऽपि दुर्जनान् सुजनतया
दुर्गुणान् च गुणैर्जंतु यतते स्म । अनया नीत्या तस्य विजय न केवल विपश्चाणा
शरीरेषु अपितु हृदयषु अभवत् ।

अहिंसापरोपकारविषये गान्धिनो दर्शनम्—सामान्यत जनानामिये धारणा
विद्यते यदुपकारवृत्तियेवा जनाना हित सम्पादयति । अहिंसकोऽपि परलोडानिवारको
भवति । परन्तु महात्मन सिद्धान्त नितरा भिन्न एवासीत् । महात्मा गान्धी मनुते
स्म यत् परोपकारकर्ता परस्य हित सम्पादयति कि तु प्रथम स्वस्य हित करोति ।
यदि स्वकीय शरीरे वस्मिन्नपि अत्रयवे पीडा भवति तर्हि आत्मप्रदेशसम्बन्धात्
सर्वमेवाङ्ग पीडायुक्तं भवति, तत सर्वत पीडा दूरीकर्तुं यतते । यस्यात्मा महान्
भवति तस्य प्रेम व्यापक भवति । यदि स्वसमक्ष कोऽपि प्राणो दु खो भवति तर्हि
तस्य दुःख स्नात्मनि सञ्जायति । यथा पुत्रस्य पीडा दृष्ट्वा माता व्यथिता भवति,
पुत्रस्य व्यथा यदा दूरीभवति तदा मातुर्वेदनाऽपि दूरीभवति । य स्वहृदये सक्ता-
न्तस्य परस्य दु खस्य दूरीकरणाय यतते, स प्रकारान्तरेण स्वहृदयस्य दु ख दूरी-
कर्तुमेव यतते । अहिंसक परस्य वेदना दृष्ट्वा विरुल व्यथितश्च भवति, स्वस्य
व्यथा दूरीकर्तुमेव परस्य वेदना दूरीकरोति यदा परस्य वेदना दूरीभवति तदा
अहिंसकस्य हृदय शान्तिर्भवति गान्धिनो जीवनस्य बहूनि उदाहरणानि विषयेऽस्मिन्
सन्ति । एका कथा विद्यते यत एकस्य पुत्रस्य विषये द्वयो मात्रो कलह आसीत् ।
ते पुत्र स्त्र स्व प्रति कर्षत, यदा कर्षणेन पुत्र दु खो आसीत् तदा तस्य पुत्रस्य
यथार्था जननी पुत्रस्य दु खेन दु खिनी भूत्वा पुत्र त्यजति, कथयति च इम पुत्र
त्वमेव पालय, यत पुत्रस्य यथार्था जननी तस्य पुत्रस्य वेदना सोढुमसमर्थाऽसीत् ।

समाजमशाधनाय स्वमशोधनमावश्यकम्—जना कथयन्ति यत् समाजस्य
समूहस्य वा हित सम्पादनीयम् समाजस्योद्धाराय समाजदोषाणा परिमार्जनमावश्यक-
वर्तते इति । किन्तु गान्धिन सिद्धान्तोऽयमासीत् यत् व्यक्तेरुद्धारेण समाजस्योद्धार
भवति । अन्येषा दोषपरिमार्जनार्थं स्वदोषान् परिमार्जय । यदा गान्धी युवाऽपि
वस्थापि अकार्यं पश्यति स्म तदा स्वसशुद्ध्यर्थमुपवास करोति स्म । तस्य विश्वास
आसीत् यदात्ममशोधनेन परेषा शुद्धि स्वयमेव भवति ।

सैन्यशक्त्यपेक्षयाऽऽशक्तिवलयोयसी—महात्मन कथनमासीत् यद् यदि
वस्थापि देशस्य जनता स्वात्मशक्तिमवबुध्येत तर्हि कोऽपि वैदेशिक शासक तस्या
उपरि शासन कर्तुं न प्रभवेत् । सैन्यशक्तित्वेन यदि सर्वा जनता नश्यति तर्हि
जनानामभावे वस्योपरि शासन करिष्यति । सैन्यबल भयमुत्पादयति, किन्तु सैन्य-

गान्धि-नीतिदर्शनम्

प्राध्यापकः कञ्छेदीलाल, एम० ए०, साहित्याचार्यः

महात्मा गान्धी तेषु महात्मसु एक आसीत् यैः प्रतिपादिताया सिद्धान्ताना पालन स्वजीवने कृतम् । महात्मा गान्धी त सिद्धान्तं सिद्धान्तरूपेण न मनुते स्म, यस्य सिद्धान्तस्य पालन जीवनेऽशक्य भवेत् ।

नीतिकारा कथयन्ति “शठे शाठ्यं समाचरेत्” किन्तु महात्मनो नीतिविपरीतासीत् । स कथयति स्म यत् विरोधिगुणेनैव प्रस्तुतगुणस्य परिमार्जनं शक्यम् । यथाऽन्धकारस्य नाश अन्धकारेणैव न भवति, किन्तु प्रकाशेन भवति, पापप्रक्षालनं पापकर्मणा न भवति, किन्तु पुण्यकर्मणा पापप्रक्षालनं भवति । मलप्रक्षालनं मलेन, पङ्कप्रक्षालनं पङ्केन न भवति किन्तु जलेन पङ्कादिप्रक्षालनं भवति । अनेनैव प्रकारेण शठस्य शठता शाठ्याचरणेन न दूरीभवति अपितु विनयाचरणेन शठता दूरीभविष्यति ।

जातककथासु राजोवादजातकनाम्नी एका कथा विद्यते । वाराणस्या ब्रह्मदत्त-कुमारो राजा स्वदेशेऽतिलोकप्रिय आसीत् । स चिन्तितवान् मम देशस्य जना मम शासने निवसन्ति, अतएव ते मम नियन्त्रणभयात् मम प्रशंसा कुर्वन्ति । अन्यदेशं गत्वा स्वसम्बन्धे जनानां वीदृशो सम्मतिविद्यते इति ज्ञातव्यम् । रथमारुह्य सारथिं निवेश्य देशान्तरं प्रचलित । तर्धैव कोसलदेशात् मल्लिकार्जुनो नृप स्वसम्बन्धेऽन्यदेशस्य जनानामभिप्रायान् ज्ञातुमागच्छन्नासीत् । एकस्या नद्याः सेतो उभयो रथाव-न्योन्यस्य समक्षमास्ताम् । सेतो संकीर्णत्वात् रथयो कस्यापि रथस्याग्रे गमनं शक्य नासीत् । उभयो रथयो मूर्तो स्वकीयस्य रथस्य पश्चात्करणे स्वकीयस्य राजकुमारस्यावमानं भवत्वा पश्चात्कर्तुं तत्परो नास्ताम् । उभो मूर्तो निर्णयं कृत-वन्ती यत् यो राजकुमार अन्यपेक्षया हीन स्यात् तस्म रथ एव पश्चात्करणीय इति । वयमि, राज्यविस्तारे, विद्यायामग्यासु च कलासु उभाभेव राजकुमारो समा-गावास्ताम् । कस्य रथ पश्चात्करणीय इति समस्याऽऽसीत् । अन्ते कोसलराज-कुमारस्य मूर्तोऽब्रुवत्—“मम राजकुमार मानिनं मानेन, दूर शीघ्रेण, शठं शाठ्येन जयति ।” ब्रह्मदत्तस्य मूर्तेन कथितम्—“यदि इमे गुणा तर्हि अरगुणा ये ? मम राजकुमारस्तु लुब्ध दानेन, अभिमानिनं विनयेन, क्रोधिनं क्षमया, दुर्जनं राजन-

नीतिपु धर्मस्य सम्बन्ध.—महात्मनो गान्धिनः स्पष्टं मतमासीत् यत् नीते-
धर्मेण सहाभिन्नं सम्बन्धो वर्तते । नीतिबीजं धर्मजलेन यदि न सिञ्चेत् तर्हि
फलार्थं बीजे प्ररोह एव नोद्भविव्यति । धर्मजलेन विना नीतिबीजं शुष्कता याति ।
अथ च नीतिरूपा मूलभित्तिर्न स्यात् तर्हि धर्मरूपस्य भवनस्य उच्छेदः स्यात् ।
अतएव सर्वे धर्मप्रचारका धर्मेण सह नीतिं संयोजयन्ति ।

नीतिबलं महत्तमम्—शरीरबलेन बुद्धिबलं महत्तरं भवति, मनुष्यः पशुभ्यः-
शरीरेण बलवत्तरो नास्ति, तथापि स श्रेष्ठो वर्तते । शरीरबलेषु शूद्राः, महिषा,
गजा इत्यादयः मनुष्यापेक्षया बलवत्तरा सन्ति, यदि जनास्तैः सह शरीरपुङ्गव-
करिव्यन्ति तर्हि जनानां पराजयो भविष्यति, किन्तु बुद्धिबलेन जनाः बलवतः पशून्
स्वयमेव कुर्वन्ति । युद्धकाले येषां महतां सेना भवति त एव विजयं न लभन्ते अपितु
येषां राज्ञां सेनापतयः बुद्धिमन्तः भवन्ति ते राजानः अल्पसंख्ययुक्ता अपि जयं
लभन्ते । अनेन सिद्धयति यत् शरीरबलात् बुद्धिबलं महत्तरं वर्तते ।

गान्धिना लिखितं यत् डाकिनमहोदयस्य मतानुसारेण शरीरबलात् बुद्धिबलं
महत्तरं भवति, किन्तु नीतिबलं शरीरबुद्धिबलाम्ब्या महत्तमं वर्तते । नीतिबलस्य
समग्रे बुद्धिवैभवयुक्ता अपि नग्रीभूय पराजिताः भवन्ति । सत्तारे जीवनस्य लोभः
सर्वेषां प्राणिना भवति । यस्य बलं भवति स एव जीवति किन्तु शरीरबलात्
बुद्धिबलं, बुद्धिबलादपि श्रेष्ठं नीतिबलं भवति । गान्धिना दन्तस्थाना बहून्पुदाह-
रणानि लिखितानि । ग्रीषदेशस्य जनता बुद्धिशालिनो आसीत् किन्तु यदा तस्य
देशस्य जनता नीतिं तत्याज तदा तस्य जनताया बुद्धिरेव शत्रु संजाता । मनुष्यस्य
गर्वरूपोऽसिस्तस्यैव कण्ठे पतति ।

धर्मधेव कुटुम्बकम्—महात्मा धामदामचन्द्राणां सिद्धान्तं प्रभावित आसीत् ।
महात्मा गान्धी न केवलं मानवान् अपितु सर्वान् जीवान् पशून्, कीटादीनपि आत्म-
वन् पश्यति स्म । एकदा कारागारे स्वर्षाहाकरक हृत्पीजनमपि कण्ठकपीडया
व्याकुलं दृष्ट्वा तस्य व्यथा निराकृतवान् । स गान्धिनो विपरीतमपि समस्तो बभूव ।
उदारचरितानां धर्मधेव कुटुम्बतुल्या भवति किन्तु अधुनातनजनानां सिद्धान्त-
वत्या-नीतिविपरीतो वर्तते । ते स्वकुटुम्बमात्रं संतारं मन्यन्ते । यदि स्वस्य कुटुम्ब-
स्यस्यं गुणयुक्तं च वर्तते तर्हि ते संतारे कस्यापि प्राणिनः दुःखं न पश्यन्ति, न
च कस्यापि वेदनां शृण्वन्ति । स्वस्य कुटुम्बरयः मुखायं सर्वेषामन्येषां जनानां प्राणिनां
यात्रिहं वक्तुं तत्पराः भवन्ति । ते नीतिमनोतिमपि न गणयन्ति । भारतवर्षे इयं
प्रवृत्तिर्वर्धमाना वर्तते । अतएव सर्वत्र अज्ञानस्य साग्रान्यं वर्तते । राजनीय-
सेवकाः जनश्रयाः शायं परस्य शायं मन्यन्ते, ते मेवामायेन सद्भावनाया च

बलस्य हृदये कोऽपि प्रभावो न भवति । आत्मबलं सैन्यबलात् प्रभावकरं भवति ।

नीतिधर्मविषये महात्मनः प्रशस्ताभिप्राया — (क) परोपकारः सज्जनस्य भोजनम्—महात्मना गान्धिता नीतिधर्म इत्याख्ये पुस्तके लिखितं यत् कोऽपि सत्पुरुषः कीर्तिकामनामात्रेण परोपकारं न करोति अपितु परोपकारं विना स व्याकुलः भवति, यथा जनः भोजनं विना न जीवति तथैव परोपकारं करणं सज्जनस्य भोजनं वर्तते ।

(ख) नीतिकार्यं विफलाऽपि नीतिनं दोषकारिणी—न्यायमार्गस्य नीतिमार्गस्य वाऽऽचरणं कुर्वन् जनः यदि विफलो भवति तथापि नीतेर्न्यायस्य वा दोषो नास्ति अपितु ये जनाः नीतिं न्यायं वा त्यजन्ति त एव दोषभाजनानि सन्ति ।

(ग) नीतिकार्यं सदभिप्रायेण कर्तव्यम्—नीते न्यायस्य ज्ञानमात्रं न पर्याप्तमपितु नीते न्यायस्य सज्जानानां तत्र नीते न्यायस्य वा पालनं जीवने आवश्यकं वर्तते । नीतियुक्तं कार्यं यद्यपि सत्कार्यं भवति किन्तु सत्कार्यकरणमात्रं पर्याप्तं नास्ति, अपितु तत्कार्यं सदभिप्रायेणापि कृतं न वा इत्यपि विचारणीयम् । द्वौ जनौ एकमेव कार्यं कुरुत, एकस्य कार्यं नीतियुक्तमयस्य च नीतिरहितं भवेत् । एको जनो दयया द्रवीभावमवाप्य दीनेभ्यो भोजनं ददाति, द्वितीयो मानं कीर्तिं वा लब्धुं दीनानां भोजयति । उभयोः कार्यं तुर्यं वर्तते किन्तु प्रथमस्य कार्यं नीतियुक्तं विद्यते ।

(घ) नीतिकार्यं निर्भयं कर्तव्यम्—नीतियुक्तं कार्यं सदभिप्रायेण कृतमपि यदि निर्भयतापूर्वकं कृतं, परेषां नियन्त्रणं विना कृतं च भवति, तदेव कार्यं नीतियुक्तं भवति । यदि किमपि सत्कार्यं परेषां नियन्त्रणेन भयेन वा कृतं तर्हि तत्कार्यं नीतियुक्तं न भवति । यथा कोऽपि श्रेष्ठो सेवकस्य मासिकवृत्तिं कर्तव्यबुद्ध्या वर्धयति तदा तत्कार्यं नीतियुक्तं भवति अथ च स्वामी जानाति यदि सेवकायाधिका वृत्तिर्न दीयत तर्हि सेवकं कार्यं त्यक्ष्यति, तेन चाहं दुःखी भविष्यामि, अतएव तस्य सेवकस्य वृत्तिं वर्धयति तर्हि वृत्तिवर्धनं नीतियुक्तं न भवति । इंग्लैण्डस्य राज्ञः द्वितीयरिचर्डस्य समीपे यदा कृपकाणां समूहः क्रोधवशात् स्वाधिकार-आचनार्थं प्राप्तः तदा भयान्तः राजाऽधिकारपत्रे हस्ताक्षरं कृत्वा कृपकेभ्यः दत्तवान् किन्तु यदा कृपकेभ्यो भयं दूरीभूतं तदा तेन राज्ञा स्वप्रदत्तमधिकारपत्रं निरस्तम् । तस्य द्वितीयरिचर्डस्येदं कार्यं कथमपि नीतियुक्तं नासीत् । नीतिमार्गं वीराय महावीराय वा भवति । भीरवो जनाः नीतिमार्गं चलितुं न प्रभवन्ति ।

नीतिपु धर्मस्य सम्बन्ध — महात्मनो गान्धिनः स्पष्टं मतमासीत् यत् नीतै-
 र्धर्मेण सहाभिन्नः सम्बन्धो वर्तते । नीतिबीजं धर्मजलेन यदि न सिञ्चेत् तर्हि
 फलार्थं बीजे प्ररोह एव नोद्भवति । धर्मजलेन विना नीतिबीजं शुष्कता याति ।
 अथ च नीतिरूपा मूलभित्तिर्न स्यात् तर्हि धर्मरूपस्य भवनस्य उच्छेदः स्यात् ।
 अतएव सर्वे धर्मप्रचारका धर्मेण सह नीतिं संयोजयन्ति ।

नीतिबल महत्तमम्—शरीरबलेन बुद्धिबलं महत्तरं भवति, मनुष्यः पशुभ्यः
 शरीरेण बलवत्तरो नास्ति, तथापि स श्रेष्ठो वर्तते । शरीरबलेषु ऋक्षाः, महिषा,
 गजा इत्यादयः मनुष्यापेक्षया बलवत्तरा सन्ति, यदि जनास्तैः सह शरीरयुद्धं
 करिष्यन्ति तर्हि जनानां पराजयो भविष्यति, किन्तु बुद्धिबलेन जनाः बलवतः पशून्
 स्वबले कुर्वन्ति । युद्धकाले येषां महती सेना भवति त एव विजयं न लभन्ते अपितु
 येषां राज्ञा सेनापतयः बुद्धिमन्त भवन्ति ते राजान् अल्पमन्ययुवता अपि जयं
 लभन्ते । अनेन सिद्धयति यत् शरीरबलात् बुद्धिबलं महत्तरं वर्तते ।

गान्धिना लिखितं यत् डाविनमहोदयस्य मतानुसारेण शरीरबलात् बुद्धिबलं
 महत्तरं भवति, किन्तु नीतिबलं शरीरबुद्धिबलाभ्यां महत्तमं वर्तते । नीतिबलस्य
 समग्रे बुद्धिवैभवयुक्ता अपि नग्रीभूय पराजिताः भवन्ति । ससारे जीवनस्य लोभः
 सर्वेषां प्राणिनां भवति । यस्य बलं भवति स एव जीवति किन्तु शरीरबलात्
 बुद्धिबलं, बुद्धिबलादपि श्रेष्ठं नीतिबलं भवति । गान्धिना दन्तप्रयाणा बहून्पुदाह-
 रणानि लिखितानि । ग्रीसदेशस्य जनता बुद्धिभालिनी आसीत् किन्तु यदा तस्य
 देशस्य जनता नीतिं तत्याज तदा तस्य जनतायां बुद्धिरेव शत्रु संजाता । मनुष्यस्य
 गर्वरूपोऽसिस्तस्यैव कण्ठे पतति ।

वसुधैव कुटुम्बकम् — महात्मा श्रीमद्रामचन्द्राणा सिद्धान्तं प्रभावित आसीत् ।
 महात्मा गान्धी न केवलं मानवान् अपितु सर्वान् जीवान् पशून्, कीटादीनपि आत्म-
 वत् पश्यति स्म । एकदा कारागारे स्वपोषाकरकः हृष्टो जनमपि कष्टवपीडया
 व्याकुलं दृष्ट्वा तस्य ध्याया निराकृतवान् । स गान्धिनो विपशोर्नपि समग्रे बभूव ।
 उदारचरितानां वसुधैव कुटुम्बकम् भवति किन्तु अधुना तनजनानां सिद्धान्तः
 अस्या नीतैर्विपरोधो वर्तते । ते स्वकुटुम्बमात्रं सारं मन्यन्ते । यदि स्वस्य कुटुम्ब-
 स्वस्यं मुग्धयुक्तं च वर्तते तर्हि ते सारं वसुधैर्नपि प्राणिनः कु एव न पश्यन्ति, न
 च वसुधैर्नपि वेदना शृण्वन्ति । स्वस्य कुटुम्बस्य सुरार्थं सर्वेषां मन्वेया जनानां प्राणिनां
 याऽर्हन्तं वक्तुं तत्परा भवन्ति । ते नीतिमनीतिमपि न गणयन्ति । भारतवर्षे द्वयं
 प्रकृतिवर्धमाना वर्तते । अतएव सर्वत्र भ्रष्टाचारस्य साम्राज्यं वर्तते । राजकीय-
 सेवका, जनतायां कामं परस्य कामं मन्यन्ते, ते सेवाभावेन सद्भावनाया च

जनहाया. कार्यं न कुर्वन्ति । उत्शोचलीभेन सर्वत्र जनताया. कार्याणि भवन्ति ।
 नोतिबलेन रहितस्य देशस्य पराजय अयं च विनाशः सम्भव एव ।

अर्थनीति — महात्मा गान्धी रस्विनमहोदयस्य पुस्तकं पठित्वा तस्य चिन्तनेन
 प्रभावित आसीत् । गान्धोगोर्षशास्त्र-विषये चिन्तनं दार्शनिकस्य चिन्तनेन न्यून
 नास्ति । अर्थशास्त्रं केवलं धनलाभस्य विवेचना करोति । अर्थशास्त्राणां शास्त्रं केवलं
 धनार्जनास्य शास्त्रं विद्यते इति जनानां धारणा । धनं तु धनेकोपायैः प्राप्यते, एकस्मिन्
 युगे यूरोपमहाद्वीपे जनाः धनिकः विपदानेन हत्वा तस्य धनेन स्वयं धनिकाः भवन्ति
 स्म । अधुना व्यावसायिका निर्धनेभ्यः स्थापयित्वा मिश्रणं कृत्वा धनिकाः भवन्ति ।
 अयं प्रयोगोऽपि विपदं दत्त्वा धनिकीभवनमिव विद्यते । अयं प्रयोगः धनिकीभवनस्य
 कलाऽपि विज्ञानं विद्यते । परन्तु नीतिरनीतेर्वा विप्रेकः त्यक्त्वा धनार्जनं भवति ।
 धनं साधनमात्रं न-तन्वयम्, धनेन मुक्तं दुःखम् उभयं सम्भाव्यते, यदि धनं विवेकिनो
 हस्तं गच्छति तर्हि कृषिर्भवति, अन्नमुत्पद्यते, कृषकाः निर्दोषं धर्मं कृत्वा सन्तोष
 लभन्ते । परन्तु दुर्जनस्य हस्ते धनस्य सञ्चयेन युद्धस्य सामग्री निर्मायते, जनानां
 सर्वनाशो भवति । युद्धे सलानावुभौ नश्यतः ।

नैतिकनियमैरर्थशास्त्रे स्नेहस्य सहानुभूतेश्च संसर्गो भवति । स्नेहस्य
 सहानुभूते संसर्गैव कार्यस्य सफलता दृश्यते केवलमर्थशास्त्रनियमेन कार्येषु
 साफल्यं न दृश्यते । यदि सेनानायकः अर्थशास्त्रस्य नियमानुसारेण सैनिकैः सह
 व्यवहरति, तदा निर्दिष्टं कार्यं न सम्भवम् । सेनापतेः सैनिकानां मध्ये स्नेहस्य
 सहानुभूतेश्च वरमेव यद्यथा यत्नं भवति । स्नेहेनैव सैनिकः सेनापत्यर्थं मर्तुं तत्परो
 भवति ।

सैनिकः परेषां जीवनशाशयं न भवति, अपितु स जनानां प्राणरक्षायै स्वजी-
 वनं समर्पयति । सैनिकः सैनिकदण्डग्रहणसमये एव स्वजीवनं राष्ट्राय समर्पयति ।
 अयमव निमग्नः प्राङ्खिवाकस्य, चिकित्सकस्य, धर्मोपदेशकस्य कृते विद्यते । प्राङ्-
 खिवाकेन मरणपर्यन्तमपि न्यायप्राप्त्यर्थं प्रयतितव्यं, चिकित्सकेन प्राणसङ्कटेऽपि
 आतुरस्योपचारं कर्तव्यं । धर्मोपदेशकः प्राणसङ्कटेऽपि सन्तानं नीत्युपदेशं सम्मार्गं
 च प्रदर्शयेत् ।

व्यापारिकक्षेत्रे गनैरिदं स्वीकृतं यत् व्यवसायिनः कार्यं केवलं धनसञ्चयो
 वर्तते, किन्तु यथार्थरूपेण इयं मान्यता भ्रुतिपूर्णा वर्तते । यदि व्यवसायो केवलं
 नीत्याऽनीत्या वा केनाऽपि प्रकारेण धनं सञ्चिनोति तर्हीदं तस्य कार्यं चौर्यमेव
 विद्यते । यथा सैनिकस्य कर्तव्यं राष्ट्रहिताय प्राणत्यागो विद्यते, तथैव व्यावसायि-
 कस्य कर्तव्यं जनहिताय न केवलं धनत्यागः किन्तु प्राणत्यागोऽपि विद्यते । सर्वेषु

राज्येषु व्यवसायिनः कार्यमावश्यकवस्तूनां व्यवस्थाकरणं विद्यते । घनस्य लाभस्तु तस्यानुपङ्गिकं फलं विद्यते । व्यावसायिको बहुभ्यो जनेभ्यः सेवायां यवसरं दत्त्वा जीविकां ददाति । कतिपयबालका स्वनिवासस्थानं त्यक्त्वाऽन्यत्र कार्यं कुर्वन्ति । तत्र व्यावसायिका एव बालानां पित्रोः स्थाने भवन्ति ।

सार्वजनोत्तमर्थशास्त्रमेव कल्याणकरलोचनप्रियं च भवति । सार्वजनोत्तमस्यार्थशास्त्रस्य अर्थं उचितस्थाने, उचितसमये सुखदायकानां दुःखनिवर्तकानाञ्च वस्तूनां उत्पादनं सग्रहश्च । यः कृषकः समये उत्पादनं करोति, यः शिल्पकारः उचितं कार्यं करोति या स्त्री समये भोजनं पचति ते सर्वे यथार्था अर्थशास्त्रिणः सन्ति । ये जनाः समस्तस्य राष्ट्रस्य सम्पत्तिवर्धने सलन्नाः सन्ति, ते यथार्था अर्थशास्त्रिणः सन्ति । अनेन प्रकारेण महात्मनो गान्धिनः अर्थशास्त्रविषयेऽपि नूतनं दर्शनं विद्यते ।

यद्यपि महात्मनो गान्धिनः नाति-सिद्धान्ता पूर्वमहापुरुषप्रतिपादिताः सन्ति तथापि तेषां विषये मौलिकचिन्तनेन एव स्वजीवने पालनेन च गान्धिसिद्धान्ता "गान्धिनोति" रिति नाम्नाऽपि प्रसिद्धाः सन्ति । तस्य सिद्धान्ता गान्धिदर्शननाम्नाऽपि प्रसिद्धाः सन्ति । गान्धिनो विचारेषु समन्वयो दृश्यते अतएव तस्य विचारधारा सर्वोदयनाम्नाऽपि ज्ञायते । गान्धिनोति जनकल्याणकारिणी, समाजव्यवस्थापिका च वर्तते ।

महात्मागान्धिनो जीवन-दर्शनम्

श्री गोविन्द नरहरि वैजापुरकरः, एम० ए०,

न्याय-वेदान्त-साहित्याचार्य

अयन्ति ते महात्मानो गान्धिनः सत्यशालिन ।

नास्ति येषां यश काये जराभरणज भयम् ॥

महत्प्रमोदावहमेतत् यद् वर्षेऽस्मिन् प्रायोर्जिले विश्वस्मिन् भारतस्य राष्ट्रपितु महात्मगान्धिन शतसंवत्सरोमहोत्सव परया श्रद्धा-भक्त्या परिचाल्यते । १७६९ मितेशवीयवत्सरे अक्तूबरमासस्य शोभने द्वितीये दिने प्रेष्ठेनानेन भारतवसुन्धरा-लङ्कारेण न केवलमस्कामेव राष्ट्र समुदभासित स्वावतरणेन, प्रत्युत विश्वस्मै भारत प्राणपद सत्याग्रहसाधोयूप श्रवणाञ्जलिपुटपानेण पाययित्वा भौतिकता हालाहलस्य तापशामकोऽभोध उपाय परया कृपया उपायनीकृत ।

सामान्यतो नैकेषु राष्ट्रेषु यथाकालमसंस्थाता महापुरुषा समुदयन्ते । भारतेऽपि अनादिकालतोऽद्य यावत् कियन्तो महात्मानोज्ज्वतीर्णा । किन्तु वात्महनो नीतिकविज्ञानस्य चरमोत्कर्षकरेऽस्मिन् युगे शाश्वतिकया शान्ते भारतीय प्रगतयो राद्वान्तोऽन्तारसाधारणेन लोकग्राह्येण नव्येन व्यापकेन रूपेण महात्मगान्धिनैव प्रसारित । नूनं सर्वथा समुचितेऽवसरे विश्वस्मिन् तत्प्रसारण-माध्यमस्य सौभाग्यमेतेभ्य एव महात्मस्य सुलभीभूतम् । अत एव काम राज-नीतिकयादिदृष्टिमिस्तेषा व्यक्तित्वमतितरा स्पृहणीय समनुकरणोयञ्च । यय पुनः राजनीतिललनाया सौभाग्यवि-दोर्घमंस्याध्यात्मस्य वा प्रोन्नायकस्य तात्त्विक-सन्तविशेषरूपेणैव तान् सर्वाधिकस्पृहणीयान् मानहे । लोकोत्तरमेतत् तेषा वलमेव तदा सर्वथा निरसप्रमत्साक राष्ट्र चिरकालिकवैदेशिकदासतापाशे जन्मोचयितु प्राप्तवत् ।

महात्मगान्धिभिरस्मात् सत्सारयात्रिणा श्रुते नैकानि बहुमूल्यानि जीवापायेयानि उपायनीकृतानि । तानि विल परत्र इव इहापि शान्ति-सौमनस्याय सुखमय-जीवनयापनाय च सविशेष प्रभवन्ति । नूनम् ईश्वरस्तरशर्यना, अहिंसासत्यादीनि एवादासद्वतानि धंणादसायेव उपायनानि । पूर्वमेतानि व्यक्तितोपास्तिसाधन-वेन, तत्रापि च पारमादिनसाधनचष्यैरेव समाद्रियन्ते स्म । गान्धिमहामार्गं पुास्तानि

सामूहिकसाधनरूपेण तत्रापि च न केवलमध्यात्ममार्गं एव, प्रत्युत जीवनस्य निखिलेषु क्षेत्रेषु निर्विशेषतया प्रयोजकानीति महता भरेण सङ्घुष्टम् । यदि वयं तेषु दृशमावर्जयन्तो जीवने तानि समनुकर्तुं प्रयतेमहि तदा संसारयात्रायामपि कदापि वैफल्यं न भजेम । परत्र च तेषां यादृशी कार्यकारिता, न सा विपश्चिता तिरोहितेति न तत्र बहु वक्तव्यमवशिष्यते । अत आगच्छन्तु, शुभेऽसरेऽस्मिन् क्षणं तानि जीवन-पाथेषानि तेषामेव शब्दैराकलय्य समीक्षया समासतो भावयाम ।

ईश्वरस्तत्प्रार्थना

ईश्वरः

ईश्वरविषये महात्मानस्ते वदन्ति—“ईश्वरोऽप्येव । न दृश्यत इति तु अस्माकं दौर्भाग्यम् । निर्धनानां सेवैव ईश्वर-सेवा । स हि पिपीलिकायै कर्णं हस्तिने च तदभिमतं ददाति । पिपीलिकाया अपि ज्ञानतोऽपरिपोडनं तत्सेवैव । यो हि ता समाचरति, सोऽन्यान् प्राणिन स्वसजातीयं मानवञ्च कथञ्चाम परिपोडयेत् ? आत्मज्ञानमिदं जीवजातेन अर्थात् ईश्वरेण सह ऐक्यतन्मयभावने नैव समधिगम्यते । जीवजातेन सहैक्यसम्पादनं नाम तद्दु खेन स्वात्मनि दु खानुभूतिस्तद्दु खनिवारणञ्चै” ति ।

ईश्वरविषयकाण्येतानि तेषामूत्राणि सर्वथा अध्यात्मनिष्ठान्यपि व्यवहारविधिमपि सोमनस्याघायिनी विदधतीत्यहो तेषां प्रौढत्वम् ।

प्रार्थना

‘प्रार्थना’-शब्दार्यं निरूपयन्तस्ते प्राहुः—“स्वीयाऽऽयोग्यताया अशक्तेश्च स्वीकरणं प्रार्थना । सहस्रनाम्नो भगवतो यत्किमपि नाम रोचेत, तद् भजनीयम् । सर्वाण्यपि नामानि एक चैतन्यमेव व्याहरन्ति । प्रार्थना भजनं वा न जिह्वया, हृदयेन जायते । अत एव मूका अपि प्रार्थनां कर्तुं शक्नुवन्ति । हृदि हालाहलं चैत्कर्तुं जिह्वाप्रवतिना अमृतेन । यावन्मानवोऽन्तर्बहि सत्यं सामाजिकता पावित्र्यादिकञ्च गुणजातं न वर्धयति, हृदयेन रामनामोच्चारणं सर्वथा ऽसम्भवि” इति ।

प्रार्थना-निरूपणेऽस्मिन् हादिकतया समं सद्गुणानामाधानाय तद्दर्शनाय च लपदेशोऽयं प्रलोपदेशसामरात् नूत्नरत्नाविष्करणं नाम । महात्मना श्रेष्ठतमाः शिष्याः सर्वोद्देशदर्शनाचार्याः श्रीविनोवा भावे महोदया अपि कथयन्ति यदात्म-स्मृतिव्यतिरिक्तानां सर्वासां स्मृतीनां निवारणं ब्रह्मनिर्वाणाय आवश्यकम् । आत्म-स्मृत्यैव इतरस्मृतीनां बिलयः । परं स्मृतिविलयोऽप्यभतीव कठिनतरः । अन्ततस्तदर्थं भगवतो भक्तिरनिवार्यैव । भगवत्स्मृत्यैव भगवत्परतयैव वा व्यर्थ-स्मृतिनिराकरण-

मिद प्रभवति । अतएव भगवान् वदति—‘अनन्यचेता सततम्’ इत्यनन्तर ‘यो मा स्मरति नित्यश’ ‘युक्त आसीत् मत्सर’ इति च । अनन्यचेतस्त्व स्मृतिनिराकरणमेव । तच्च अन्ततो ‘यो मा स्मरति नित्यश’ इत्यनेन अर्थात् भगवत्स्मृत्यैव साध्यते । अपूर्ते पूरण वाह्यतो वस्तु समादायैव क्रियते सर्वस्या अपि । आत्मस्मृतेरपि पूरण पर्यन्ते परमात्मन एव शक्यते । स हि आत्मना निधि । इत्यम् ईश्वरस्मरणम् ईश्वरप्रार्थना वा सर्वथाऽनिवार्येति ते समाधितमस्ति ।

एकादशव्रतानि

व्रताना मूल्यम्

व्रतानि पुनर्भारतीयसंस्कृते सुप्रमाणितानि समुत्कर्षसाधनानि । तैरेव मानव क्रमस्य उच्चादुच्चतर पद समारोढुं पृढावलम्ब प्रभवति । व्रतपालन कस्यापि साधकस्य, सेवकस्य, ब्रह्मचारिण, गृहस्थस्य, वानप्रस्थस्य, सन्यासिन, किं बहुना, सर्वस्य मानवस्य अनिवार्यं वस्तु । अतएव वैदिके धर्मे ‘चतुर्वर्गं चिन्तामणि’ प्रभृतिषु ग्रन्थेषु स्वतन्त्रमेव व्रतखण्ड निर्माणं तदशेषतो व्याख्यानविषयता गच्छति । जैन-बौद्ध-सिख यावनाद्यवान्तरसम्प्रदायानपि तानि पूर्णतो व्याप्नुवन्ति । जैनधर्मे पुन समग्र जीवनमेव प्रायो व्रतमयं याप्यते साधकैः । महात्मगान्धिभिरपि व्रतान्येतानि समादृत्य स्वीकृत्याऽनिरस्यधारणया प्रतिभया अध्यात्मजीवनवत् व्यावहारिकेऽपि जीवने सक्राम्य मानवस्य उभयलोकपन्थानौ प्रशस्तोक्तौ । ते वदन्ति—

“प्रतिज्ञाहीन जीवन किल निराधार गृहमिव । प्रतिज्ञाग्रहणं नाम निश्चली-भावः । अनिश्चलोऽदृढप्रतिज्ञश्च कस्मै विश्वासनाम् भवेत् ? यो हि स्वात्मनो जीवनं प्रतिज्ञामयं न विदधति, न स जातुचित् स्वैर्यं भजते ।

“भगवतः पतञ्जले पञ्चव्रतेषु यः कमप्येकं समादाय समुपास्तिश्चिकीर्ष्येत चेन्न सा सम्भवती । किन्तु तेभ्यः सत्यमेकमाद्रियेत चेत्तदा तु सत्सम्भवः । यतो हि विशिष्टानि चत्वारि महाव्रतादिसत्ये निगूहितानि । अथच, युगस्यास्य कृते पुनर्न पश्यैव, प्रसृत एकादशव्रतान्येव महाव्रतोच्यव्रतानि परमावश्यवानि । श्री विनोबा भावे महाभाग नैति-मूत्ररूपेण सप्रथितानि श्लोकद्वयेः । यथा—

अहिंसा सत्यं अस्तेयं ब्रह्मचर्यं असम्रहं ।

शरीरश्रमं अस्याः सर्वत्र भयवर्जनं ॥

सर्वधर्मसमानत्वं स्वदेशी रक्षणमायना ।

विनम्रं घतनिष्ठां सेवे पृथादश सेष्ये ह्यं ॥ इति ।

व्रतायेतानि सत्यपालनादेव आविर्भाव्यानि । सर्वाण्यपि समवलानि । एव-

स्यापि वैकल्ये सर्व-वैकल्य-प्रसंग । स एव यथार्थतो ब्रह्मचारी यो मनसा, वाचा
कर्मणा च एकादशब्रतान्येतानि समाचरेत्” इति ।

एतेषु आदित पञ्च ‘महाव्रत’ नाम्ना प्रथितानि, प्राचीनकालत समाजे प्रच-
लितानि । शिष्टानि पट् पुनर्महात्मनानेन सयाजितानि ‘उपव्रत’ कल्पानि । अहिंसा-
सत्या ऋतेष्व-वह्मचर्याऽरिग्रहस्थाणा महाव्रताना यमापरपर्यायाणा प्रचलन प्राचीन-
कालत एवाऽऽसीत् । पर तानि मुमुक्षुमात्रानुसरणीयान्येवाऽभवन् । उपव्रतसहिता-
न्येतानि पुन सर्वेषा मानवाना कृते निर्विशेषतया समादरणीयानीति महात्माऽय
व्याजहार । व्रतानामेतेषा साधनाय तेन महात्मना दक्षिणाऽफ्रीकादेशे भारते
च नैका आश्रमसस्या सङ्घट्टिता । अतन स्थित्वा स्वय ताग्यनूष्ठाय आश्रम-
वासिभिरपि तदनुष्ठान कारयामास स । एकादशव्रतानामेतेषा स्वरूपाणि तेषा पर्य-
वेक्षणञ्च परमुपयागीति कृत्वा समासतस्तद्वन्न समुपन्यस्यते ।

अहिंसा

अहिंसा-रूपम महात्मभिरेभि बहु प्रपञ्चितमास्ते । तेषा समग्र जीवनमेव
अहिंसाया मूर्तरूपम् । तदेव व्रत व्याचिख्यासुरय महात्मा धदति—“प्रेम नामैता
दृश वस्तु यत वठोरतममपि शत्रु मित्रता नयति । मुपुत्तौ या किलाऽहिंसानाम्ना
प्रथिता, सैवाऽवस्या जागरे प्रेमाख्या भजत । अहिंमामार्गो न भयाप्लुताना कापु-
रुपाणाम । धानधर्मस्य परिसीमैव सा । यतो हि तत्रैवाऽभयस्य षोडशकला
समुल्लसन्ति । अस्या आरम्भो गृह्यत एव भाव्य । मानसिकोऽय स्थितिविशेष ।
एवमहिंसा निहाय कापि मयादा न किमपि मूल्य घत्ते ।

“इत्यमहिंसा नाम प्रेमसमुदायो वैरभावस्य सर्वथा त्यागञ्च । तत्र दोनता
भीक्ष्ता वा कथमपि पद नादधत । दृढता, वीरता, निश्छलता चैव तदुपादानभूता ।
केवल जीवदयापालननैव न कामादिपङ्क्तिपूणा जय साध्यते । पर प्रतिमानवम-
हिंसैव तत्र प्रभवति । पङ्क्तिपुत्रिजयिनश्चत प्रेमरसाप्लुत सागरो नाम” ति ।

अहिंसाया विस्तृत विवरण योगशास्त्रे पुराणेषु जैनधर्मे च द्रष्टु शक्यम् । भग-
वता पतञ्जलिना तु स्पष्टमेवोक्तम्—“अहिंसाप्रतिष्ठाया तत्सन्निधौ वैरस्याग ’ इति ।
पर महात्मनाऽनेन साऽत्र इत्य व्याख्याता मया इह परत्र च सममेव समुपयुक्ता
सिद्ध्यति । विनोवामहाभागे पुनरस्या महात्मोक्ते यादृश विश्वतोमूल भाष्य
कृत तदपूर्वमेव । सक्षपतस्तेषा मतन अहिंसाया गणित नाम ‘आत्मदर्शनम् + हरि-
दर्शनम् = पूर्णाहिंसा इत्येव निष्कर्षरूपेण शक्यु शक्यते । अतो व्रतमिद सर्वैर-
विशेषेण समनुष्ठेयम् ।

सत्यम्

द्वितीयस्य सत्यव्रतस्य विषये महात्मान सद्भिरन्ते यत् 'सत्यं नाम मनोवाक्कायानामैकरूप्यम् । ततोऽप्यधिकं यदि किञ्चित् चेत्तदपि । जगति यद्वर्तते, आसीत्, भविष्यति वा, तदेव सत्यम् । एतादृशं सत्यं परमात्मैव, नहि तत् परं किञ्चित् । शुद्धसत्यस्य शोधनं नाम राग-द्वेषादिद्वन्द्वेभ्यो विमुक्तिः ।"

इत्यं यदा सत्यं परमात्मयद् एकमेव किमिति तदा एकस्यैव तस्य विभिन्नाणि रूपाणि दृश्यन्ते जगति । एकमेव सत्यमन्यस्मै असत्यं प्रतीयते, कोऽनं हेतुः ? प्रश्नमिमं समुत्तरयन्तो महात्मान आहुर्यन् "महत्तरस्य विम्बस्य आश्रयभेदेन विभिन्नरूपतेतिवत् सत्यस्यापि नैकानि रूपाणि दृश्यन्ते । तथाप्यन्ततस्तत् एकलपमेव । एव स्थितौ 'सत्याचरणमेव मे लक्ष्यम्, इन्द्रियाद्येन कदापि न भविष्यामी' ति निश्चयवान् मनोभूमौ स्थित्वा मनसा यादृग्-रूपं सत्यमनुभवेत्, तदाचरणमेव सत्याचरणं तस्मै हितम् । परस्यानुकरणं न जातु सत्याचरणम् । मनसा, वाचा, कायेन चैकरूपमेव वक्तव्यं सत्यान्वेषकेण । इदं तु सर्वं कर्तुं शक्यत एव, कामचरणस्य सत्यस्य समनुष्ठानं सुदुष्करं भवेत् ।

"अ-यच्च, सद्योपासकस्य कृते मौनं महत्तरमुपकारकम् । भाषणेऽतिशयोक्तेर-वकाशोऽवर्जनीय एव । परं मौनं नूनमसत्यवर्जनं बहुश सहजतश्च सिद्ध्यति । मितभाषी अपि विचार्यं वदतीति मितभाषणेनापि असत्यतो रक्षणं सत्यपालनञ्च अर्थतः ससाध्यते" इति ।

त्रिकालावाप्यं सत्त्वम्, तच्च ब्रह्मणो नीरूपस्य निर्धमिणं प्रथमं रूपं सहजो धर्मो वा । तदेव हि सत्यं महात्मनोऽस्य अन्ततः समुद्दिष्टम् । तदेव पुनर्याया तैर्व्या-वहारिकोपास्तिविषयता नेतुं समुपदिष्टम्, सर्वं शास्त्रसारं एव । सत्येन सह मौनस्य साध्य-साधनभावः पुनरतितरा स्मरणीयोऽनुकरणीयश्च । इत्यं प्रत्येकेन सत्यव्रतो-पासनेन चरमसत्यपदं सर्वथा समाक्रमणीयमेव ।

अस्तेयम्

अस्तेयव्रतविषये गान्धिमहाभागा वदति यत् "जगति परस्य वस्यचनं वस्तु-नोऽग्रहरणं चौर्यं स्तेयं वेति ताम्ना प्रथितमेव । तदभाव एवाऽस्तेयम् । पुनः स्वाधि-कृतस्यापि पितृ-दायादेः विना तदाज्ञां ग्रहणमपि स्तेयमेव । किं बहुना, यत्स्वात्मनो न परमावश्यकम्, तद्ग्रहणमपि अस्तेयव्रत-विप्रतीपमेव" इति ।

मार्गे पतितस्य अनपिच्छतत्त्वस्यापि वस्तुनो ग्रहणं स्तेयमेव । उपवात-नास्ते स्वादचिन्तनमपि अस्मामेव कोटी अन्तर्भवति । अन्ततः परोद्भासितस्य विचारस्य

स्वकीयविचाररूपेण समुपस्थापनमपि तथा । एवमादीन् स्थूलमूढमान् स्तेयप्रकारान् सावहितमालदय तेषां वास्तविक वर्जनमेव अस्तेयव्रत महात्मना मतेन । अस्तेय-व्रतानुष्ठातु कृतेऽतितरा नम्रता, विचारशीलता, सावधानता, निराडम्बरता च परभावश्यकौ ।

महात्मनामेषां प्रेष्ठनिध्वै श्रोत्रिनोवा महाभागी. पुनरयं विषय प्रकारान्तरेण व्याख्यात । ते वदन्ति—“मनुष्यस्य त्रयो जीवनयात्रा-प्रकारा भवन्ति १ भिक्षा, २ व्यवसाय, स्तेय च । भिक्षा नाम समाजस्य अधिकाधिका सेवा कृत्वा स्वल्पात् स्वल्पतर ग्रहणम् । व्यवसायो नाम समाजस्य विशिष्टा सेवा कृत्वा तस्या समुचित-शुल्कग्रहणम् । इतोऽन्यत् स्तेय नाम समाजस्य न्यूनातिन्यूना सेवा कृत्वा अधिकाधिकग्रहणम् । प्रसङ्गविशेषे समाजस्य हानिमपि कृत्वा स्वार्थसाधन स्तेयमेव । एता-दृशस्य स्तेयस्य सर्वथा परिवर्जनमेव अस्तेयव्रत महात्मानुगृहीतस्य अस्तेयव्रतस्य रहस्यतमं वस्तु” इति ।

ब्रह्मचर्यम्

ब्रह्मचर्य-व्रतविषये महात्मना व्रतमिदं यत् “यो मनसा विकारी तस्य ब्रह्मचर्यं स्वल्पमेव मन्तव्यम् । विचारे निर्विकारतामविभक्तं कोऽपि पूर्णब्रह्मचारी भवितुं न शक्नोति । तच्च ‘पर’-दर्शनेनैव साध्यते । दृष्टे परादरे स्त्री-पृभेद एव विलय गच्छतीति कुतोऽष्टविधमैथुनान्यतमरूपस्य ब्रह्मचर्यविप्रतीपभावस्य प्रसरः । निर्भय-स्यास्य ब्रह्मचर्यस्य पालनं सर्वदा शुभचिन्तनैव साध्यम् । नामस्मरणमप्यत्र भूयसा सहायकं भवती”ति ।

व्रतस्यास्य निरूपणे महात्मना हार्दमिदमवगम्यते यत् न केवलं जननेन्द्रिय-स्यमनमेव ब्रह्मचर्यम् । प्रत्युत एकादशेन्द्रियाणां सर्वेषां समय एव । आसक्तं परो न कोऽपि ब्रह्मचर्यस्य परिपन्था । सङ्कुचितं प्रेमैव तस्यापरं पर्यायं । व्यापकं प्रेम तु अनासक्तत्वे परिगम्यते । अतएव गार्हस्थ्येऽपि सन्तानमानकामनया स्त्रीसङ्गे ब्रह्मचर्यं न व्याहन्यते । तत्रापि प्रथमसन्तानपर्यन्तं नियतकाले श्रतुकाले तथा गमने इति हि शास्त्रकृता निदेशः । प्रथमसन्तान एव धर्मजं उक्तम् । द्वितीयादि-सन्तान-जातानि पुनः कामजा-न्येवेति शास्त्रकृता राडान्तः । एतादृशं पूर्णं निर्भयं ब्रह्मचर्यं तु परदर्शनेनैव साध्यत इति महात्मना वचः सर्वथा शास्त्रानुमोदितमेव । यावत् तन्न सिद्ध्यति, तावत् शुभचिन्तन-भगवन्नामस्मरणेऽपि ब्रह्मचर्यसाधने परं प्रयोजकं जनसाधारणानुकरणीयम् । सर्वदा शुभचिन्तनेन मनसि विकारप्रसरो वार्यते । भग-वन्नामस्मरणेन च धैवात् तादृशप्रमादावसरे समुपस्थितेऽपि नूनं ततो रक्षणं भवति ।

अपरिग्रह-व्रतम्

अपरिग्रहापरपर्यायस्य असङ्ग्रहव्रतस्य विषये महात्मानो वदन्ति यत् "अनावश्यकवस्तुनो ग्रहणमेव सङ्ग्रह । सत्यशोधकेन सदैव असङ्ग्रहिणा भाव्यम् । आदर्शभूत आत्यन्तिकोऽपरिग्रहस्तु गृहान्त-वस्त्र-वलहीनो भूत्वा विचरणम् । अन्ना-दोनामावश्यकता भगवानेव पूरयिष्यतीति मत्वा तथा वर्तनम् । अमुमेवापरिग्रहं हृदि विभाव्य जीवने यावच्छक्यम् अनावश्यकवस्तुनो ग्रहण परिवर्ज्यं व्रतमिदमनुष्ठेय जनसाधारणेन । परिग्रहेऽस्मिन् निरर्थकविचारा अपि विषयता भजन्ते । ईश्वर-विमुखतापादका विचारा अपि तथा । अतोऽपरिग्रहनिष्ठैस्तेभ्य सर्वेभ्यो विरतैर्भाव्यमिति ।

महाव्रतमिदं सावधानतावृत्ते समानान्तरं वक्तुं शक्यते । यावदावश्यकं तावदेव उपादेयम्, अन्यत् त्याज्यमिति सावधानवृत्त्यैव पालयितुं शक्यमिदम् । तदर्थं स्वल्पा-तिस्वल्पवस्तुभिः जीवननिर्वाहं स्वावलम्बनञ्च परमावश्यकम् । कस्यापि वस्तुनो-ऽधिकाधिकमुपयोगं स्थिरोकरणञ्चेति व्रतस्यास्य मुख्यं सूत्रम् । अपरिग्रहो नाम नालस्येन प्रमादेन वा वस्तुना विनाशतम् । अपरिग्रहेणानेन सुखमविनाभूतम् । अन्ततो देहस्यापि अपरिग्रहपर्यवसाया त्याग परमस्य लक्ष्यम् । देहं विसृज्य पर-मात्मनि विलीय तदोपशान्तवतानन्दानुभव एवासङ्ग्रहस्य वास्तविकी सिद्धिः । तदेव लक्ष्यं पुरतः सत्याप्य यथाशक्ति तदनुकूलं प्रयतनमेव असङ्ग्रहव्रतनिष्ठाय सारतत्त्वं वक्तव्यं भवति ।

शरीर-श्रम-व्रतम्

शरीर-श्रम-व्रतविषये महात्मानान्धिताभिहितम् यत् "वायव-श्रमो मानव-मात्रस्य कृतं सर्वथा अनिवार्यं एव । जीवनयानाया वृत्ते श्रमकरणम् ईश्वरीयो निर्देश एव । यद्यस्य पालनं प्रामाणिकतया क्रियेत चेत् साम्प्रतिकं स्वामि-भूतयो व्यापकं बलहो विवादं सङ्घर्षो वा सहजत एव विलयं गच्छेत् । अहिंसाया पालनाय, सत्यस्य आराधनाय, ब्रह्मचर्यस्य च स्वाभाविकीकरणाय वायव्यं श्रमो रामवाण एव । 'स्त्रीयस्वेदविन्दून् पातयित्वा परपट्टिकामर्जय' इत्यस्ति 'बाइबिल' ग्रन्थस्य वचनम् । यज्ञा हि बहुविधा भवन्ति । तेषु करपट्टिका (रोटी) समर्ग-नाम शरीरश्रमोऽन्यन्तम । तथा प्रयतमानं विपुलाऽन्नलाभो राष्ट्राय, तेन च विविधचिन्ताभ्यो निवृत्तिश्च जायते" इति ।

श्रीविनोबासाहाभासं यज्ञस्य ध्यात्येवैव कृता यज्ञयतो मानव समाजस्य उपकार गृह्णाति । तेन च तत्तापनान्नं ह्यगो जायते । यज्ञा पुनस्तद्भ्यासस्य

पूर्तिमाचरन्ति । एवञ्च समाजोपभुक्तवस्तूना ह्यासपूर्तिकरो यज्ञ सिद्धयति । सत्येवं शरीरश्रमस्य यज्ञत्व सुस्पष्टमेव । महात्मगान्धिभिः शरीरश्रमस्यास्य सिद्ध्यै एव चरखा-चक्र प्रस्तूय सूत्रनिर्माणविधिरुद्धावित । तेन च दैनन्दिनावश्यकताया अज्ञानतर द्वितीयावश्यकताप्रकारस्य वस्त्रस्य स्वावलम्बन सहजत सिद्ध्यति । स्वावलम्बि-जीवनस्य महत्त्वं विदुषा कृते पृथक् निरूपणीयता नापेक्षत एव । अस्मिन्नेव प्रसङ्गे महात्मभिः घनाध्यक्ष (ट्रस्टीशिप) कल्पनाप्रस्ताव समुपस्थापितो येन घनपति-निर्घनाना स्पर्धाऽपि अकस्मादेव विलय याति । शरीर-श्रमव्रतान् च अध्यात्मपरिपन्थी तमोगुणो रजोगुणश्च मानवस्य नियम्यते । इत्यमनेन व्रतान् अध्यात्मसाधनेन सहैव लौकिक स्वामि-सेवकसङ्घर्ष, घनपति-निर्घनसङ्घर्षोऽपि सहजत परिह्रियते इति व्रतमिदं सर्वथाऽनुष्ठेयम् ।

अस्वाद व्रतम्

अस्वाद व्रतविषये महात्मगान्धिनः प्राहुः—“अनायासेन यत्किमपि पाचितं भवति, सर्वमपि अस्माकं कृते ग्राह्यम्, न कयमपि त्याज्यम् । ईश्वरकृपा मत्वा सन्तोषपूर्वकं शरीरनिर्वाहाय तदग्रहणमस्वादव्रतनिष्ठाया पर रहस्यम् । ब्रह्मचर्य-व्रतपालनाय सर्वेन्द्रियाणां सयमनस्य आवश्यकत्वेऽपि स्वादग्राहकस्य रसनेन्द्रियस्य सयमन परमनिवायम् । आहार सदैव स्वल्प, स्वाभाविकोऽनुत्तेजकश्च भाव्य । अन्ततोऽस्वादो नाम स्वादस्याभावः । स्वादश्च रस आनन्दो वा । औषधं यथा शरीररक्षणायैव भदयते, न तत्र स्वादस्याऽवसरः तथैव भोजनमपि ग्राह्यं केवलं शरीरयात्रानिर्वाहाय । इतोऽयत् सामूहिक-भोजनेनापि अस्वादनिष्ठा पोषणे साहाय्यं भवति । तत्र कस्याप्येकस्य रुचिर्विशेषेण पाको न निष्पाद्यते । अतएव सहजत प्रतिव्यक्तिगता भिन्ना रुचयो नियन्त्यन्ते ।”

अस्वाद-विषये विशेषतो विमर्शनीयं नावशिष्यते । अत्यन्तदौर्बल्यप्रयुक्तो दोषो नाम स्वादरसः, योहि महतो विषदः पदम् । स्वादलोभेनैव मोना बडिश्चे वध्यन्ते । ‘जित्तं सर्वं रसे जिते’ इति सूक्तिं प्रथितमेति व्रतमिदं सर्वसाधारणैरनिवार्यतोऽनुष्ठेयमेव ।

भयवर्जनम्, अभयं वा

भयवर्जनम्, अभयं वा दैवीसम्पत्तेः सर्वाग्रगण्यो गुणो भगवतैव गोप्ताया प्रोक्तः—अभयं सत्त्वसरुद्धिः’ इत्यादिना । तद्विषये महात्मानो लिखन्ति—“अभयमतरा सत्यशोधनमेव कथम् ? ‘हरिनो मारणं ह्यो शूराणो कायरानु काम जोरे’ अर्थात् हरेर्मार्गं शूराणां वर्तते, न तत्र कापुरुषाणां प्रसक्तिः । अभयं नाम

समस्तबाह्यभयेभ्यो निवृत्ति । काम-क्रोधाद्यान्तररिपुभ्योऽपि भयनिवृत्तिरावश्यको । वस्तुत एतेषा जयेनैव बाह्यभयेभ्यो निवृत्ति सुलभा जायते । परं 'सर्वमेतत् न मम, ईश्वरस्यैव एतत्सर्वम्, अहमपि तस्यैव' एतादृशनिष्ठाया दृढीकरणेन नूनं सर्वभयतो निवृत्तिर्भवति । उपनिषदाह—'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा ।' तस्यैव सेवका भूत्वा शून्यभाव स्वीक्रियते चेत् सर्वभयतो निवृत्ति, सहजा शान्तिः, सत्यनारायणस्य दर्शनं च जायते ।”

अभयव्रतमिदं सत्याहिंसाभ्या सम्बद्धम् । अहिंसाया पूर्वोक्तरूपद्वयेन आत्म-दर्शन-हरिदर्शनात्मकेन निर्भयतापरपर्यायमभयमाविर्भवति । भयमिदं शारीरिक-मानसिके व्यक्तिगत-सामूहिके चेति विभज्यते । तत्र शारीरिकं मानसिकञ्च व्याख्यातपूर्वम् उपरिष्ठात् । व्यक्तिगतनिर्भयता पुनस्त्रिविधा श्रीविनोबामहाभार्ग-व्याख्याता वर्तते । सा चेत्यम्—१. निष्णाता निर्भयता, २ ईश्वरनिष्ठा निर्भ-यता, ३. विवेकिनो निर्भयता च । भयादितस्य विषयविशेषस्य अभ्यासेन जायमाना आद्या । द्वितीया भक्ति-शैराम्याद्याध्यात्मिक-साधनसाध्या । चरमा विवेकिनो निर्भ-यता च नाम भयप्रसङ्गेष्वपि चित्तस्थैर्यं विधाय विवेकेन सम्प्राप्तया स्थित्या सह-सफलसङ्घर्षं, अन्ततश्च हरिस्मरणेन नि सङ्कोचं देहोत्सर्गश्च । व्यक्तिगतनिर्भय-ताया इदं निष्कृष्टरूपम् । सामूहिक-निर्भयता पुनरस्मान्निः वैदेशिकदासतापाशाना छेदनावसरेऽनुभूतपूर्वैव । सेर्यं निर्भयता अभयं वा अहिंसा-पालनेनैव साध्यत इत्यस्ति महात्मन समग्रस्य व्याख्यानस्य तत्त्वम् ।

सर्वधर्म-समानत्वम्

सर्वधर्म-समानत्वस्य सर्वधर्मसमभावस्य वा विषये गान्धिमहाभागा आहुयत् "सर्वधर्मसमभावेन स्वधर्मविषये न जातु औदासीन्यमायाति । प्रत्युत स्वधर्म-विषयिण प्रेम्ण, आन्व्यं दूरीभूय तद्धि शुद्ध ज्ञानमयं सत् परिजायते । सर्वधर्मसम-भावेन अस्माकं दिव्यचक्षुषि समुन्मीलन्ति । धर्मान्विता-दिव्यदर्शनयोः उत्तर-दक्षिणायितमन्तरं नाम । सर्वधर्माणामेवयं किल नावश्यकम् । प्रत्युत विभिन्नधर्मा-नुयायिन परस्परमादरभाव सहिष्णुता च धारयन्तु । सर्वेषा धर्मणामात्मा एक एव । स हि विभिन्नप्रकृतिमूर्तत्वरूपता याति । कालस्य आन्तं यावद्विदं वस्तु-चिरस्थायि । अतो मतिमता बाह्यकलेवरमुपेक्ष्य विभिन्नाकृतिषु वर्तमान एक आत्मैव परिदर्शनीय ” इति ।

सर्वधर्मसमभावात्प्रयमेतत् प्रथम्, एतन्नामाऽपि महात्मगान्धिनः चेतसि दक्षि-णाऽश्रीवा देतो सत्याग्रहप्रसङ्गे उत्सर्ज्यम्, भारते च पुनरभ्यासेन तद् बाढर्भगतम् । अहिंसासत्याम्या सम्बद्धमेतद् प्रथम् । अनेनाऽनेकजातिशङ्कुलेऽपि अस्माकं भारते

देशे यूरोपीयराष्ट्रकल्पेषु विभिन्नप्रदेशेषु बिलक्षणमैकमत्र परिरुद्ध्यते, यदा किल एकभाषाभाषिष्वपि अस्मदीय-प्रदेशकल्पेषु तद्राष्ट्रेषु तन्न दृश्यते । अस्य नूनमेको हेतुः सर्वधर्मसमभाव एव । परधर्मस्यानादरः पर्यायतः स्वधर्मस्यैवाऽनादरो मन्यते । प्रत्येकधर्मस्तदनुयायिना कृते स्वधर्मरूपेण नूनं पूर्णतमः । विनोवा महाभाषाणां शब्दे स्वभाषातुस्पासनवत् प्रत्येकधर्मानुयायिभिः स्वधर्मोपासनं कर्तव्यम् । स्वतन्त्ररूपेण पुनः सोऽपूर्ण एव । सर्वधर्मसमवायेन सम्भाव्यमानस्य स्वधर्मप्रमाद-सन्देहस्य परिहारः पुनरुपरिष्ठात् महात्मनैव कृत इति व्रतमिदं सर्वथा राष्ट्रियैक्य-प्रसाधनम् ।

स्वदेशो-निष्ठा

स्वदेशी-व्रतविषये महात्मानः प्रोचुः —“स्वदेशीभावनायाः अयमर्थो यदस्माकं सा भावना, या किलास्मान् दूरतरं क्षेत्रं विहाय स्वसमीपवर्तिनः प्रदेशस्यैव उपयोगं सेवा च शिक्षयति । मम देशभक्तिवर्जनशीला ग्रहणशीला चाप्यस्ति । वर्जनशीलायाः अयमाशयः यदहं सप्रथमं स्वकीयं चेतो जन्मभूमावेव केन्द्रितं करोमि । ग्रहणशीलायाः इत्यस्यार्थो यन्मम सेवायाः प्रतिस्पर्धायाः विरोधस्य वा भावना लेश-तोऽपि न वर्तते । स्वसम्पत्तेरेव उपयोगो विधेयो येन भवता प्रतिवेशी कथमपि पीडितो न भवेत् । नायं शासकीयो नियमः अपि तु महत्तरो जीवनसिद्धान्त एव । अहिंसायाः प्रेम्णो वा समुचितपालनस्य कुञ्जिकैवेयमि”ति ।

स्वदेशभक्तिविषये पुनः विद्वांसः वक्तव्यम् ? भगवता मर्यादां पुरुषोत्तमेन रामभद्रेणाप्युक्तम्—

‘अपि स्वर्णमयी लङ्का न मे लङ्गमण रोचते ।

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ॥’ इति ।

‘स्वतन्त्रताऽस्माकं जन्मसिद्धोऽधिकारः, न च नूनं गृहीन्वैव विरता भवेम । इति मन्त्रस्य द्रष्टुं लोकमान्यतिलकस्य पुनरिदं व्रतं तदीयाभिक्रमस्य मुख्यतम-साधनमेवाऽऽसीत् । तथापि महात्मनामयं सङ्केतं कथमपि नानुपेक्ष्यो यत्स्वदेश-भक्तिः परदेशहितविप्रतीपा कथमपि न भाव्या । सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्मदे समा-चरितव्यम् । लक्ष्यं किल विश्वव्यापकम्, कार्यक्षेत्रं पुनः परिसरवर्ती प्रदेश एव भाव्यः एतादृशेन भावेन कार्यकरणं स्वदेशोव्रतमुच्यते । स्वराष्ट्रतमुज्ज्वली व्रतस्यास्य नितरामावश्यकत्वमित्यत्र मतद्वयं जानुचनं न भवतीति सर्वथा सर्वैरविशेषं समुपा-स्पमिदम् ।

स्पर्शभावना-व्रतम्

स्पर्शभावनाविषये महात्मना मतं यद् “अन्त्यजाना सेवा करणीयैव । न तत्र पापम्, अपि तु पुण्यमेव । रुग्णस्य अन्त्यजबालकस्य सेवा धर्म एव । रामायणे शबरी-निपादरात्रौ किञ्चिदप्युच्यते आस्ताम् । परं रामभद्रेण तौ स्वात्मीयौ कृतौ । अन्त्यजा अपि मानवा एव । ‘तेषाम् अस्पृश्यत्वमित्युक्त्वा अवमाननं तिरस्कारश्च मानवताविनाशवदेव भवतः ।”

धर्मस्य वास्तविक रहस्यमजानद्भिः केवलं कर्मकाण्डपरायणैः कर्मजडैः स्वात्मानं सर्वश्रेष्ठमन्मै वैश्विद्धमधुरीणैः निम्नवर्गोणाग्नेन सह क्रूरो व्यवहारं कृतं क्रियते च स्वात्मप्रतिष्ठापन-भावना । न ह्यत्र शास्त्रं तयाकर्तुं समुपदिशति । विषद्ग्रस्तोऽन्त्यजबालक एव किम्, पशु-पक्षि-प्रभृतितिर्यग्योनिगतोऽपि स्यात्, तद्विपत्ति-वारणं मानवस्य परं कर्तव्यम् । शुनि इवपाके विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हन्तिनि च तिष्ठन्तमात्मानम् एकत्वेन द्रष्टुं समुपदिशच्छास्त्रं कथं नाम स्वबान्धवा-तामन्त्यजाना परिपीडनमनुमन्येत ? भारतीयसंस्कृतौ स्पृश्यास्पृश्यव्यवस्थाया न जातु घृणामूलकत्वम् । अपितु पूर्वजन्मीय-कर्मविपाक एव सः । परमादरणीया मातरमपि रजस्वलाकाले वयं न स्पृशामः । नैतावता साऽऽमभ्यमनादरणीया समुपेक्ष्या वा जायते । परमनधिकारिणा केपाञ्जन एतद्रहस्यानभिज्ञाना स्वात्मगौरव-प्रस्थापनचपाना स्वभ्रातृभूतानामन्त्यजाना परिपीडनेन प्रतिक्रियापीडिताः समुद्विग्नाः महात्मसुलभकरणप्रकृतयोज्यान्विमहाभागाः स्पर्शभावनामपि द्रुतत्वेन स्वीकर्तुंमतिशयं प्रेरिता अभवन् । तेषां स्पर्शभावना व्रतविषयकमुपरितनं विवेचनमपि निर्विशेषं सर्वभागीयैः स्वीकर्तुं शक्यम् । प्रतिगतानामेतेषामस्मद् भ्रातृणां वास्तविकोत्कर्षकारिणी सुविधा अप्रदाय स्पर्शभावना व्रतनाम्नाऽथ तदनुयायिभिः प्रतिहिंसाप्रवणं यत्कर्म समाचर्यते, तन्नाम कियदनेन महात्मनः स्पर्श-भावना व्रतेन सङ्गच्छते इति विवेकिना विचारणीयं वस्तु ।

अन्यच्च, वैदेशिकशासकैः प्रतिगतमनुं वर्ग लोभेन समाकृत्य ‘विभज्य शासन-करणतीते’ (फूट डालो और शासन करो) प्रयोगोऽस्माकं भारतीयानां विरुद्ध-रिचकोपितपूर्व । तेषां महात्मनाग्नेन स्पर्शभावनाया व्रतत्वेन स्वीकारः कृत-इत्वेन तन्नानिधिसमायाहं परमदेवभक्तस्य वस्यच न कृते । तेषां पवित्रकरणा-प्लुतभावनानि न गन्तुं व्रतमिदं तेनैव रूपेण न वस्यापि विप्रतिपत्तिकरं भवेदिति संभावयामः ।

विनम्र-भावना

विनम्रता-व्रतविषये धी गान्धिन ऊचुः — “वस्तुनो व्रते नम्रतायाः प्रवेशस्तस्य गौरवमेव न्यूनतामापादयति । अमृतममविद्यान्तोऽयं यदहिता-ग्रह्यवर्षनिष्ठे नूनं

नम्रो भवेत् । नम्रता-विहीना अहिंसा हास्यव्यङ्ग्यचित्रकल्पा । स्वात्मानं रज कण-
चत् यावन्न मन्मते, तावदहिंसात्रतग्रहणमसम्भवि । मत्सि यावदहभावो न ताव-
दीश्वरदर्शनम् । ईश्वरमिलन चिकीर्षित चेत् स्वयं शून्येन भवितव्यमेवे" ति । -

अत्र त्रिपये किमधिकं वक्तव्यम् ? अहङ्कारस्तु सर्वस्यैव अनर्थजातस्य धीजं
शास्त्रकृद्भिर्निगदित इति तत्परिहारो भारतीय सस्कृते प्राणपदमेव । नम्रत्वमिदं
फलोद्गमेन सहजत सिद्ध्यति । ततः पूर्वं किल तच्चतनसाध्यम् । स्वस्य शून्यत्व-
भावनम्, परमेश्वरस्य च सर्वशक्तिमत्त्वस्वीकार जगतश्च तद्रूपत्वप्रत्ययो नम्र-
ताया अमोघानि साधनानि वक्तुं शक्यन्ते । अत इदं व्रतमपि सर्वथा सर्वप्रमदि-
तैरनुष्ठेयम् ।

इदमत्र वच्यम्—यद्यपि एकस्मिन् सत्यात्मके महाव्रते एव पञ्चाना महाव्रताना-
मन्तर्भावो जायते । किञ्चुना, सत्यं यथा साधनं तथैव साध्यमपि । परमलक्ष्यस्य
ग्रहणस्तदुपपत्त्वात् । तथापि निरुपधि-रुहणावता भगवता पतञ्जलिना अहिंसा-
सत्या-ऋतेयादिपञ्चव्रताना महाव्रतत्वेन गणनं शिष्यं बुद्धि-वैशद्यार्थं साधकानां
साधनानुष्ठानसौविध्याय च कृतम् । एवमेव महात्मगान्धिभिरपि पञ्च महाव्रतै-
रप्युपपन्नानां पृथक् गणनं लौकिकाऽलौकिकोभयविधानां साधकानाम् उभय-
विधसाध्यसाधनार्थैव विहितम् । तेन च न विनागासङ्गतिकल्पनायां लेशतोऽप्यव-
सर इति ।

इत्थं महात्मगान्धिमहाभागैः भारतभुवः समागत्य एकादशव्रतानां य आचारो
विश्वस्य विशेषतो भारतराष्ट्रस्य कृते प्रदर्शितः, स्वीयया अनितरसाधारणया
प्रतिभया अध्यात्ममानफलानि महाव्रतानि राष्ट्रियहितसन्दर्भेण व्यापकीकृत्य व्या-
ख्यातानि, आवश्यकनव्योपव्रतानि पुनर्विश्वहिताविरोधेन ससामयिकानि सहजानु-
करणीयरूपाणि प्रसाधितानि, तेषामीश्वरप्राथनादीनाञ्च समासतः परिचयसमी-
क्षणमस्माभिरत्र विहितम् । वैज्ञानिकेऽस्मिन् युगे विश्वस्य, भारतराष्ट्रस्य च कृते
अनन्यसाधारणो दायार्थ्यं तेषां महात्मनाम् । ईश्वरप्राथनासमन्वितोऽप्यधर्माचारो
नूनम् इहामुत्र जीवनयोः सुखतापकं महत्तरं जीवनपाथेयं नाम । यदि नाम गान्धि-
शतसवत्सरी-महोत्सवप्रसङ्गेन वयमस्य दायस्य वास्तविकं मूल्यमभिलक्ष्य जीवने
तमनुवर्तुं प्रवृत्ताः प्रभवेम, तदैव महत्तं समायोजनस्यास्य वास्तविकं साफल्यं
भवेत् । तेषां प्रेष्ट्यास्य राष्ट्रस्य समुन्नत्यै अमरात्मानस्ते महात्मान एवास्मान् तथा
कर्तुं सहयुद्ध्यं याजयन्वित्यवास्ति जनस्याय तेषां पदपायोजयोः श्रद्धामयं शब्द-
सुमनाञ्जलिः ।

गान्धिनः शिक्षा-क्रान्तिः

श्रीरामनाथ पाठक 'प्रणयी', एम्-ए० (द्वयम्), डिप-इन-एड
साहित्यव्याकरणायुर्वेदाचार्य

विद्यावता सुविज्ञातमिदं यद्गान्धिन सर्वस्व सर्वोदयदर्शनमस्ति । तस्य च मुख्यस्तम्भा सत्यमहिंसा प्रेम च विद्यन्ते । गान्धी सत्यमेवेश्वर मनुते स्म । सत्ये तस्याविचलान्विमाश्रद्धासीत् ।

गान्धी लिखितवान् यत् सत्याहिंसे एव सर्वद्वे स्तो यत्तपो पार्थक्यमसम्भव-
मस्ति । सोर्जहिंसा प्रसाध्या सत्यञ्च साधनं मत्वा चलति स्म । साधनं स्वोक्तनिर्माणवध-
मोर्जस्ति, यतो साध्यप्राप्तिं तदुपरि निर्भरा विद्यते । गान्धिजोर्जहिंसा केवलं हिंसा-
निवृत्तिपर्यन्तमेव न सीमिता, प्रत्युत सदाहिंसावल्पनापि तद्व्यक्तित्वसदृश्येवालौकिक
रूपं धत्ते । गान्धिमतेनाहिंसाया अर्थोर्जस्ति प्राणिमात्रप्रति सच्चावना । एतैव सच्चावना
श्रद्धा प्रेम वा कथ्यते ।

अहिंसोपासकं गान्धी प्रेम्णोरामराज्यं विधातुं समीहते स्म । ससारं या
दलितजाती घृणया पश्यति स्म ता एव गान्धी हरिजन, शब्देनाभिधाय परमप्रेम्णा-
ञ्जीकृतवान् । वर्गवर्णधनशक्तौना कृषिमसीमाम्यो बहिरेकस्य स्वतन्त्रलोकस्य
स्थापनां गान्धी समीहते स्म । तस्य विचार आसीद्यत् सत्या मानवसेवैवेश्वरसेवा
विद्यते । स हीश्वर सर्वव्यापिनमग्न्यत । तस्याधारशिक्षा (वुनियादी शिक्षा)
सिद्धान्ता अपि तस्य तेष्वेव विचारेष्ववलम्बिता आसन् ।

एव हि सर्वोदयव्यवस्थाया सर्वे स्वावलम्बिनो भविष्यन्ति, सर्वे उत्पादकाश्च ।
यत् आर्थिक समतैव सर्वोदयाधारो विद्यते । अद्य तु यद्य पश्यामो यदाधिकं जीवनं
पुञ्जपतीना हस्तेर्जस्ति तथा सामाजिकजीवनं प्रतिक्रियावादिनां करे । एतस्य परि-
णाम एव जायते यन् सर्वत्रासतोप दृश्यते । अतः समाजसंस्कारस्यैव एव मार्गोऽ-
स्ति, स च शिक्षया व्यक्तित्वनिर्माणस्य । गान्धी, विचारितवान् यत् मनुष्यं स्वप्रार-
म्भिकवर्णेष्वेव तद्योग्यो भवति । अत एव तेन सर्वोदयलक्ष्यप्राप्तये (वुनियादी शिक्षा)
आधारशिक्षा योजना अनुपस्थापिता । तस्या योजनाया अप्याधार आध्यात्मिक-
जीवनदर्शनमस्ति । एतैव च गान्धिन परा शिक्षाप्रान्तिर्विद्यते ।

१९३७ तमेशवोये २३ अक्टूबरे वर्षायां भारतीयशिक्षाशास्त्रिणामाहूते ।
सम्मेलने गान्धिनाधारशिक्षायाः निम्नाकिताः मूलभूताः सिद्धान्ताः समुपस्था-
पिताः—

(१) प्रथमसप्तवर्षपर्यन्तं देशस्य सर्वे बालकाः बालिकाश्च निःशुल्कामनि-
वार्याश्च शिक्षा प्राप्नुयुः

(२) शिक्षामाध्यमत्वेन मातृभाषा प्रतिष्ठिता स्यात् ।

(३) शिक्षा-केन्द्रे कश्चनोद्योगोभवेत् ।

(४) शिक्षाया एषा प्रणाली शनैः शनैरध्यापकानां वर्तनमपि निष्कासयेत्, एवं
शिक्षा स्वावलम्बिनी स्यात् ।

गान्धिन एषैव शिक्षापद्धति 'नई तालीम' 'बुनियादी शिक्षा', आधारशिक्षादि-
नामभिराख्याता ।

शिक्षाया अर्थोऽथरञ्जानमात्रमेव नास्ति । अक्षरज्ञानन्तु शिक्षायाः साधनमान-
मस्ति । शिक्षाया अर्थस्तु वर्तते यद्बालकः समन्नेन्द्रियं सत्कर्म कर्तुं शिक्षेत् । स
हि कर्मेन्द्रियाणां ज्ञानेन्द्रियाणाञ्च सत्प्रयोगमवगच्छेत् । अत एवाधारशिक्षायाः
बाह्यभूतस्य कस्यचन प्रामोद्योगस्य तस्या परमावश्यकता विद्यते । गान्धिनः
सत्यस्यापि प्रयोग तदीय शिक्षाप्रयोग एवास्ति ।

गान्धी प्रयोगे ज्ञातवान् यन्मतादृशः कोपि जनोऽस्ति, यस्य हृदये प्रेम न भवेत् ।
अतः प्रेमातिरिक्तं, न किञ्चन वस्तु, यत्मानवहृदये विजय प्राप्नुयात् । आधार-
शिक्षाया प्रेम्णः सद्भावस्य च क्रियारमके रूपे दृश्यते ।

गान्धिनः शिक्षासम्बन्धी सर्वप्रथम प्रयोग १९११ ख्रीष्टाब्दे अफ्रिका निकटे
जोहंसबर्गसमीपे 'टालस्टायफार्म'-नामके स्थानेऽभवत् । तस्मिन् स्थाने 'हिन्दू-
मुस्लिम-पारसी' जातीना जनाः आसन् । यदा तेषां बालकानां शिक्षा-समस्यो-
पस्थिता तदैका पाठशालोद्घाटिता । गान्धी तस्या स्वयं शिक्षककार्यभारं गृहीतवान् ।

स उद्योगद्वारेण कार्यं प्रारब्धवान् । एतादृशं वातावरणञ्च निर्मितवान्, येन
बालकानां शारीरिक-मानसिक-नैतिक-विकासा मनोवैज्ञानिकप्रणाल्या भवेयुः ।

१९१५ ख्रीष्टाब्दे यदा गान्धी भारतवर्षे समागतः, तदा सर्वप्रथम 'सावरमती'
वाप्रमे, ततश्च सेवाग्रामाश्रमे एतस्या प्रयोगं कृतवान् । प्रारम्भिक-शिक्षाध्ययनक्रम-
योजना-निर्माणार्थञ्च तैर्नैका विशेषज्ञसमितिराहूता, यस्या अध्यक्षता स्वर्गीयः
डाक्टर जाकिर हुसेन महोदयोऽकरोत् ।

तस्या निम्नाकिताः सदस्या आसन्,

१. आर्यनायकम्

२. श्री विनोबा भावे
३. काका कालेलकर
४. किशोरीलाल मशहलाल
५. कुमारप्पा
६. के० जी० स्यादेन
७. कृष्णादास जाज
८. प्रो० के जी शाह
९. श्रीमती अरुणा देवी

श्रीमत्या अरुणादेव्योल्लिखितसमितौ विस्तृतशिक्षाक्रमोनिमित्तो यत्र पश्चात् १९३८ ख्रीष्टाब्देऽखिलभारतवर्षीयहरिपुराकाङ्क्षे रक्षित । वाद-विवादानन्तरं काङ्क्षेनेतस्या योजनाया पूर्ववर्तितस्त्रयो नियमा स्वोक्ता ।

एवं हि गान्धिमतेन शिक्षा (Head) शिरसि, (Hand) हस्ते तथा (Heart) हृदये आधृतास्ति । क्रियाशीलता तयानुबूलोऽवसर. तस्या आचारशिक्षे स्त । अनुकूलवसर वीक्ष्यैव कर्म-ज्ञानयोरभिन्न सम्यग्य स्याप्यते । एवं समवाय-आचारशिक्षाया. द्वितीय नामास्ति । यो ऽवसर सहजरूपेणास्माकं सम्मुखे आयाति, तस्य सम्यक् रूपेणोपयोग समवाय-कला वर्तते । बुनियादी शिक्षायामेव समवाय परमावश्यकोऽस्ति । कर्मद्वारेण शिक्षा समवायापरनाम विद्यते ।

कर्मद्वारेण शिक्षाया प्रणाली प्राचीना वर्तते । वैदिकयुगे विद्यार्थिनोऽभ्यसने-रता अभवन् । ते गुरोराश्रम एव निवसन्त विद्याध्ययनमकुर्वन् । ते वैचलं सिद्धान्त-रूपेणैव शिक्षा न प्राप्नुवन्ति स्म, प्रत्युत तेषा शिक्षाया प्रयोगस्यापि स्थानमासीत् । यत तयैव पदप्रत्या शिक्षिता अनेकेऽर्थनास्त्रिणो दार्शनिकर महत्मानो जाता ।

अतो गान्धिना समुपस्थापिताया शिक्षायामुत्पादनस्योद्योगस्य च महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति ।

उद्योग ज्ञान जनयति, ज्ञानश्चानुभूत्या जायते । अनुभूतिश्च कार्यद्विपयतेऽत्रो प्रमाणितमेतत् यत् ज्ञानस्योत कर्म, उद्योगोवास्ति ।

उद्योगवैद्विज्ञता निशापदति मनोवैज्ञानिको विद्यने । यत उत्पादककार्योणि कुर्वन्तीय विद्याधिनाभविजीवनस्य व्यरस्थामापादयति । उद्योग बालरानां स्याभा-विनप्रवृत्तं प्रीडाया रचनाया तदमादेश्च प्रवृत्ती विनासयति । एतेन विनासेन-तेषामाभप्रदर्शनभावना तुप्यति । उदाहरणार्थं एकुंबरस्य, कार्पासस्य वदनादेश्च विषये ज्ञानमवाप्य ते स्व-जिभासायुक्तिं दामयन्ति । प्रोष्टमिनमहोदय. कथयति यत्

“मनुष्य यस्या अपि श्रेण्या भवेत्, विज्ञानस्योद्योगस्य विकासकृतेऽपि तथा समाजस्य सामूहिकलाभदृष्ट्या स एतादृशी शिक्षा प्राप्नुयात्, यया स विज्ञानस्य पूर्णशिक्षया सह ‘दस्तकारी’-शिक्षा योजयेत् ।

अक्षरज्ञानस्य शिक्षया सहोद्योगशिक्षाप्यावश्यकोति विषये स्विटजरलैण्ड (Switzer land) देशस्य शिक्षाविशारद श्रीप्रिक्ट महोदय कथयति यत् बालकानामध्ययनमेतादृशंरनुभवं उत्तरदायित्वेन च सह सम्पन्न भवेत्, येन विद्यालयपाठ्यक्रम एकस्या सजीवाया विज्ञानशालाया परिणत स्यात् ।”

पूज्यगान्धिनो बुनियादी शिक्षायै रक्षहीनाग्रदूतस्य सज्ञा प्रदत्ता । स बुनियादी-शिक्षया समाजस्य प्राचीनमूल्यानि समूलानि समाप्य तेषां स्थानेषु नवमूल्यानां स्थापनमहत्त्वाकाङ्क्षावान्प्यासोत् । बुनियादी शिक्षाया नियमानां स्पष्टीकरणं कुर्वन्नेकदासो एतल्लक्ष्यो मुखमप्युक्तवान् “आधारशिक्षाया (नईतालीमस्य) पूर्व-वर्ति उद्देश्ये केवलं सतुलित सामञ्जस्यपूणञ्च व्यक्तित्वमेव नास्ति, प्रत्युत सतुलित सामञ्जस्यपूर्णं समाजोऽप्यस्ति । स च न्यायपूर्णं स्यात् । येन घनिक निर्धनयोः काचन विभाजिका मध्यरेखा न स्यात्, यत्र प्रत्येकजन आजीविकाश्वासनं प्राप्नुयात् तथा प्रत्येकनागरिक स्वतन्त्रताधिकारं प्राप्नुयात् ।”

निम्नांकितपक्षिषु सामाजिकमूल्यानां सक्षिप्ता विवेचना प्रस्तूयते ।

१ डाक्टर जाकिर हुसैन समित्यनुसारं ‘सामाजिकदृष्ट्या शिक्षायामेतादृशानां क्रियात्मकोत्पादकोद्योगानां समावेशनेनैव बुद्धिज्ञानि श्रमज्ञानिनोर्मध्यस्य रेखा छिन्ना भविष्यति । एव श्रमनिष्ठा तथा मानवैकता सर्वप्रकारं प्रासाहिते भविष्यत तदा शिक्षिताशिक्षितवर्गयोः पार्थक्यं समाप्तं भविष्यति ।

२ कुलाधृत जमाधृतश्च वर्गभेदः समाप्तः स्यात् ।

३ समाजे सत्याहिंसा सिद्धान्तानां स्थापना । सत्याहिंसयोः सिद्धान्तानां राष्ट्रजोवने प्रयोगाय बुनियादी शिक्षा यतते ।

४ सहयोगि समाजस्य रचना ।

५ बालकेषु सुजागरिक-गुणानां विकासः

समाजं व्यक्तिभिः निर्मायते । यदि कस्मिंश्चिदपि समाजे व्यक्ति-चरित्रं साधु नास्ति, तदा समाजं नोन्नतिं विधास्यति । बुनियादी शिक्षा एतद्विषये पूर्णा प्रवृद्धा वृत्तते । सा व्यक्तिं समाजमेकाकक्षेण गृह्णाति । तद्विकासञ्च समाजोन्नतिसोपानं मनुते । समाजे उद्योगेनान्यवृत्तिभिर्वा तदीयविकासस्य व्यवस्था क्रियते ।

आर्थिकदृष्ट्यापि बुनियादी शिक्षाया महत्त्वं न तिरोहितं विद्यते ।

स्पष्टमस्ति यत् 'दुनियादी शिक्षा'—आधारशिक्षा दर्शनपूर्णा तथा भारत-
वर्षस्य सामाजिकार्थिकावश्यकतानुरूपा विद्यते । एपार्थिकविपमता समाप्य बाल-
कान् शान्तानात्मनिर्भरान् च करोति । एषा ग्रामोद्योग पुनर्जीवित विधाय ग्रामी-
णार्थनीति पुन प्रतिष्ठापयति । गान्धिन एषैव सर्वोत्तमा शिक्षा क्रान्ति विजयते ।

